

ॐ

मुण्डकोपनिषत्.

संपादक

चिंतामण गंगाधर भानु, बी. ए.

प्रकाशक,

दामोदर साविळाराम आणि मंडळी,
प्रिंटर्स, पब्लिशर्स, एजंट्स इत्यादि, ठाकुरद्वार-मुंबई.

सन १९१३ इ.

या पुस्तकासंबंधाने सर्वे एक प्रकाशकांनी आपणाकडे राखून ठेविले जाते.

हे पुस्तक रा० दामोदर साविळाराम यदी यांनी न० ४१४ ठाकुरद्वार रोड-मुंबई,
येथे 'इंदुमहाध' छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केले.

किंमत १॥ रुपया.

अनुक्रमणिका.

—००००—

प्रस्तावना.

मुळक उपनिषदे हे अथर्ववेदातील आहे असे श्रीमच्छंकराचार्यांनी आपल्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे. अथर्ववेदात अनेक उपनिषदे आहेत अथर्वशिर-शिष्टत म्हणून आहे की, ब्रह्मवेदाची, अथर्वव्यानी, अष्टावीस उपनिषदे आहेत. मुण्ड, प्रश्न, ब्रह्मविद्या, अथर्वशिखा, नल्बिंदु, ऋग्विंदु, इत्यादि पाच विंद, तापित्री, नारायण, इत्यादि उपनिषदे अथर्ववेदातील होत

या उपनिषदात तीन मुण्डके आणि प्रत्येक मुण्डकात दोन दोन खंडे या प्रमाणे सदा खंडे झाली आहेत प्रथमखंडात पुरु आणि अपरा या दोन विधांची स्वरूपे सांगितली आहेत. या खंडाचा सारांश असा, जगताच्या आरंभी ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति झाली या उपेष्ट देवाने प्रकृता ब्रह्मविद्येचा सप्रदान प्रथम मुण्ड केला काही मुनिसिष्यांच्या पिढ्या झाल्या नंतर पुढे शौनक नामक एक ऋषि अग्निरस नांवाच्या गुरुकड गेला आणि तत्त्वसुसुक्तेने (तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेने) प्रश्न विचारला झाला की असे कोणते ज्ञान आहे, की जे प्राप्त करून घेतले असता सर्व विश्वाच निश्चित ज्ञानविज्ञान होते तेव्हा अग्निरसाने उत्तर दिले की, परा आणि अपरा अशा दोन देय विद्या आहेत, आपैकी, अपरा ही विद्या जी ज्ञान देते ती समजून घेऊन त्याचा समग्र करावयाचा आणि नंतर परविद्येने सांगितलेकी वस्तु यथार्थ समजून घेऊन तिच्या साहाय्याने शास्त्रातील सिद्धांतांस एक स्वरूप दावयाचें हे स्वरूप पूर्ण समजले म्हणजे त्याच्या योगें सब वस्तूचें ज्ञान होते अपर-धी (खाळच्या प्रकारची बुद्धि) अपरविद्येचें ज्ञान करून देते उपनयन झालेला सर्व मनुष्यजीवांस अपर-धी असते; परा पर-धी मान विद्वान् परमहंस सन्याशास प्राप्त होते अपरविद्येने विषय कृत्वदादि चारां वेद आणि वदांचीं सहा असे हे, हांत अपरविद्येत सर्व व्यावहारिक शास्त्रांचें व व्यावहारिक कर्मांचें ज्ञान होतें परा या उपनिषदात व आचा यांच्या भाष्यांत कर्मकाळाचा, कर्म करण्याचा अधिकाराचा, कर्मकाळाचा इत्यादि कर्माविचार मात्र केले आहेत परविद्येचा विषय ब्रह्मज्ञान हा आहे, अपरविद्येचें कर्माविषय समजून दिल्यानंतर ती कर्म करण्याची प्रेरणा करिते आणि कर्मात्ताप कर्म झाल्यानंतर कष्टाशिष्ट होते अर्थात् येथे कर्म करण्याचे भ्रम, प्रमाद हाण्वाचा सभल असून पुन कर्मज्ञान, कर्मांतुज्ञान व कर्मफल यात पुष्कळच काळात अक्षते परविद्येची मान गोष्ट तशी नाहा येथे यथार्थ ज्ञान घाल्याबरोबर पूर्ण आनंद हाऊन पुरयार्थ सिद्ध होती असा पर आणि अपरविद्येत माठा विशेष आहे तसेंच व्यावहारिक ज्ञान व व्यावहारिक कर्म समजून देणारी बुद्धि ही रद्व विषय मान घाहणारी असून ती वाचना व अभिमान यानी उपहित असते परबुद्धि ब्रह्मस्वरूप समजून

देते, कारण ता उपाधिसूच्य असल्यामुळे निर्मळ असते, विद्रूप असते व विद्रूपाला विद्रूप समजते. तात्पर्ये, विद्रूप पाहणारी ती परा धी व दृग्बिषय पाहणारी अपरा धी भासा या सुद्विद्रुपांत विशेष आहे.

ब्रह्म हा वस्तु इन्द्रियावयवास गोनर नाही व इन्द्रियावयवयुक्ती नाही. म्हणून ही वस्तु कार्यकारणात्तात, अनाद्यन्त एकरसतमक असून निरनिराळ्या स्वरुपांनी जीवांस स्वाधिकाराप्रमाणे प्रकट होणारी, देश-काल-वस्तु-गत-परिच्छेद-शून्य, अत्यंत सूक्ष्मरुप आणि कारण नसून कारणरुपात विवर्त पावविणारी आहे. मारास, परमार्थत ती एक अतून उपाधिसूचें ती अनेकरुप भासत म्हणून ब्रह्मवस्तुचे ज्ञान प्राप्त असता तिच्या सत्तेने भासणाऱ्या अन्त विवर्ताने ज्ञान तिच्या सामर्थ्याने होऊन जीवाला सवज्ञाव आणि सर्ववेदाव प्राप्त होतें

धीशाला जलाचे साहस्य झाले म्हणजे ते फुगते त्यानून एक अव्यावृत्त अक्षर उत्पन्न होता त्याला पुढे लहान मोठा वृक्ष होतो आणि शेवटी गोलस पत्र येते त्याप्रमाणे ब्रह्माला मायेचे सानिध्य झाले म्हणजे अव्यावृत्त अन्नाची (मूल प्रकृतीची) उत्पत्ति होते या अन्नाला क्रियाशक्ति आणि ज्ञानशक्ति अशी एक शाखा, आणि पंचमहाभूतांच्या तन्मात्रांची दुसरी शाखा, अशा दोन शाखा उत्पन्न होतात या दोन शाखांचा संयोग झाला, म्हणजे ज्ञानक्रियाशक्तीचा पंचमहाभूतांबर संस्कार झाला, म्हणजे अनेक भुवनाची उत्पत्ति होते आणि या भुवनात राहणारे प्राणी पापिक अन्त जीव अन्त कर्मे करितात त्या कर्मांस अन्त प्रकारची फळे प्राप्त होतात मायेची ब्रह्माचा संयोग झाल्याबरोबर ज्ञानरुद्र, दिग्ग्यरुद्र, विराट या तन्मात्रे सृष्टीची उत्पत्ति होते आणि ब्रह्माभायेचे लग्न लागल्याबरोबर व्यवहाराला प्रारंभ होतो परमार्थात प्रारंभ नाही तेव्हा येथे दिसणारा प्रारंभ व सृष्टीची उत्पत्ति व्यावहारिकच होत

सागरीच ती निस्संस्वरूप सागरीच्या अधिकाऱ्याच्या शरण जातो आणि त्या पातून ज्ञानापदेश करून घेऊन पुढाच धाव्य करितो आपले स्वरूप समजण्यासाठी गुह्या अवश्य शरण गेले पाहिजे कारण मित्र युति एकच सत्य मित्रप्रकाराने सांगतात, जीवाला अनेकप्रकारचे सशय असतात व असा स्वतःच्या मुडीला अवेद्य असल्यामुळे समजत नाही यासाठी गुण ह्या, फारण, सच अडवणाचे निवारण करणारा हा श्रोत्रिय व प्रत्यनिष्ठ गुण वेदाचा समन्वय करितो, सगळ्यांचे निरसन करिता आणि अवेद्य वद्दा 'तै तूच आहेस' असा महावाक्याचा उपदेश अधिकाऱी शिष्यास करून महाज्ञान करून देतो यासाठी गुह्या शरण जाणे अवश्य आहे

निष्पन्ना अथवा दुःखा मुदनाच्या परिस्थिती खडकत सृष्टीच्या उत्पत्तीचे विस्तार-पुनरुत्पन्न केले आहे एका प्रदीप्त अज्ञानामून अग्निस्वरूपी अनंत स्फुलिंग उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे मायाधवलित महापामून अनंत ज्ञानरुपी जीव प्रकट होतात महा हे स्वतः स्वयंप्रकाश, एकरस, प्राणमय सत्य शुद्ध आणि सर्वश्रेष्ठ मायोपार्श्वी धेष्ट व विच्छेदन आहे ही अविद्य, अनिर्वचनीय आणि अपटित घटना करणारी माया प्राणमय महापामून प्राण मन ह्या पातून मन, एकरसपामून अनेक इन्द्रियात्मक आणि दिव्य स्वयंप्रकाश महापामून पंच महाभूतादि जड सृष्टि निर्माण करित हेच मायेचे अपटितघटनापट्ट होय सारांश, मायेची स्वानि केल्यामुळे प्रकाशा हिरण्यगर्भ विराट, चराचर इत्यादि स्थूल सूक्ष्म रूपे ध्यावी लागून अग्नि सोम, पुत्र्या पुमान् आणि ह्या ही पंचामि स्वरूपे धारण करावी लागतात, तथोच, वेद, वेदोक्त कर्म, कर्मागभूत देव (विज्ञानस्वरूपे) आणि जड प्रपंच इत्यादि स्वरूपे धारण करावी लागतात तथापि या सर्वांचा आत्मा एकच वद्दा आहे सर्व विद्य, विश्वगतकर्म तद्वत् तपध्या ज्ञान आणि फल ही सर्व दिसतात तशी नसून अज्ञान आहे हे ज्ञानस्य गुरुपदेशाने समजते तो अज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या मायेचा नाश करितो व खवर प्रथनामक वस्तु आहे असा निश्चय करून देतो

दुःखाच्या मुदनाच्या दुःखान्या खडात म्हणून या उपनिषदाच्या बौध्दा खडात साधन प्रकरणाचा विचार केला आहे प्रथमतः स्वयंप्रकाश आणि देहनाचे साक्षी (स्थूल, किम आणि कारण अथ तीन दह जीवाला अमतात स्थूल देह म्हणजे आपले हे शत्रु शरीर, लिंगदेह हा वासनामय आहे आणि कारणदेह हा अज्ञानमय आहे अथो हे तीन वेद जीवाला असतात) महा, देहाच्या जाणत स्वयं सुपुति, ह्या तीन अवस्थात महा-जीवा-मा-सदेव जाणत असते, हा निश्चय आहे याचे ज्ञानरूप आपल्यात होणाऱ्या मज इन्द्रियविज्ञानातून धेष्ट आणि विच्छेदन आहे तें कार्य-कारणरूप आहे या स्वरुपाचे धरण गुरुमुखाचे होवे हे सर्वश्रेष्ठ सर्वत्रयद्वय स्वरूप तूच आहेस असा उपदेश धीगुण करितो व असेही सांगतो की अविद्य महाचे एक मनन कल्याणिकाय सगळ्याचा नाश महादबाचा नाही यासाठी अविद्य

ब्रह्माचे अखंड मनन करू पाहूय, असा त्या उपदेश करितो. म्हणजे आहे, सृवात्मक ब्रह्म एक आहे असे निल वितन असावे, अशय निरास होईल आणि शेवटी उप-
नियंत्रणात ब्रह्माचे वेदोक्त ओंकारस्वरूपाने एकचित्त होऊन ध्यान करावे,
म्हणून आमसाक्षात्कार होईल

“मी अन्न आहे” असे मान असणे याचे नाव अविद्या, पण ‘मी अन्न आहे’
म्हणजे मला ज्ञान नाही, हे मी जाणतो, हे ज्ञान मला आहे; माझ्या अज्ञानाचा
मी साक्षी आहे, मी अज्ञानातून निघण्या असून अज्ञान हा माझ्या ज्ञानाचा विषय
आहे, सारांश मी ज्ञानरूप आहे,” असा मला माझ्या स्वरूपाचा गुहजी बोध क-
रितात आणि अज्ञाननिवृत्ति करितात तसेच “या चत्वार विभात मीच सर्वत्र
मरलो आहे, माझ्या महिमा त्या हृदयजगात भरून उरला आहे, माझ्या शरी-
राचा, प्राणाचा आणि मन्याचा नायक मी आहे” असे माझे स्वरूप ते मला दारवि-
तात नंतर “माझ्या कर्तृत्वाचा सारांश मला आहे, म्हणून ‘मी’ मध्ये कर्तृत्व
नाही, कर्तृत्व अहंकाराचे आहे, अहंकाराचा ज्ञान नाही, मी ज्ञानस्वरूपी आहे, पण
अहंकाराच कर्तृत्वाचा माझ्यावर आरोप होता आणि ज्ञानस्वरूपाचा आरोप अहंका-
रावर होतो. व अशी अहंकारातून्याची प्रथी ज्ञानाने अज्ञान उपास्य होते, ते अज्ञान
नाहीये करून टाक, कर्तृत्वाचा अहंकारही सोडून दे, म्हणजे तुझे स्वरूप मुला
कटेल ’ असा बोध गुहजी करितात हा बोध पूर्ण पटला म्हणजे चित्तवृत्-
त्यांची पटलेली मगसमिती मुटते, सतय मुटतात आणि कर्म नष्ट होतात. हे केवळ
होणे ! जेव्हा भवेच्छे जी अक्षरस्वरूपी माया तीही ज्यातून बरी योग्यतेची आहे,
त्या परमान्याचे स्वरूप समजते आणि पटले, म्हणजे हृदयप्रयांचा स्फोट होऊन
निल अन्त्याच्या शुद्ध ब्रह्माचे ज्ञानविज्ञान होते व ते आवंदरूप, प्रकाशमय सार नित्य
आहे असे स्पष्ट दिवते, या सर्वांविषयक ब्रह्माचे स्वरूप दाखी दिवतां स्पष्ट दिसू लागते
आणि ‘एधेवकश्चित्तय’ या महावाक्याचा सांगतकाम होतो हीच अखंड मनाधि
होय हा निष्पत्ति सापत्ती प्रवचनमननान्यातात्मक साधने या संज्ञाने मागितली.

ज्ञानानंतर भोक्तृत्वाची आणि जीवाची विघातक मंत्री तुटते, तो पापपुण्यापासून निराळा होऊन शोकसुख होतो आणि ईशान्ये व जीवाचे परम साम्य होते म्हणजे नाशाल्म्य होते हे ज्ञान्यावर जीवाचे सर्व सशय नष्ट होतात, वादविवाद संपतात, त्याचे विहार आत्म्याशी, त्याचे प्रेम आत्म्यावर व त्याचे सर्व कर्म आत्मपर होते. या स्थितीला जीव-मुक्ता स्थिति अस म्हणतात जीवन्मुक्ताला महाविद्वान्ति असंही स्वयंउदात्तक नाम प्रसू द्यात

असो महाप्राप्तीला यथार्थ ज्ञानासह सत्य, तप, ब्रह्मचर्य गाचे अखंड शास्त्रव्य हवे आहे मागे साधितल्याप्रमाणे निर्गुण, निराकार, निरवयव, निरसिद्ध आत्मा आत्म-ज्ञानाने मात्र प्राप्त होतो, अन्यथा नाही. असो या जीव-मुक्ताच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झालेल्या असतात व तो सत्यसकलपी असतो म्हणून त्याच्या आकस्मिक इच्छा पूर्णहा होतात म्हणून कल्याणेश्चक्र पुरुषान ब्रह्मज्ञ पुरुषाची सेवा लक्ष्मण करायी

तिसऱ्या मदकान्या दुसऱ्या खंडात म्हणजे या उपनिषदाच्या शेवटच्या खंडात ब्रह्मज्ञानाचा फलभूति सांगितली आहे जेथे सर्व विश्व ब्रह्माच्या सत्तेने वदितत्व पावून ब्रह्मतेपाने मात्र प्रकाशित होते तेथे ब्रह्म ब्रह्म अथवा एक व अद्वितीय ब्रह्मस्वरूप ज्याला समजते त्या ब्रह्मज्ञ पुरुषाची वे साधक निष्काम उपासना करितात, त्याचेही जन्म-मरण विमोचन होते विपयेश्चर्येने ब्रह्ममज्जन केले तर जन्ममरणाचा प्रसंग येतो पण ब्रह्माच्या आभासाशी भजन केले तर माझ मिळतो या सर्व गोष्टी होण्याला परमधराचा अनुग्रह ह्या हा अनुग्रह अद्विचित चालेल्या शाली उपासकाला मात्र साध्य आहे तसेच आत्मबलाची सावधानतेची आणि ब्रह्म-हेतुक वैराग्याचीही आवश्यकता आहे या साधनासह सत्यतपसदिकाच्या योगे ज्ञाना उपासकारा ईश्वरानुग्रहाणे साक्षात्कार झाले, तो जन्ममरणमुक्त होतो, त्याच्या सर्व उपाधी आवापल्या कारणामध्ये जाऊन ल न होतात आणि नामलये साहज दिलेल्या नचा समुद्रात मिळाल्यानंतर समुद्रावर होतात त्याप्रमाणे मुक्त पुरुष ब्रह्मकार हातात ब्रह्मनेता ब्रह्म होय त्याला शोक करण्याचे कारण रहात नाही व त्याची पावे सवतात कारण निव आणि नेतन्य याची मिठा तुटलेला अखत चित्तापासून नेत-न सुटले म्हणजे कर्म-कतृत्व सपते आणि कर्मापासून बलात्र होणारे दु सही सपते सुद्ध जीव सुद्ध ब्रह्म होतो शेवटा, या उपनिषदाच्या वाचकास व विशेषत अथर्ववेदीवास विरोधत कल्यास सांगि तले आहे व या ब्रह्मचे अनुज्ञान करन या उपनिषदाचे अप्ययन करावे, असा निधि विहित केला आहे आणि सप्रदायपरंपरा नाद उचणा-गा सर्व ऋषींष द्विवार नमडाक करून उपनिषदाची परिष्कारिता शाली आहे

वेधेप्रमाणे ज्ञान्यास शोच अज्ञान्या परापरविद्याना विवेक, अपरविद्येचे गौणत्व, आणि त्याची कारणे पराधियने भेद-व, ब्रह्मने एकात्मकत्व, ब्रह्मविद्येची मुख्य भावने, जीवशास्त्रा स्वरूपनर्तनासह सवादि इतर साधने आणि शेवटी ईश्वरानुग्रह शक्यासुद्धे शाली ब्रह्मज्ञानप्राप्ति हे तपस्य या उपनिषदात आले आहेत

देश, केन, कठ, आणि प्रथम या उपनिषदांचे वाचन करून मुंडकांचे अध्ययन करण्यास प्रारंभ केला, तेव्हा सृष्ट्युत्पत्तिक नाटकातील वसतसेनेच्या मंदिरांत प्रवेश केलेल्या विद्वेषकाप्रमाणे माझ्या मनाची स्थिती झाली. एकापेक्षा एक थेट थसे अनेक चौक पाहून गर्भ-श्रीमंत चाददस्ताचा मित्र असणारा विद्वेषकही भाषावून गेला, त्याप्रमाणे प्रत्येक उपनिषदांतील धर्मरूपी संख्य पाहून व त्यांचे सौंदर्य लक्षात घेऊन माझे चित्त भावावून जाते, तथापि ह्या पांचही उपनिषदांत एकच परमार्थसत्य-त्रे सर्वत्र विस्तारलेली दृष्टीस पडताना व त्यामुळे अर्थसौंदर्याने भाषावून गेलेल्या चित्तालाह्या ब्रह्मगत सिद्धांतांनी स्पर्श येते असा काहीसा प्रकार उपनिषदांच्या सर्व वाचकाचा होत असतो, यात संदेह नाही. तथापि वस्तुतः एकच ब्रह्म सर्वत्र श्रोतप्रोत मरलेले आहे, सर्व ब्रह्मांड ब्रह्म, त्याच्या पाहणारा मी ब्रह्म, आणि माझे पाहणेंही ब्रह्म असा ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान यांस एकरूपता आणणारा सिद्धांत आपल्या चित्तांत दड केला, तर क्वचित् प्रसंगी दृढ होणाऱ्या विरोधाचा परिहार होतो आणि विश्वीतील सर्व हेयवस्तूंचा व विश्वाचा व्यवहारिक उलगडा वरिता येतो. व्यवहारांत टरलेले नित्य सिद्धांत ध्यावहारात मात्र सत्य असतात, हे ज्ञानी पुस्त्यास उषढ, पण अज्ञानात्ता गूढ असणारे तरव ध्यानांत ठेविले, तर प्रपंचातील वैषम्ये आणि प्रपंचान् होणारी दुःखे नाहीशी होतात. कदाचित् धसारस्थितीत दुःखादि खरे असले, पण परमार्थत त्याची किंमत कांही नाही. दुःख नित्य नाही आनंद नित्य आहे, माया नित्य नाही, ज्ञान नित्य आहे आणि जन्ममरण नित्य नाही, अमृतस्थिति नित्य आहे, अस ज्ञानात बळू लागते आणि हे कळण आदरणात साष्ट उमटते, तो पुण्य धन्य, सरोवरच धन्य हांय.

मुण्डकोपनिषत्.

शाङ्करभाष्यसमेता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

या शान्तिमन्त्राया कर्म्यं यश्चोपनिषदांतं दिलाच आहे, म्हणून त्याचा पुनरुक्ति येंथें करण्याच आनक्षकत्व दिसत नाहीं।

ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्यायवर्णेणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदाय-
कर्तृपारम्पर्यलक्षणमवन्धमादावेवाऽऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एव हि
महाद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति
श्रौतबुद्धिप्ररोचनाय विद्या महीकरोति । स्तुत्या प्रयोजिताया हि
विद्याया सादरा प्रवर्तेरन्निति । प्रयोजनेन तु विद्याया साध्यसा-
धनलक्षणसवन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति—“ भिद्यते हृदयमन्धि ” इत्या-
दिना । अत्र चापरशब्दवाच्यायाम्गवेदादिलक्षणाया विधिप्रतिषेध-
मात्रपराया विद्याया संसारकरणाविद्यादिवोपनिबर्तकत्व नास्तीति स्व-
यमेवोक्त्वा परापरविद्याभेदकरणपूर्वकं “ऋगविद्यायागन्तरे वर्तमाना”
इत्यादिना । तथा परप्रातिज्ञाधन सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वक
गुरुप्रसादलभ्या ब्रह्मविद्यामाह “परीक्ष्य लोकानि”त्यादिना । प्रथा-
जन चासकृद्ब्रवीति “ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवती”ति । “पराभूता परि-
मुच्यन्ति सर्वे” इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकार-
स्तथाऽपि सन्यासनिष्ठेषु ब्रह्मविद्या मोक्षसाधन न कर्मसहितेति
“भैक्ष्यचर्या धरन्त ” “सन्यासयोगादि”ति च श्रुवन्दर्शयति । विद्या-

कर्मविरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि सथा
न्यतितु शक्यम् । विद्याया कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्का
रुसकोपानुपपत्ति । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्ग
न तस्तिवचन्याय बाधितुमुत्सहते । न हि विधिज्ञतेनापि तम प्रका
शयोरैकत्वसद्भाव शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गे केवलैरिति । म्व-
मुक्तसवन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षर ग्रन्थविवरणमारभ्यते ।
य इमा ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुर सारा सन्तस्तेषा
गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूरा निशातयति पर वा ब्रह्म गमयत्यविद्या-
दिससारकारण चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनि
पूर्वस्य सद्देवेवमर्थस्मरणात् ।

हरिः ३०

सिद्धान्ती—हैं उपनिषद् आभरण वेदांतगत आहे येथें प्रथमतः श्रुतीनें जहाविद्या
संप्रदाय प्रवृत्त करणाऱ्या महापुरुषाच्या परंपरेचा अथवा रीत आहे, विद्येचे लक्षण सांगितलें
आहे व संपन्न आपणच सांगितला आहे किंवा असहो अथ होईत की संपन्न कर्त्याच्या
परंपरेनें अस्तित् जो सवध सांगितला आहे, त्याचा हेतु हा आहे की विद्येचा स्तुति भावा
असे केले असतां परमपुरुषाची प्राप्ति करून देणारी साधनें महा आयातानें मोटमोठ्या
पुरुषांनां केले गेव्यां त्यांस ब्रह्मविद्या माय छाली, असे समजतें आणि श्रौत्याची बुद्धि व
इच्छा तत्परित् होतान् । असें जोहें म्हणून येथें श्रुतीनें विषय महत्त्व सांगितलें आहे.
उपदच आहे की, फलस्तुति सांगून बुद्धिला प्रवृत्त केले म्हणजे समुत्तुलोकांना मह
विद्येची आवड उत्पन्न होऊन ते तिच्या प्राप्तीसाठीं आदरपूर्वकें प्रबल करितात महसपदार्थ
साधून र्गें हें जें विद्येचे प्रयोजन आहे, तें या उपनिषदांचेही आहे असें
दुःखविश्यासाठीं पुढे (दुःख या मुण्डकाच्या दुःखाचा खडागीत आठव्या मंत्रात—भियते
दुःखपथि—या मंत्रात) साध्य, साधन, आणि नभज सत्रच सांगितलें आहेत अशा
या उपनिषदांत अथविद्या म्हणून सांगितली आहे ती कल्पेदादिलक्षणपर अगून
'कथन वाच,' अथ सांगणारे विधि आणि 'करु नये काच' अथ सांगणारे प्रतिषेध
मात्र तिच्यात्म्य आहे अशा लक्षणाची आहे या अथविद्येला सत्ता उचन
करणाऱ्या अज्ञानादिदापथि निखन करणार्थ सामर्थ्य नाही, असें श्रुति मत्र च
सांगत आहे तसच अथविद्या (ब्रह्मविद्या) आणि अथविद्या (विधि विनय सांग
णाऱ्या विद्या) यांच्यामध्ये विलक्षण भेद आहे हें पहिल्या मुण्डकांतलें दुःख्या
सर्जन आठवा मंत्रातून हों दहाऱ्यामंत्रेन जे ससारपर, ससारविनयक, मन अहेन
त्परिहृत व परमहं प्राचीन साधन असणारी व सव साधन-विषय व सामर्थ्य विषय यांच्या

। ठिकाणी तीस वैराग्य उत्पन्न झाल्यावर गुह्याचा प्रसादाने मानसास होणारी, ब्रह्मविद्या आहे, असे त्याच मुद्रकाच्या वार्याच्या व तेराव्या मर्द्यात सांगितले आहे, त्याचप्रमाणे सिद्ध होणे.

(सारांश, ऋग्वेदादि सर्वे आधिभौतिक व आधिदैविक शास्त्रांचा अवगमन अपराविद्येत होतो, आणि ऐहिक व स्वर्गस्थ सत्ता (सांसारिक उपभोग) कसे असतात व ते उत्तम-रीत्याने कसे प्राप्त होतात ते ही शास्त्र सिद्धान्तांनी व विधियविधेयांनी सांगत असतात. व्यवहार म्हणजे काय ! आणि व्यवहारात कसे धाडले असता उत्तम विषयसुख मिळेल, हे सांगण्यासाठी ऋग्वेदादि अपराविद्या प्रवृत्त झाल्या आहेत. पण ब्रह्मविद्या प्रापतिक दुःखाचा लय करून परमपुरुषार्थाचे स्वरूप सांगते. ही विद्या संपादन करण्याच्या निषण्ण-वैराग्य हवे. वैराग्याला विवेकाचे पाठ्यरूप उत्तम असणे लागते. वैराग्य प्राप्त झाले म्हणजे चित्ताचा उपशान्त होतो व पुढे मोक्षार्थी तीस दृष्ट्या प्राप्त झाल्यावर गुरु-प्रसादाने ब्रह्मविद्येचा प्राप्ती होणे सारांश, पराविद्या ही मोक्षस्वरूप हांगून त्याचा प्राप्ति करून देणारी विद्या आहे)

ब्रह्मविद्येचे प्रयोजन उपपन्न आहे आणि ते या उपनिषदांमध्ये जनेक वेळ सांगितले आहे. 'ज्याला ब्रह्मस्वरूपाचे ज्ञान होईल तो ब्रह्मरूप होतो' 'जे लोक ब्रह्मविद्यामार्गाने ज्ञानपूर्वक आप्तान करितात, ते सर्वथा मुक्त होतात.' इत्यादि मंत्र ब्रह्मविद्येचे प्रयोजन सांगतात.

आता, यद्यपि चारी आद्यमानील लोकांना ज्ञान-संपादनाचा अधिकार आहे, तथापि संन्यासनिष्ठ ब्रह्मविद्या हीच एक मोक्षार्थी साधन आहे, असे या उपनिषदांत 'भिक्षावृत्तीचे अवलंबन करून' व 'संन्यासयोगाने' या मंत्रांनी स्पष्ट सांगितले आहे. ब्रह्मविद्येचे कर्मांचा कोणत्याही प्रकाराने साधन येत नाही कारण, विद्या आणि कर्म या उभयतामध्ये तीस विरोध आहे, ब्रह्म आणि आत्मा (परमात्मा आणि मत्स्यमात्मा) हे दोन्ही एकामुक्त आहेत, एक आहेत, असे ज्ञान झालेल्या पुरुषाने कर्म करणे अर्थ नव्हता म्हणून मुद्रा म्हणता येण्याचा समय नाही, किंवा 'तू कर्म कर' असा विधि ब्रह्मज्ञ पुरुषाला विहित करणे शक्य नाही उपपन्न आहे का, ब्रह्मविद्येमध्ये भूत-भविष्य-वर्तमान इत्यादि कालविभाषांचा अभाव असतो. तसेच कार्य-कारणवादाचे, व नित्यविधांचा साधन नसतो. जेथे एका अनाद्यतन व सर्वव्यापी वस्तू आहे, तेथे कार्यकारणसंबंध कोटून आणाय ! पण कर्मांमध्ये पूर्वकाल व उत्तरकाल पाहण्याचा व कार्यकारणाचे अतितत्वाचा प्रसंग असतो, तसा काल-भक्तीय करण्याचे कारण येते असत नाही, म्हणून कालभुज्य-विद्या आणि कालात करावे लागणारे कर्म या उभयतामध्ये अत्यंत विरोध आहे आता, ब्रह्मविद्येच्या संपादनाचा कर्तुत्वादि लिंगे गुरुत्वामध्ये केवळ केवळ सापडतात, (केवळ केवळ काही गुरुत्व ब्रह्मविद्येच्या संपादनाचे कर्ते आहेत असे कळते) हे सर्व, तथापि हे विंगरभाषण न्यायसुद्ध नाही. त्याचा बाब होणे ही गोष्ट अत्यंत सहज आहे पदा वी, नम आणि मक्षा हे उभयताही एकाठिकाणी एक वेळ

आहेत, जसे हजारो विधीनी जरी ठरविलें तथ्याचे त त्तिद्ध ज्ञान शक्य नाहीं मग जथ क्वच एक सप्रदायकनृत्वा' शिस्त मात्र असेल त्याची काय कथा ? याप्रमाणें या विद्येचा शक्य आणि प्रयोगन या दोन गार्हा सांगून, आम्हा आता या मुण्डकोप निषदाय लहानस विवाज करण्यास आरंभ करिता जो योगी आगभाव ठेवून (श्रद्धा आणि मल्लीसह) या महाविद्येचे आराधन करितो, त्याच्या गर्भवास, जन्म, वृद्धपणा, रोग इत्यादि अगध-समूहाला ही महाविद्या शिथिल करिते, ही विद्या अनर्थ ' निवडू म्हणजे माहीते करिते, जेवा परब्रह्मपर्यंत घेऊन जाते किंवा अपिवादि मसारकारणाचा अन्वयत जनाथा करिते म्हणून त्या विद्येला उपनिषद् (अगध नाहींस करणारा, महाज्ञानबळ घेऊन जाणारा व ससादेचा उन्जड कडून स्वरूपदर्शन घेन घेन महापर्यंत पोचविणारा अर्थ) अर्था म्हणतात कारण, उपनिषद् या (उप-निषर्वक 'सद्') शब्दाचा अर्थ आम्हा आता मागितल्याप्रमाणें आहे असें स्मृताने म्हणणें आहे

मंत्र परिह्ला.

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथम संवभूय विश्वस्य
कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्ववि-
द्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—ब्रह्मा देवाना प्रथमः संवभूय । स विश्वस्य भुवनस्य कर्ता च गोप्ता । सर्व-विद्या-प्रतिष्ठा ब्रह्मविद्या स' ज्येष्ठ-पुत्राय अथर्वाय प्राह (सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मा-हिरण्यगर्भ-हा इतर सर्व देवाच्या आर्थां उत्पन्न झाला हा दिक्षार्ताल सर्व भुवनाचा कर्ता असून त्याचें रक्षण करणाराही आहे त्यानें सर्व विद्यास आश्रय देणारी ब्रह्मविद्या अथर्वनामक ज्येष्ठ पुत्रास यथासांग सांगितली.) ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यै सर्वानन्दानतिशेते इति । देवाना शोतननतामिन्द्राग्नीना प्रथमो गुणै प्रधान सन्प्रथमोऽमे वा सनभूवाभिव्यक्त मम्यस्वातन्त्र्येणेत्यभिप्राय । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्ससारिणोऽन्ये जायन्ते । “योऽसावतीन्द्रियोऽमाद्य ” इत्यादिस्मृत । विश्वस्य सर्वस्य जगत कर्तोत्पादयिता । भुवन स्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषण ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एव प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्या ब्रह्मण परमात्मनो त्रिधा ब्रह्म विद्याम् । 'येनाक्षर पुरुष वेद् सत्यम् ' इति विशेषणात्परमात्मवि-पया हि सा । ब्रह्मणा वाऽप्रजेनोपेति ब्रह्मविद्या । सा सर्वविद्या-

शाङ्करभाष्यसमेता ।

प्रतिष्ठा सर्वविद्याभिर्न्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याभ्यामित्यर्थः । सर्वविद्या
वेद्य वा वस्त्वनयैव विज्ञायत इति । “येनाश्रुत श्रुत भवति अमृत
मतमविज्ञात विज्ञातम्” इति श्रुते । सर्वविद्याप्रतिष्ठासिद्धि च
स्तौति । विद्यामधर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चाने
केषु ब्रह्मण सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा
सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राहोक्तवान् ॥ १ ॥

सि० ब्रह्मदेव हा इतर सर्वविद्या अथवा श्रेष्ठ आहे परम ज्ञान वेदास्य ऐश्वर्य इत्यादि
सर्व गुण ब्रह्मदेवात्म्ये साक्षात्पेक्षा जालापणाने सापेक्षतात म्हणून तो सर्वदेशातून श्रेष्ठ आहे
असे आहे म्हणूनच म्हाला सवाधा स्वामी असे म्हणतात हा आताच सांगितल्याप्रमाणे
दिष्ट न प्रकाशवत इंद्रादिदेवान्या समूहांत सद्गुणाने प्रथमतः व प्रमुखाता पावला आहे,
अथवा त्याचा जन्म साक्षात्प्रा अगोदर झाला आहे येथे श्रुताचा अभिप्राय हा आहे की
त्याचा आपत्तिमान त्याचा अवतार—‘सम्यक्’ म्हणजे स्वतंत्रतः व प्रमुखता झाला सत्सारी
लोकांप्रमाणे पापपुण्याला वसा सत्त्वामुळे ब्रह्मदेवाला जन्मप्राप्ति झाली नाही धर्माभ्यासाच्या
सुचिंताप्रमाणे सत्सारी लोकांचे जन्मद प्रारब्ध उत्पन्न होते पण ब्रह्मदेवाला प्रारब्ध-परतः
सोडून जन्म प्राप्ति होते नाही ‘जो हा अर्थाद्विध असल्यामुळे अगोचर आहे’ असे
म्हणते ब्रह्मा-सकपे म्हणते असे हा सर्व विश्वाला उत्पन्न करणारा आणि उत्पन्न
केलेल्या जगार्थे पालन करणारा आहे जगत्कर्तृत्व व तत्पालन व ही विशेषणे ब्रह्म
देवाला उपयोजिली आहेत, तीं वचन ब्रह्मविद्येचे माहात्म्य वलायें म्हणून होव जसो
अथा प्रकारचे-पार्थे महत्त्व सुमसिद्ध आहे त्या ब्रह्मदेवाने परमात्म्याने स्वरूप सांग
णारी ‘जिच्या साहाय्याने अविनाशी पुरुषोत्तमाने सम्यक्स्वरूप सांगता येते’ ना परमात्म
विद्या आपल्या श्रेष्ठ पुत्राला म्हणजे अधर्वाला सांगितली ब्रह्मदेवाने मृदि उत्पन्न केली
सेवा सर्वांच्या अगोदर अधर्वाची उत्पत्ति केली असे पूर्वनिश्चयाने सांगताना
सर्वान्या आर्था न्याची उत्पत्ति झाला त्या ब्रह्मदेवाने ही विद्या सांगितली म्हणूनही या
विद्येला ब्रह्मविद्या असे म्हणाय इतर सर्वविद्यांच्या म्हणजे शस्त्रादिच्या अस्तित्वाला व
प्रकटीकरणाला कारण होणारी, सर्व विद्यास आश्रय देणारी ही ब्रह्मविद्या आहे,
सध वेदशास्त्रास ज काय सांगावयाचे आहे ते ब्रह्म ब्रह्मविद्येने समजते, म्हणून तित
‘सर्वविद्यांचा आश्रय अशा अर्थाचे पद धुनीने उपयोजिले आहे ज्या-यायोगाने
न ऐकलेलं-किंवा न ऐकता वश्यासारीत ऐकावयास सापेक्ष न समजलेलं किंवा
न समजणारे समजते, व उमजणारे किंवा न उमजलेले उमजत’ अशा अर्थाने ज्ञान
सर्वत्राला आधार असणाऱ्या ब्रह्मविद्येची स्तुति केली आहे जसो सध विद्यास
आश्रय देणारी ब्रह्मविद्या ब्रह्मदेवाने प्रथमतः आपल्या प्रथम पुत्रात निवेदन केली
ब्रह्मदेवाने अनेक वच मृदि उत्पन्न केली आहे, त्यातील एका मृदेच्या उत्पत्ती
समयी प्रथम अधर्वाची उत्पत्ति केली म्हणून त्याला जेष्ठ म्हणते

श्रीमन्महाचार्य गानी या उपनिषदावर भाष्य लिहिते आहे त्याच्या आरंभाचे नमन केले आहे, त्यांतच उपनिषाचा महार्थ आणिला आहे आणि विषयाचा प्रवेश कर्तिताना वेदवचनामक मन्वन्तराला ब्रह्मदेवाचा अथवा नामक अथर्वण-वेदुवेता जेष्ठ पुत्र अत्यंत मिय होता म्हणून त्याला ब्रह्मविद्येचा उपदेश केला इत्यादि मनोरंजक गोष्टी सांगितली आहे. विद्या शब्दाची 'विदति' निरुक्ते निच्याद्वारा ती विद्या, प्राप्त होते ती विद्या, अशी श्वायत्ति दिली आहे व ब्रह्म निरुद्धत देणाऱ्या विद्या ती ब्रह्मविद्या असे ठरविले आहे.

मंत्र दुसरा.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय
प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थः—ब्रह्मा अथर्वणे यां प्रवदेत तां ब्रह्मविद्यां अथर्वा पुरा अंगिरे उवाच (ब्रह्मदेवाने जी विद्या अथर्वाला सांगितली ती अथर्वाने प्रथमतः अंगिरा नामक ऋषीला सांगितली.) सत्यवहाय भारद्वाजाय सः प्राह, भारद्वाजः परावरां अंगिरसे प्राह (भारद्वाज कुलोत्पन्न सत्यवहाला अंगिराने ही ब्रह्मविद्या प्रथम सांगितली आणि भारद्वाजाने ही सर्वे विद्यांस आशय देणारी 'परावरा' विद्या अंगिरसाला सांगितली.)

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावद्ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्ता-
मथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्त्वानङ्गिरेऽङ्गिरां ब्रह्मनिद्याम् । स चाङ्गि-
र्भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्त-
वान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरं परस्मात्पर-
म्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरमर्चविद्याविषयव्याप्तेर्वा । तां परा-
वरामङ्गिरसे प्राहेत्तनुपदः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती.—ब्रह्मदेवाने जी ब्रह्मविद्या अथर्वणाला सांगितली, तीच ब्रह्मदेवापासून प्राप्त झालेली विद्या अंगिरा नामक ऋषीला अथर्वाने प्रथम सांगितली झाली. त्याने भारद्वाज गोत्रातील सत्यवहाला या ब्रह्मविद्येचे दान केले. त्यानेही आपला शिष्य पिता पुत्र जो अंगिरसू त्याला, ही गुरुपासून शिष्याला, जशा परावरने प्राप्त झालेले विद्या सर्वश्रेष्ठ व कनिष्ठ विद्या-विषयांस अंतर्भूत करणारी ब्रह्मविद्या सांगितली ॥ २ ॥

श्रीमन्वाचार्य—‘परावरा’ याचा विषय, परा अर्थात् जी अवरा असते (श्रेष्ठ असून जी कनिष्ठ असते) ती परावरा विद्या होय. असा कर्मभाष्य समजा आहे विद्या एकच आहे कावेदादि वेद कर्मपर उद्घाटिते म्हणजे अपराविद्या होते आणि तीच वेद रक्षणपर उद्घाटिते, म्हणजे पराविद्या होते सर्व वेद आ विष्णूचे स्वरूप वर्णन करिताना साक्षात् श्री विष्णुपर व्याख्यान केले, म्हणजे जी विद्या परा होते तीच विद्या कर्माचें व्याख्यान करू लागली विष्णूचे परीक्षणार्थेन करू लागली, म्हणजे अपरा होते पूर्वी वेद एकच होता. श्रेतापुरात तीन वेद शास्त्रे आणि पुढे पांच वेद शास्त्रे, असा इतिहास बगदादि पुराणांच्या साहाय्याने समजतो पेशेही ‘नदेतत् सत्यम्’ इत्यादि मर्घांनी अपराविद्येचा उल्लेख करून ‘येनक्षार पुरुष वेद’ इत्यादि मर्घांनी परा विद्या सांगितली आहे असे हे आचार्य म्हणतात आणि ‘काय समजळें असतां सव समजतें’ या प्रश्नाला ‘विद्या’ हें एकच उत्तर आहे अस दाखवतात

मंत्र तिसरा.

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—महाशालः शौनकः अंगिरसं वै विधिवत् उपसन्नः
पप्रच्छ ह (महागृहस्थाश्रमी शौनक हा अंगिरसाकडे वेदविहितपद्धतीने
मेला आणि त्याला विचारता शाळा) भगवो, कस्मिन् नु विज्ञाते इदं
सर्वं विज्ञातं भवति इति (हे भगवन्! कोणती परू वस्तु जाणली
असता हें सर्व जाणता येतें परे ?) हा शौनकाचा प्रश्न होय ॥ ३ ॥

शौनक श्रुतकरवापत्य महाशाले महागृहस्थोऽङ्गिरस भारद्वाज-
शिष्यमाचार्यम् । विधिवद्यथाशास्त्रमित्येवत् । उपसन्न उपगत सन्प-
प्रच्छ पृष्टवान् । शौनकाङ्गिरसो सधन्वादर्शागिविधिवद्विशेषणादुपस-
न्नप्रिये पूर्वेषामनियम इति गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यदीपिका-
न्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादिष्वप्युपमदनविधेरिष्टत्वान् ।
किमित्याह—कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते, नु इति वितर्के, भगवो हे भगव-
न्सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मि-
न्ज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाञ्छौनकस्तद्विशेषं विज्ञातु-
कामं सन्कस्मिभिति वितर्कयन्पप्रच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या

ज्ञात्वैव प्रच्छ । सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदा सुवर्णत्वाद्यपत्त्व-
 विज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा किं न्वस्ति सर्वस्य जगद्दे-
 दस्यैक कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । तन्व-
 विदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो
 युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्नर्थयामिति ।
 न । अक्षरबाहुल्यादायासमौरत्वात्प्रश्नः । संभवत्येव किं त्वेकस्मिन्वि-
 ज्ञाते सर्ववित्त्यादिति ॥ ३ ॥

वस्तु असा त्याने प्रथम केला पाहिजे होता प्रथम अस्तित्व सिद्ध झाल्यावर मग शून्यकाल
 पुनः केला आहे, ती येथे योग्य होईल कोणी तरी पुरुष दिव्यमान आहेत, अस कळल्या
 वर मग आपण 'कोणाबद्दल ही वस्तु टेक !' असा विचारता, अर्था विचारात
 नाही पण ही शब्दा बरोबर नाही असे विचारण म्हणजे सधाचा विनाकारण विस्तार
 करून आघात मात्र पाळविण होय. हे मनात आणून शून्यकाले वर सांगितलेला प्रथ
 विचारला आहे त्याचें तात्पर्य मात्र हें आहे की, अर्था कोणता वस्तु आहे की, जी
 समजती असता सर्वज्ञान प्राप्त होते ॥ ३ ॥

या मन्त्राच उद्घाटन करितांत भरिगरामानुजाचार्यानीं पुष्कळच विस्तृत
 व्याख्यान लिहून 'सर्व इदं' या शब्दद्वयाच्या जोरावर चिदचिद्विशिष्टज्ञाचा सत्यता
 स्थापन करण्याचा दीर्घ प्रयत्न केला आहे त्याच तात्पर्य हें आहे 'हें सव-इदं
 सर्व-इ विशेषण असून त्याच विशेष्य समणवद्दल आहे व या विस्तृत प्रपंचाच,
 हा परिणामाचें, उपादान कारण चिदचिद्विशिष्टज्ञ आहे या मूल ब्रह्माणुसूत्रय तब
 दृश्यमान चराचर विश्वाचा उत्पत्ती ब्रह्माच्या नियंत्रणसामर्थ्याने होते अथानच
 चराचरांत अवस्थांतर दृष्टास पडते, त्याप्रमाणें ब्रह्मातही अवस्थांतर होत असतें हा
 पद्धत हें उपड होते की, एका ब्रह्माचें व त्याच्या अवस्थांतराचें ज्ञान शालें म्हणजे
 सर्व चराचर-विश्वाचें ज्ञान होणें सुकर होत आणि ब्रह्माच्या एकत्वाचा निश्चय होना
 तसेच हा ब्रह्म अर्थ पेतला म्हणजे लक्षणोचे कारण उरत नाही, मुख्यार्थानें कार्य
 भागते आणि विवर्तवादाचा पक्ष लगडी पडतो शिवाच, जांबवद्दल एक नाहीत, असे
 उक्त या उपादास म० सू० (४।३।२१) व (१।३।९) यांचा पालपुरावा भिन्नो पण
 उलटपक्षी, सुपुनि व उत्पत्ति जावाम आहेत, असे सांगणाऱ्या म० न० (१।३।४२) ही
 विरोध मात्र प्रसन्न हातो सारथा, सत्यब्रह्म हें सत्य-जगताच उपादान व निमित्त
 कारण असून ब्रह्माच्या शर्गाचा परिणाम म्हणजे हे चराचर विश्व आहे,
 म्हणून कारणरूपा ब्रह्माचें ज्ञान विश्वज्ञानाला कारण होत यामागे विवर्तवादाचा
 पक्ष सोडून या आचार्यानीं नैऋदिकाचा व भेदाभेदवादाचाही पक्षोत्प्रेद धरण्याचा
 अति दीर्घप्रयत्न केला आहे व इत्यथ असा काढला आहे की, 'इदं सर्वं हें मुरयत
 विशेषणपर आहे तथापि तें विशेष्यमानही ध्यायें व सूक्ष्म चिदचिद्वद्दल हें स्थूलचिद
 चिद्वद्दलाचें उपादानकारण आहे, असे समजाव सव पारधान कडादार असून
 चिंतनीय आहे

मंत्र चवथा.

तस्मै स होवाच । द्वे विश्वे वेदितव्ये इति ह
स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः इ उवाच (आचार्य शौनकात् उवाच
देते ज्ञाले.) द्वे विश्वे वेदितव्ये इति (दोन विश्व समजून पेत्तल्या
पाहिजेत.) यत् ब्रह्मविदः वदन्ति स्म इ (असें ब्रह्मविद्या जाणणारे
वेदार्थज्ञाते म्हणतात.) परा च एव अपरा च (परा आणि अपरा
अशा रूपा दोन विश्व आहेत) ॥ ४ ॥

तस्मै शौनकायाद्गिरा आह-किलोवाच । किंमित्युच्यते । द्वे विश्वे
वेदितव्ये इति । एवं ह स्म किल यद्ब्रह्मविदो वेदाभ्यांभिहाः परमाथ-
वर्षिनो वदन्ति । के ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च
धर्माधर्मभावतत्त्वविषया । ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति
शौनवेन गृष्टं तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टभाटाद्गिरा द्वे विश्वे इत्यादि । नैपे
दोषः । क्रमापेक्षत्वात्प्रतिषेधनस्य । अपरा हि विद्याऽविद्या सा
निराकर्तव्या । तद्विषये हि विदिते न किञ्चित्स्वतो विदितं
स्यादिति निराकृत्य हि पूर्वपक्षं, पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति
न्यायान् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तो—शौनकात् आगिरातीर्णा एष उवाच इति न अत की, तुष्ठा इष्ट अर्थ
मिद्द होव्याव दोन प्रकारच्या विद्या जाणून घेऊन्या पाहिजेत, असे वेदार्थज्ञान म्हणजे
परमाथे साक्षात्कारी म्हणतात त्या दोन विश्व कोणत्या म्हणतात तर एक, एक परा
म्हणजे परमात्मतत्त्वा विद्या व दुसरी अपरा म्हणजे धर्माधर्म ही साधने मागून त्यांचे
फल सांगणारी विद्या होय.

आतां योगी अर्था शब्द वेदित, अर्था, शौनकाचा मंत्र तर असा आहे कीं, काय
मन्त्रांते असतां सर्वज्ञत्व मिळें. ती एक वस्तु सांगावयाची सोडून आचार्य उत्तर
देतात कीं, दोन विश्व समजून घेण्याच्या आदेशे; हे काय मन्त्रेंच उत्तर ! या शब्दे
उत्तर हे आहे कीं, आगिरातीर्णा योग्य काम मलाच देऊनच आपणें उत्तर दिलें आहे.
गरीबेर पाहिजे असतां अपराविद्या ही अविद्या आहे, हिनें निराकरण प्रथम केलें पाहिजे.
अपराविद्या नात हाजी असतां कोणत्याही प्रकारचे पारमार्थिक तत्त्वज्ञान होत नाहीं.
म्हणून तिचे निराकरण आधीं केलें पाहिजे सारांश अपराविद्येचा पूर्वपक्ष बद्दल मागा-
हून मिद्दोन सांगितला पाहिजे, असा मुनिमान्य सर्वशास्त्राचा मिद्दोन आहे हे मनांत
आणून आगिरातीर्णा कर्म-बद्धोच उत्तर दिले आहे तें योग्यच आहे ॥ ४ ॥

रंग०—या मंत्राणां अर्थं करितानां 'मन्त्रमार्गसादी' ज्ञानाअध्याहार करानां लागती. परंपराविद्यार्थे ज्ञानविज्ञान मन्त्रमार्गाला साधन आहे, अर्थां टरवून पराविद्या ही अपरोक्षज्ञानसाधक व अपराविद्या परोक्ष ज्ञानसाधक आहे अर्थां हे टांकाकार म्हणतात.

मंत्र पांचचा.

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-
पमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र अपरा; ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्व-
वेदः, शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः, ज्योतिषं इति (ऋग्वेद,
यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व
ज्योतिष मिकून अपराविद्या होते.) अथ यथा तत् अस्यम् अधि-
गम्यते सा परा (जाणि ज्या विद्येच्या द्वारानें त्या अविनाशी पर-
ब्रह्माची प्राप्ति होते, तिला परा विद्या असें म्हणतात.) ॥ ५ ॥

तत्र काऽपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते
चत्वारो वेदा शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्य-
ङ्गानि यदेषाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा त्रिदोच्यते यथा
तद्वक्ष्यमाणविशिषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः
प्राग्वशः प्राप्यर्थत्वान् । न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति ।
अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादि-
बाह्या वाई सा कथं परा विद्या स्वान्मोक्षसाधन च । या वेदवाद्याः
स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुट्टित्वान्निष्फलत्वाद्नादेया स्यात् ।
उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करण-
मन्तर्धकम् । अथ कथं परेति । न । वेद्यत्रिपयविज्ञानस्य विवक्षि-
तत्वात् । उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिदं परा विद्येति प्राधा-
न्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्द-
राशिर्विवक्षितः । शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नान्तरगमन्वरेण मुर्वेभि-
गमनादिब्रह्मणं वैराग्य च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं प्रस-
विद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥ ५ ॥

रिद्धान्ती—त्यामर्थ अपराविद्या कोणती, तें प्रथम सांगतात ऋषेद वसुषेद, हामवेद आणि जपववेद असे चार वेद, व शिवा, कन्य व्धारण, निराह, छद्र, ज्योतिष ही सहा उपांगें, मिळून अपराविद्या होणे आतां पराविद्या तिला म्हणतात कीं, मिथ्या साहाय्याने पुढें ज्याचे स्वरूपरूपण पावयाचें आहे, त्या स्वरूपाचें ज्ञान होतें ह्याने प्राप्ति होते 'गम्' या विपापदाला 'अभि' हा उपसर्ग लाविला म्हणजे त्याचा अर्थ प्राय 'मात्र होणे' असा होतो शिवाय परमस्वाची प्राप्ति व परमस्वाचें ज्ञान प्राप्त कांहीं नेद नसून दोन्ही एकच आहेत. कारण, अविवेकाचा प्राय होतें हीच परमस्वाची प्राप्ति आहे परमज्ञ म्हणजे दुसरी कांहीं एक सिद्ध होणारी वस्तु आहे असे नाही. अज्ञानानें ती निराह व परमेस्वर निराह असा भेदबुद्धि प्राप्त झाली असते, ती माझीच झाली म्हणजे परमस्वाची प्राप्ति झाली असें म्हणतां आतां, "ऋग्वेदादिकान्द्रुन ही विद्या तर चास आहे तर ह्या 'पराविद्या' असें कसें म्हणावयाचें व ती मोक्षार्थें साधन तरी कसें होणार ! 'त्या वेदपाद्य स्मृति आहेत त्या सर्व निष्कल जसून जपोगतीला नेणाऱ्या आहेत' असें स्मृतीमन्वें सांगितले आहे. उपद्रव आहे कीं, वेदपाद्य ज्ञानाची दृष्टि अज्ञानात्म्य असते ती ह्या कल वेष्टांही उत्पन्न करित नाही म्हणून तिचा वेष्टांही स्वीकार करितो वामा नये. साक्षात् ही पराविद्या वेदपाद्य, आदिदिक, आहे म्हणून त्याच आहे. तसेंच उपनिषदांलाही ऋग्वेदादि-वेदपाद्यत्व बरीच लक्षणांनी घेवें म्हणून पराविद्या वेदपाद्य झाली व तिचा अर्थ साष्ट करणारी उपनिषदें वेदपाद्य होण्याचा प्रसंग घेऊ आणि हें तर अनर्थकारक आहे शिवाय ऋग्वेदादिकान्द्रुन उपनिषदार्थें प्रयत्नकरण करणें हें शक्य नाही व योग्य नाही साक्षात्, ऋग्वेदादि वेदपाद्यान्द्रुन प्रथक काढलेली कोणतीही विद्या श्रेष्ठ असणें हेंच मोक्षसाधन होणें शक्य नाही म्हणून ह्या विद्याला पराविद्या असें म्हणतां येत नाही," अशी शक्का वेदल

पण ही शक्का अर्थ आहे घेवें वेदांतील अक्षरार्थाचा प्रकळ नाही तर जा विचय आपल्यास समजून घ्यावयाचा आहे, त्याच्या विज्ञानाविषयीचा प्रय आहे उपनिषदांच्या द्वारानें या अवितारी वस्तु समजून घ्यावयाचा आहे तिचें ज्ञान कळत घणें हें परा विद्याचें कार्य आहे आणि तेंच आम्हास प्रमुहत्वानें साम्यावनाचें आहे उपनिषदांमध्ये राशीच्या सवधानें येथे विवेका नाही, ज्ञानाची विवेका आहे आतां ज्या ज्या वेळी आपण वेद असा शब्द उच्चारितो त्या त्या वेळी त्या शब्दानें शब्दार्थाचा मान बोध करावयाचा असतो शब्दार्थाचा उच्चार करणाऱ्याची दृष्टा असते नेह्यां ह्या शब्दार्था आपल्यास अधिगत झाली, वेद पाठ साह, तरी सद्वृत्ता शरण जाणें वेदात्मतपत्र होणें, इत्यादि मोठी प्रयत्नाचें साध्य कळत घेतल्याशिवाय वेष्टांही अवितारी अं परमज्ञ त्याचे ज्ञान व त्याची प्राप्ति होत नाही म्हणून वेदपाद्य प्रहाविद्या पृथग् केळी आहे आणि तिला पराविद्या असें म्हणेंले आहे ॥ ५ ॥

रगरा०—‘अग्निमान्यते’ ‘प्राप्तं ह्येतं’ अथवा अपरोक्षज्ञानं हेतुं, कर्मवेदादि अपराविषयेषु शास्त्रादीं परोक्षज्ञानं हेतुं च उपनिषदादिसाराविद्यात्मकं शास्त्रादीं अपरोक्षं हेतुं, अस्मा अर्थं कृत्वा म्हणजे ‘सर्वं वेदं महार्थं उद्घाटनं करिष्यामि’ या स्तुतीला पदार्थत्व प्राप्त होतें.

मंत्र सहावा.

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं भूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थः—यत्तत् अद्रेश्यं, अग्राह्यं, अगोत्रं, अवर्णं, अचक्षुः—श्रोत्रं, अपाणिपादं, नित्यं, विभुं, सर्वगतं, सुसूक्ष्मं; तत् अव्ययं, यत् धीराः, भूतयोर्नि परिपश्यन्ति (जें काहीं अगोचर आहे, अग्राह्य आहे, ज्याला ओत्र नाही, वर्ण नाही, नेत्रकर्ण नाही, ज्याला हस्तपाद नाहीत, जें नित्य, विभु, सर्वगामी, अत्यंत सूक्ष्म आणि अव्यय आहे, जें सर्वकारण आहे, तें परब्रह्म विद्वान् पुरुषांस मात्र साक्षात्कृत होतें) ज्या विद्येनें हें अक्षर समजतें तिला पराविद्या असें म्हणतात. ॥ ६ ॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुपेयोऽर्थोऽस्त्यभिहोत्रादिलक्षणा न तथेह परविद्याविषये । वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ताभावान् । तस्मादिह परविद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिन्नष्टि—यत्तदद्रेश्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ सहस्रं सिद्धवत्परामृश्यते—यत्तदिति । अद्रेश्यमदृश्य सर्वेषां बुद्धौन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्विद्येऽप्रवृत्तस्य पञ्चेन्द्रियद्वारकत्वात् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो मूलमित्यन(?)र्धान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णां द्रव्यधर्मा स्थूलस्वादय शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य तद्वर्णमंशरम् । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरूपविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्वादिचेत-

नावत्त्वविशेषणत्वात्प्राप्तं संसारिणाभिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थ-
साधकत्वं तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । “ पश्यत्यचक्षुः स शृणो-
त्यकर्णः ” इत्यादिदर्शनान् । किंच तदपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहित-
मित्येत्त्वं । यत् एवममाहममाहकं चातो नित्यमवितासि । तिसुं
विविधं मद्रादिस्थानरान्तप्राणिभेदैर्भवेत्तांति विगुम् । सर्वगतं व्याप-
कमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वान् । शब्दादयो
हाकाशव्याप्यादीनासुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात्सुसूक्ष्मम् ।
किंच तद्व्ययमुक्तधर्मत्वादेव न व्यतीत्यव्ययम् । न हानद्भस्य स्वाङ्गा-
पचयलक्षणो व्ययः संभवति गरीरस्येव । नापि फोशापरयलक्षणो
व्ययः संभवति राहा इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्सगुणत्वा-
त्सर्वात्मकत्वाच्च । यदेवं लक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव
स्थावरजङ्गमानां परिपश्यन्ति सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति
धीरा धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते सा
परा विद्येति समुदायार्थः ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—नेधे अर्थे अमुक एक विधि करणा अने भागिल्ले अर्थे असापि कर्ता,
कर्म, कारण इत्यादि अनेक वस्तुपा सपह होऊन त्याच्या द्वारेने कर्म करणे अर्थे सांगिल्ले
असते, नेधे तेथे विधि सांगणाच्या वाक्याचा अर्थ ज्या वेळी समजतो, त्या वेळील
अन्य वेळी श्रुतीने सांगिल्लेले कर्म कदा नो विधि तपादावपाचा असतो ' अभिहित
करणे' असा वेदाने विधि सांगितला म्हणजे तो विधि कसा व वेदा करणाचा ?
कीर्ती करणाचा ? इत्यादि ज्ञान आपज प्रथम कळत येतो आणि नंतर तो विधि
यथासांग पार पाडून एव असे विशेष (अर्प) निर्माण करिते की, ज्याचे कर
आपल्यास कालान्तर्गते मिळवयाचे असते. यानमार्गे विधीये ज्ञान (वाक्याचा
अर्थ) समजून घेणे, नंतर विधीये यथासांग मपादन करणे आणि कल्याणि करून
घेणे इत्यादि अनेक विधीयांचा कर्मज्ञानमार्गे अंतर्भाव होतो. विधि-वाक्याचे अर्थ-
ज्ञान होतोहोती आपल्या इष्टकर्मांचा व कल्याणा अविषय होत नाही. पण परविद्येचा
गोष्ट अगदी निराची आहे वाक्याच्या अर्थाचे ज्ञान योपरि झाले की, साक्षरी आपला
पुरुषार्थ निवृत्त होतो. वाक्यार्थज्ञान ज्ञाने पुरुषार्थमार्गे योमार्थे वाक्याकरता तत्त्व-
ज्ञान असत नाही अपरविद्येची नाही गोष्ट नाही, वाक्यार्थज्ञान ज्ञानावर कीर्ती
वेदाने कल्याणे कर्म अनेक साधनांच्या द्वारे इष्ट वस्तु उत्पन्न करिते असा पर-
विद्या आणि अपरविद्या यांचे विशेष आहे साक्षात्, केवळ शब्दांच्या योगाने प्रका-
शित झालेल्या अर्थाच्या टिकाणी ज्ञानविद्येची योग्यता केली, म्हणजे पुरुषार्थाचा
सिद्धि होतो. शब्दज्ञान होतोहोती पुरुषार्थमार्गे कळत देणारी परविद्या आहे. नेधे

अपरविद्येभ्यश्चैव कर्म करार्ये लगतं नाहीं । ज्ञान होताक्षर्मा फल मिळते, शब्द-प्रकारित अर्थांचे पूर्ण-ज्ञानविज्ञान-मूणनेच परमार्थाची प्राप्ति होम पण अपरा विद्येचे कर्म-ज्ञान झाल्यावर यथासांग कर्म करार्ये लगतें आणि मग फल मिळते हा उपायनामधेच मुख्य विशेष आहे हा नीट समजाता. यासाठीच परब्रह्मार्था (अक्षराचा) ची एकच अर्थ-मतिपादन करणारी अद्वैतपत्वादि विशेषार्थे आहेत ती या भनात सांगितली आहेत

पुढे जें काय सांगायचें आहे, तें व्याख्यान घेऊन व तें शिद्ध झालें आहे असें समजून पुढील विशेषणांना या मघात समज केला आहे परमहृत्स्वी अविनाशी वस्तु सर्वज्ञान्याच्या व अज्ञान्याच्या बुद्धीस व इन्द्रियांस अद्वैतमूळ म्हणजे अग्र्य आहे नेहमी बाहेर अथवा या विषयांचें ज्ञान बहिर्मुख पुरुषांस बाह्यगामी नेत्रकर्णादिपञ्चज्ञानें द्विषामें होत अमर्ते. ही बाह्यगामी ज्ञानेंद्रियें बाह्यविषयांस मात्र विषय करितान म्हणून अतर्क्याची असणाऱ्या परमात्म्याचें ज्ञान करून देण्याचें सामर्थ्य या इन्द्रियांस नाहीं. तसेंच कर्मेन्द्रियांनाही या अग्र्याच्या परमात्मविषयाचें मूळ करितें वेत नाही कारण त्यांना हा विषय नव्हे यामुळे ज्ञानेंद्रियें व कर्मेन्द्रियें परमात्म्याचें कोणापाठी प्रकर्षें घडणूक करू शकत नाहींत हा परमानाम अग्रोप आहे. म्हणजे याला दुसरे कोणतेंही मूळकारण नाहीं कारण, तो कार्य नाहीं. कार्याबरोबर कारण असतें हा कार्य नाहीं म्हणून याला कोणतेंही सहकारी वा पूर्वकारण असत नाहीं त्याला कोणतेंही उपादान कारण नाहीं कीं जें त्याच्याबरोबर नित्य राहू शकेल. या अक्षराला (परमात्म्याला) स्थूलत्वादि किंवा शुद्ध-शुद्धत्वादि कोणतेंही द्रव्यधर्म नाहींत, धर्म ज्यांचें आपल्यास वर्णन करितें येऊल हा अर्थ अक्षर आहे कीं ज्यात कोणत्याही वर्ण नाहीं म्हणून तो अवर्ण आहे तसेंच, नामरूप समजण्याची जीं इन्द्रियें जीवांस असतात, तीं याला नाहींत म्हणजे नेत्रधोनादि इन्द्रियें परमात्म्याला नसतात, म्हणून तो इन्द्रियशून्य आहे आतां 'तर्वक्तुं व सर्ववेत्ता' इत्यादि विशेषणांनी परमात्म्या मद्येतन आहे, जसें म्हणण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा, सखी लोकांला नेत्रयोत्रादि इन्द्रियांनी नामरूपादिकांची ज्ञानप्राप्ति होते, तर्क ज्ञान होण्यासाठी परमेश्वराला येन श्रोत्रादि इन्द्रियें असली पाहिजेत, जशी शक्ती घेईल, तिचें निवारण त्याला नेत्रधोनादि इन्द्रियें नाहतात हें समजून केलें आहे 'तो होवो नसतना घाहो व काज मसताना ऐकतो' अशा अनेक भुक्ति वाग्दी म्हणतो याला प्रमाय आहेत याचप्रमाणें याला इत्तपत्वादि कर्मेन्द्रियेंही नाहीं म्हणून हा परमानाम जसा ज्ञानकर्मेन्द्रियांस अग्रोपर आहे, तसा ज्ञानकर्मेन्द्रियांच्या द्वारानें तो विषय म्हणही करित नाही असें आहे म्हणून, तो इन्द्रियांस अग्रोपर व इन्द्रियावपचरूप आहे म्हणून, तो नित्य म्हणजे अवि नाशी आहे तो विभु आहे म्हणजे जहादेवापासून अत्यंत जडवस्तूपर्यंत सर्व विविध वस्तु होतोसा दिसतो चराचरांचा अतर्क तो करितो तो आकाराममाने सर्वगत व सर्वव्यापी आहे तसेंच, तो जघत सूक्ष्म आहे कारण शब्दादि स्थूल देणारी कारणें

त्याच्या ठिकाणी असत नाहीत हे सर्व विदित आहे की, शब्दस्वभावादि गुण, आत्मता-बाधुआदि उत्तरोत्तर स्थूल पदार्थ उत्पन्न करणारे असतात ही स्थूलज्ञाने त्याच्या ठिकाणी नाहीत म्हणून तो अत्यंत सूक्ष्म आहे परमात्मा अदृश्य आहे म्हणजे बाल सारं अदृश्यत्वादि गुण त्याच्या ठिकाणी असल्यामुळे त्याच्या स्वच्छपाचा कोण-त्याचा प्रकार क्षय होत नाही सर्वत्र आहे, शरीर अखंड तर पुष्ट होण किंवा रुध होण इत्यादि स्वरूपांतर प्राप्त होईल पण जो अशरीर आहे, त्याचा क्षय कसा होणार ! किंवा त्याला वृद्धि तरी कशी मान होणार ! राजाच्या घरा घनमंचय असतो आणि त्याचा व्यय होतो तसा व्यय होवई कधी संभवनीय नाही आणि शेतर्गे पुण्याच्या घोगवेडी व्यय होण्याचा समर्थ नाही कारण तो निर्गुण आहे आणि सर्वांचा आत्मा आहे व्ययाचा ही आत्मा तोय ! म्हणून तो अव्यय आहे

याप्रमाणे अगम्य, अज्ञाय, अकारण, नामरूपरहित, धर्मरहित, ज्ञान-वैशिष्ट्य-रहित अविनाशी, सारसमाहक, सर्वकारी, सर्वसूक्ष्म, अव्यय, इत्यादि लक्षणें ज्याच्या ठिकाणी आहेत, तो अक्षर परमात्मा होय पृथ्वी माता ज्याप्रमाणे सर्व स्थावरजगमांचे अधि-ष्ठान-कारण आहे, त्याप्रमाणे हा सर्वभूतांचे अधिष्ठान कारण आहे याच्या सत्तेने सर्व जगत्पर भूतें प्रकृत होताना म्हणून हा भूतवीरि आहे असो, याप्रमाणे सर्वजगत्क अजगत्पर हे सर्वजगती अक्षर (परमात्मत्व) ज्ञानी आणि विवेकी पुरुष मात्र साक्षात्कृत करत येतात साक्षात्, ज्या विद्येन एवगुणान्वित अक्षराचा साक्षात्कार होतो त्या विद्येला परविद्या असे म्हणतात. हा पर मन्त्राचा तात्पर्य आहे ॥ ६ ॥

रगरामानुज—'भूतवीरि' = सर्व भूतानि उपादानकारण

माध्व—या मन्त्रातील 'तन्' याचा अर्थ ज्याअर्थी असतो आहे पहिला 'तन्' म्हणजे मनु; 'म्हणून' असाही या 'तन्' चा अर्थ आहे. तिसरा 'तन्' म्हणजे ब्रह्म. ज्याअर्थी मनु हे अदृश्यविद्युतादीनां पुत्र आहे त्याअर्थी त्याला कोणवेडी उत्कार उत्पन्न होत नाहीत आणि ज्याअर्थी विद्वान् पुरुषांनी वेदसम्पन्न वल्ले म्हणजे नास मनु समजते, त्याअर्थी वेदही परविद्या आहे, असे ठरते

मंत्र सातवा.

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोपधयाः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केश-
लोमानि तथाऽक्षरात्संभवन्तीह विश्वम् ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थः—**उर्णनाभिः** यथा सृजते, गृह्णते (कोळी ज्या-प्रमाणे तंतु उत्पन्न करितो आणि गृह्ण करितो) पृथिव्यां यथा च

औपधयः संभवन्ति (पृथ्वी जशी अनेकवृक्षांना व औषधीना उत्पन्न करिते.) यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि (विद्यमान-जिवंत पुरुषापासून केश आणि लोम-लव-उत्पन्न होतात.) तथा इह विश्वं अक्षरात् संभवति (त्याप्रमाणे येथे, या संसारांत, विश्व हें अक्षर जो परमात्मा त्यापासून उत्पन्न होतें.) ॥ ७ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्धम् । अर्णनाभिर्लूताकीदः फिक्त्स्कारणान्तरसनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव वन्तून्वहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवाऽऽपादयति । यथा च पृथिव्यागोपधयो प्रीक्षादिस्थावरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्त एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि । यद्यैते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षायथोक्तलक्षणादक्षरात्संभवति समुत्पद्यत इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुरार्थप्रबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्व तदनेन ब्रह्मणोत्पद्यते न युगपद्ब्रह्मसृष्टिप्रक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

शिष्य—भगवन् आविनाशि परमसु हे सर्वं ब्रह्मवति उत्पत्तिस्थान आहे, असें आपण सांगितलें तें कसें बरें ? स्वतः आविकारी परमसु हे विश्व कोटून व वलें उत्पन्न करितें ?

सिद्धान्ती—ही तुम्हाकारण्यांनी शक्य निवारण करण्यासाठीं सृष्टीनें लोकसिद्ध दृष्टांत घेतले आहेत जाळी उत्पन्न करून, त्यांत वीडे घरण्या कौळी तुला मारीतच आहे कोणत्याही तुलाच्या कारणाचा अपेक्षा न करितां आपण स्वतः आपल्या स्वतःच्या शरीरांतून हा कौळी जाळ्याचे तन् उत्पन्न करितो, आपल्या शरणाखेरे जाळ सिद्ध करितो आणि शेवटी त्या सर्व जाळ्याचा स्वीकार आपल्या शरीरांत घेऊन करितो, म्हणजे त्या जाळ्याला आपलें स्वतःचें स्वरूप देतो याप्रमाणे आपण स्वतः आपल्या शरीरांतून जाळें उत्पन्न करून, पुनः त्या जाळ्याला त्यामत्तद्वय द्रव्याचे सामर्थ्य कोट्याला असतें. पृथ्वीलाही प्रीक्षेआदि वृक्षा पाण्यापासूनचें सर्व स्थावर-जगम पदार्थ स्वयमेव उत्पन्न करितां घेतान त्याचें स्वरूप लोकसिद्ध असून हे पदार्थ पृथ्वीपासून मात्र उत्पन्न होतात आणि तेंचेंच लयाला जातात असेच, मित्त

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कथयो यान्यपश्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्पाचरथ
नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य
लोके ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थः—तत् पतत् सत्यं (तैं हैं सत्य होय) यानि कर्माणि
कथयः मंत्रेषु अपश्यन्, तानि त्रेतायां बहुधा संततानि, तानि नियतं
आचरथ, सत्यकामाः लोके सुकृतस्य पपः वः पन्थाः (त्रेतायुगामध्ये
पुष्कळ प्रकारानी विस्तार पावलेलीं जी कर्मे नत्रांमळ्यें ऋषींनीं पूर्वीं
स्वरूपानें पाहिलीं होतीं, तीं कर्मे तुम्ही नियमानें आचरीत जा. कर्म-
फलचा अभिलाष करणारे हे लोक हो ! इहलोकीं सत्कर्मांचा हाच मार्ग
तुम्हांस योग्य आहे.) ॥ १ ॥

साहा वेदा अपरा विद्योक्ता—ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना ।
यत्तद्द्रेक्ष्यमित्यादिना नामरूपमंत्रं च जायत इत्यन्तेन मन्थेनोक्त-
लक्षणमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता ।
अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विषेत्तव्यौ संसारमोक्षवित्युत्तरो
ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रापरविद्याविषय कर्मादिसाधनक्रियाफलभेद-
रूप संसारोऽनादिरनन्तो दुःसखरूपत्वाद्वातव्यः प्रत्येक शरी-
रिभिः । सामस्येन तदीस्रोतौबद्व्यवच्छेदरूपसमन्वयस्तदुपशम-
लक्षणो मोक्ष परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽन्नरोऽमरोऽमृतोऽमय
शुद्ध प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षण परमानन्दोऽद्वय इति । पूर्वं ताव-
दपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भ । तदर्थे हि तन्निर्वेदोप-
पत्तेः । तथाच वक्ष्यति—“परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्” इत्या-
दिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्स-
त्यमवितथम् । किं तन्मन्त्रेष्वृग्वेदाद्याल्येषु कर्माण्यभिहोत्रादीनि
मन्त्रैरेव प्रकौशितानि कथयो गेषापिनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन्त-
ष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहि-
तान्यापेक्षितानि कर्माणि त्रेताया त्रयीसंयोगलक्षणाया द्वौनाश्वर्यौ-

द्रात्रप्रकारायामधिकरणभूताया बहुधा बहुप्रकार सततानि प्रवृत्तानि कर्मिनि त्रियमाणानि त्रेताया वा युगे प्रायश प्रवृत्तान्यतो यूथ तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्य सत्यकामा यथाभूतकर्मफल-कामा सन्त । एष वो युष्माक पन्था मार्ग सुहृत्स्य स्वय निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्त लोचयते दृश्यते भुङ्ग्यत इति कर्मफल लोक उच्यते । तदर्थं तत्राप्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थे । तान्ये-तान्यप्रिहोत्रादीनि त्रय्या विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्य-फलप्राप्तिसाधनमित्यर्थ ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—ऋग्वेद, यजुर्वेद इत्यादि वेद आणि त्याचा महा अथे मिळून अपरा विद्या होते, हे पडिल्या सडातील पांचव्या मंत्रात सांगितले मत्त सहाव्या मंत्रापासून पहिल्या सडाच्या शेवटच्या मंत्रापर्यंत 'अथोवा, अपाह' अश्या स्वराचेंने छुट्टि उत्पन्न करणारा ज्ञानमय जो अग्निनाशी परमात्मा त्यांचे यथायज्ञान ज्या विद्येने माझ होते, ना पराविदाही स्वराश्यासह व स्वविशेषासह सांगितली आता, हापुढे हा दोन विद्याचे जे निरभिराले विषय आहेत त्यांचे विशेष सांगून अपराविद्येचा विषय सत्ता आहे आणि पराविद्येचा विषय मोक्ष आहे, असे पुढील यथात सांगायचाचें आहे प्रथमत अपराविद्येचा विषय सत्ता हा आहे, हे युति समेत हा सत्ता कर्ता आहे, अनत आहे, दुःखस्वरूप आहे कर्तृभेद माधनभेद, कमभेद, फलभेद इत्यादि अनेक स्वपरभिर्दाना हा दु सपूर्ण समार विरक्षण झालेला आहे याचा त्यान प्रलेक शरीरी-पुढाचने (जीवानं) करायचाचा आहे अथवा सत्ता दाखून दाखवाचा आहे कारण तो दु सखरूप आहे व त्याचप्रमाणे नदीचा प्रवाह जमा असह असतो, तसा या समष्टिरूप सत्ताचा प्रवाह जीवसृष्टाचें असह आहे याचा निरास उपसार्गा (सत्तारा पासून निवृत्त झेप्यान) मात्र धावचाचा आहे, ज्ञानपूर्वक सत्ताविशुषि म्हणजेच मोक्ष होय हा मोक्षाविषय पराविद्येचा आहे, हा मोक्ष अनान्दि, अनत, अनर, अमा, अमृत, अमय, शुद्ध, मसन्न, सन मय्य प्रतिष्ठित झालेला (सत्तव व स्वयमु), परत आनदाच स्थान आणि अद्वितीय धसा आहे हे ज्ञान झाले म्हणजे मुक्त पुसनाचा सत्ता नष्ट होतो समष्टि सत्ता असह असतोय

दिग्ध—मयवन् । कता, कम इत्यादि भेद निद्रेमध्येही नाहिले होयान यापदन निद्रेमध्ये आपण मोक्षासुख अनुभवितो, असा कीर्णा शक्ता काढतील त्याचे उगाधान करा'

सिद्धान्ती—निद्रेमध्ये अज्ञानार्थं यत्नव्य असत अज्ञान म्हणजे मोक्ष मध्ये सत्तानिवृत्तीपरिपर स्वरूपार्थ ज्ञान असेल, तर अज्ञानरूपभेद विशेषरूपार्थे आणि सामान्यरूपान नाहिले होऊन पूर्वसंभितकर्मापा नामा होतो व भेदरूपी कम, त्याचा अधिभान आणि त्याच्या कलापी वासना ही रदात नाहिल, म्हणून ज्ञानीजीवाचा व

शिष्य—मृणजे काय ।

सिद्धान्ती—पृथ्वीची मूल द्रव्ये मृणजे ईश्वराची 'उपाधि' या दृष्टीने अज्ञापारी माया होय. ही माया पृथ्वीआपत्तेजादि पंच महाभूतांच्या व मनःसृष्टीच्या अव्याकृतस्वरूपाची असते ही प्रथम अव्याकृतरूपाने उत्पन्न होऊन नंतर व्याकृत मृणजे विशिष्ट स्वरूपांनी उत्पन्न झालेली सर्वांस उपलब्ध होते.

शिष्य—माया तर अनादि आहे. मग ती उत्पन्न होते असे कसे म्हणता येईल ?

सिद्धान्ती—जीवदृष्टीने माया अनादिच आहे; पण येथे अव्याकृत इत्यादि शब्दांनी वाच्य असलेले मायातत्त्व मृणजे तीन गुणांची समस्थिति असणारी आणि पंचमहाभूतादि स्वर्णेष्व्यास माय होतार, असे मूल मायातत्त्व उत्पन्न मृणजे प्रकट होते सारास, स्वर्गाच्या आदिकांली मत्वादि त्रिगुण समस्थितित असतान तेव्हा, त्याला व पुढे उत्पत्तिस्थितिआदि संस्कार ससारी जीवांच्या वास्तवाकर्मांससून जेभे होतात, त्याला मायातत्त्व असे म्हणतात व हे मायातत्त्व परब्रह्म आपल्या स्वतःपासून आपण स्वतः उत्पन्न अथवा प्रकट करिते. नंतर या अवाकृतापासून अथवा पुढे ज्याला निरनिराळ्या अवस्था जीवांच्या वास्तवा कर्मानुरार बहुसामर्थ्याने माय म्हणण्याच्या ओहने, अशा अज्ञापासून—मूल पदकद्रव्यापासून—हिरण्यगर्भ (माय) उत्पन्न होतो. याचीही उत्पत्ति ज्ञानशक्ति आणि क्रियाशक्ति यांनी अधिष्ठित असून, सर्व जगत्ताचे साधारण कारण असणारा हा दिव्यगर्भ आहे. याची उत्पत्ति मत्वापासूनच आहे.

शिष्य—मृणजे कसे !

सिद्धान्ती—ह्यान शक्तीनी व सियाशक्तीनी अधिष्ठित असलेले विशिष्ट जगत् आपल्यास दिसते. या जगाचे समष्टिकरण हा हिरण्यगर्भ आहे. जीवाला विशेष ज्ञान आणि विशेष कर्म कर्ण्याची साधने असतात. या विशेष सामर्थ्यांस एकत्र करणारा किंवा ही विशेष सामर्थ्ये एकत्र झाली आहेत ज्याच्या ठिकाणी, असा हिरण्यगर्भ असतो अज्ञान व अज्ञानाने उत्पन्न होणाऱ्या वास्तवा आणि वास्तवान्मय कर्म, यांचे एकीकरण योग्यरूपाने जेभे होते, त्या अव्यक्त बीजाचा अक्षर हिरण्यगर्भ असतो. साधुस, हा जगाचा आत्मा अथवा सूत्रात्मा अव्यक्तानंतर व अव्यक्ताच्या द्वासा उत्पन्न होतो. मृणजे प्रथम अव्यक्त आणि नंतर हिरण्यगर्भ या क्रमाने उत्पत्ति होते. हिरण्यगर्भापासून मन नांवाचे द्रव्य उत्पन्न होते. हे शक्यत्व, विकल्प, सहाय आणि निष्पत्ति रूपा असते. या शक्यत्वविकल्पात्मक मनोपासून व मनानंतर सत्य नावाचे आकार-वायु-आदि भूतपचक निर्माण होतं, त्यापासून अण्ड (महांड), आणि नंतर पृथ्वी आदि सव भुवने उत्पन्न होतात. या लौकिकत्व मनुष्यमनुस प्राण्यांचे व पौष्पमानुसार कर्म होत असते. आणि कर्मांच्या निमित्ताने कर्मांपासून ईश्वराज्ञेने उत्पन्न झालेले फल अमृतरूपाने निर्माण होतं. या फलाला अमृत असे म्हणतात.

* हिरण्यगर्भ—अक्षर-अण्ड, तर अमित्य असते, असे आपले समर्थ आहे.

सिद्धान्ती—तै तार सर्वे च आहे पण जोपर्यंत कर्मांचा नाश होत नाही, कोणिसा कल्पामध्ये शुद्धां कर्म करण्याच्या वास्तवांचा नाश होत नाही, तोंपर्यंत कर्मकलाचाही नाश होत नाही सारांश, ज्ञानाशिवाय कर्मांचा नाश नाही अज्ञानाची अनंत कोणिसा वर्षे गेली तरी कर्म-नाश होत नाही अर्थात्तय सव्यव्य कर्मकलाचाही नाश होत नाही म्हणून कर्मकलाला अमृत असें मुनीनें शिरोपण दिलें याप्रमाणें सृष्टीचा रम आहे अल्पक, द्विरूपगमं, मन (मद्ग), पचनशुभते, मद्गोड, तप्तभुवनं, जीवार्थं कर्म आणि अमृत कर्मकल असा हा जीवदृष्टीनें अनादि सृष्टिभ्रम आहे ॥ ८ ॥

रा०—'अन्न' = चेतनाचेतनसमष्टि ही अण्वारूढ असते मत्त्व=भोक्तृत्व
'कर्मसु कामते' = अमृतसाधक कर्म अथवा कर्मानर्थे जें मोक्षाधी मात्र कर्म हें, तें कर्म.

माध्य—'तप' = आलोचन, सवत्यांनं संकल्पकामर्थे विकार होत नाही ननु भन्न म्हणजे देव आणि जड परतु उत्पन्न होनात ॥११॥

मंत्र नवधा.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-
देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थः—यः सर्वज्ञः, सर्ववित्, यस्य ज्ञानमयं तपः, तस्मात् एतत् ब्रह्म, नाम, रूपं, अन्नं च जायते (जो सर्व-ज्ञाता आहे, जो सर्ववेत्ता आहे, ज्याचे ज्ञान हेंच तप आहे, त्यापासून हें ब्रह्म, हीं नामरूपे आणि हें अन्न उत्पन्न होते) ॥ ९ ॥

उक्तमेवार्थमुपसजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽ-
क्षराख्य सर्वज्ञ सामान्येन सर्व जानार्ताति सर्वज्ञ । विशेषेण सर्व
वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमय ज्ञानविकारमेव सर्ववित्तलक्षण
तपो नाऽऽयासलक्षण तस्माद्यथोक्तसर्वज्ञादेतदुक्त कार्यलक्षण ब्रह्म
हिरण्यगर्भाख्य जायते । किंच नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि-
लक्षणम् । रूपमिदं शुद्ध नीलमित्यादि । अन्न च ग्रीहियवादिक्षण
जायते । पूर्वमन्त्रोक्तत्रयेणैतद्विरोधो द्रष्टव्य ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

शिष्य—मृणजे काय ?

सिद्धान्ती—सृष्टीची मूल द्रव्ये मृणजे ईश्वराची 'उपाधि' या दृष्टीनं भक्तगारा माया होय हा माया पृथ्वीआत्मजेजादि पंच महामूर्तांच्या व मन सृष्टीच्या अख्या-
कृतस्वरूपाची असते ही प्रथम अव्याकृतरूपाने उत्पन्न होऊन नंतर अव्याकृत मृणजे
विशिश्ट स्वरूपाची उत्पन्न झालेली सर्वांस उपलब्ध होते

शिष्य—माया तर अनादि आहे मग ती उत्पन्न होते असे कसे म्हणता येईल ?

सिद्धान्ती—जीवदृष्टीने माया अनादिच आहे, पण येथे अव्याकृत इत्यादि
शब्दाना शक्य असलेले मायातत्त्व म्हणजे तीन गुणांची समस्थिति असणारी आणि
पंचमहाभूतादि स्वरूपे न्याता मात क्षेत्रीय, असा मूल मायातत्त्व उत्पन्न म्हणजे प्रकट होणे
साक्षात्, स्वर्गाच्या आदिकाशी सर्वत्रादि त्रिगुण समस्थितित असताना सैम्य, त्याला व पुढे
उपस्थितिनिजादि सत्कार सत्तागी जीवांच्या वासनासर्मावास्तु जेथे होतात, त्याला
मायातत्त्व असे म्हणतात व हे मायातत्त्व परब्रह्म आपल्या सत्त पासून आपण स्वतः
उत्पन्न अथवा प्रकट करिते नंतर या अव्याकृतापासून अथवा पुढे ज्याला निरनिराळ्या
अवस्था जाचांच्या वासना वमानुसार महत्सामर्थ्याने प्राप्त व्हावयाच्या आहेत, अशा
अज्ञापासून-मूल पंचद्रव्यापासून-हिरण्यगर्भ (माण) उत्पन्न होतो याचीही उत्पत्ति
ज्ञानशक्ति आणि क्रियाशक्ति यांनी अधिष्ठित असून, सर्व जगताचे साधारण कारण
असणारा हा हिरण्यगर्भ आहे याची उत्पत्ति ब्रह्मपासूनच आहे.

शिष्य—मृणजे कस ?

सिद्धान्ती—ज्ञान अर्थांनी व क्रियाशक्तींनी अधिष्ठित असलेले विशिष्ट जगत्
आपल्यास दिसते या जगाचे समष्टिकरण हा हिरण्यगर्भ आहे जीवाला विशेष
ज्ञान आणि विशेष कर्म करण्याची साधने असतात. या विशेष सामर्थ्यांस एकत्र
कणवारा किंवा ही विशेष सामर्थ्ये एकत्र झाली आहेत ज्याच्या त्रिकाणी, असा हिर
ण्यगर्भ असतो अज्ञान व अज्ञानाने उत्पन्न होणाऱ्या वासना आणि वासनाजन्य
कर्म, यांचे एकीकरण बीजरूपाचे जेथे होते, त्या अव्यक्त बीजाचा अक्षुर हिरण्यगर्भ
असतो. साक्षात्, हा जगाचा आत्मा अथवा सूक्ष्मात्म अव्यक्तानंतर व अव्यक्ताच्या
द्वारा उत्पन्न होतो म्हणजे प्रथम अव्यक्त आणि नंतर हिरण्यगर्भ या कर्मांचे उत्पत्ति
होणे हिरण्यगर्भापासून मन नांवाचे द्रव्य उत्पन्न होते, हे संकल्प, विकल्प, साक्षात्
आणि निश्चयादि रूपा असते या सकल्पविकल्पात्मक मनपासून व मनानंतर सत्व
नांवाचे आकाश-वायु-आदि भूतपञ्च निर्माण होते त्यापासून अण्ड (ब्रह्मांड),
आणि नंतर पृथ्वी आदि सप्त भुवने उत्पन्न होतात. या लोकांचेच मनुष्यप्रमुखा प्राण्यांचे
वणाश्वानुसार कर्म हीन असते आणि कर्मांच्या निमित्ताने कर्मापासून ईश्वराहोने
उत्पन्न झालेले फल अमृतरूपाने निर्माण होते या फलाला अमृत असे म्हणतात

शिष्य—कर्म-फल तर अनित्य असते, असे आपले साधने आहे.

समर्थने करण्यासाठीं मुण्डकोपनिषत्तील अनेक मंत्रांचा ही या आचार्यांनीं अवतार केला आहे. हें सर्वं प्रकरण निहालमुमुक्षुती वाचण्यासाठीं आहे. याच प्रमाणें 'हं उपनिषद् जीवपर आहे' या शक्या महासुब्राह्म्या सिद्धांतांनीं व मुण्डकोपनिषदांतील मध्यांनीं परिहार केला आहे. जीव व मूल हें दोन पदार्थ निरनिराळे असून सैव्य सेवक आहेत असें ठरवून हें सर्वं उपनिषद् भगवताचें मात्र पदार्थ स्वल्प सांगणारें आहे, जींवाचें विषय मळतीचे नव्हे, असा सिद्धांत आपल्या समजुतीनें स्थापित केला आहे.

*यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ।

यस्मात्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ॥

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ।

तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥

मंत्रार्थ—ज्यादून पर किंवा अपर (श्रेष्ठतर किंवा कनिष्ठतर) असे काही नाही, ज्यादून लक्ष्य पदार्थ (जड किंवा जीव) नाही किंवा मोक्ष नाही, जो एकाचि असून वृक्षाप्रमाणे परमपदाचे ठिकाणीं लब्ध राहतो, त्या पुरुषाने हें सर्वं विश्व पूर्ण केले आहे.

'यस्मात्परं नापरमस्ति'—ज्याच्यादून दुसरे कांहीं श्रेष्ठ नाही, 'वृक्ष इव'—वाला वदनाच असा दुसरा कोणी नसल्यामुळे हा वृक्षानारसासाठ असतो हा मंत्र प्रक्षिप्त नाही असा श्रारथरामानुजाचा अभिप्राय आहे. हा मंत्र इतर भाष्यकारांनीं घेतला नाही.

मुण्डकोपनिषत् प्रथमखण्ड समाप्त

सिद्धान्ती—मार्गे सांगितलेल्या अर्थाचा उपसंहार करण्यासाठी श्रुति पुढील अर्थ सांगत आहे व पुढे जे अपरविद्येचे प्रकार येणार आहे, त्याचा आरंभ या मंत्रात करत आहे. ऐकः मार्गे ज्याचे म्हणून सांगितले आहे तो अक्षर नांवाचा परमात्मा सवज्ञ आहे म्हणजे त्याला सामान्यरूपाने सर्वांचे ज्ञान असते. माया नामक उपाधि घेऊन तो समष्टिरूपाने (हिरण्यगर्भ होऊन) सर्वज्ञ होतो व अविद्या नामक उपाधि घेऊन व्यतिरूपाने जीव होतो आणि सर्व विशेषांचे ज्ञान त्याला होते म्हणून त्याला सर्व-वेत्ता असे म्हणतात. त्याला स्वतःच्या उपाधीचे व उपाधिजन्य वस्तूचे सामान्य आणि विशेष ज्ञान असते असो, या सवज्ञ आणि सर्व-वेत्त्या परमात्म्याचे तप म्हणजे उत्पन्न होणाऱ्या सर्व पदार्थांचे सत्त्वप्रधानमोयन्या (ज्ञानगुणाच्या) साहाय्याने रमणेपूर्वक चिंतन होय अर्थातच या परमेश्वरीय तपान कोणासाठी प्रकारचे कर्म आघात, असत नाहीत अशा ज्ञानामय तपश्रयां करणाऱ्या सर्वज्ञ परमात्म्यापासून कार्यरूपी द्वेषवपार्थांची उत्पत्ति होते तसेच मामद्मी उत्पन्न होऊन हा देवदत्त, हा यज्ञदत्त हीं नामे होते हे पारं, हे निष्क इत्यादि धर्म होत, असो, समष्टि प्राप्त (हिरण्यगर्भ) आणि अन्न (माहि ववादि सव विशेष पदार्थ) महापासून उत्पन्न होनात वण ते पूर्वीच्या मंत्रात सांगितल्या क्रमाने उत्पन्न होनात व माममार्गे शोभी मंत्रात विशेष सादत नाही ॥ १ ॥

रग०— 'सवज्ञ' = सर्व विषयज्ञान 'सर्वविद्' = प्रत्येक वस्तूचे सब प्रकार जाण-वाण परमेश्वर हा सकल मात्र कीर्तो

प्रथम अव्याहृत उत्पन्न होणे व त्याद्वारे व त्यानंतर नामरूपात्मक व्याहृत सृष्टि इत्यन्न होते

भाष्य०—या उपनिषदाचे तात्पर्य भगवत्परात्मा आहे श्रीमन्नवान् वादरावणानी ही हे उपनिषद् भगवत्परा आहे, असे समन्वयाव्याख्यान्ये सांगितले आहे मसूर (१२।२१) या सूत्रावर व्याख्यान करताना 'अद्रेत्यनमाई' या मुण्डकोपनिषदात मंत्राचा उल्लेख करून दखत, भासून इत्यादिकांचा म्हणजे अचेतनाचा अथवा भिन्न अवस्था वेष्टान्या वस्तूचा परमेश्वररूपसमर्थाने विरह केला न्याचपमाण 'अयात् अतस्त' इत्यादि विशेषणांना मनुष्यादिकांचा निषेध होतो हे गुण पाषाणादिकात्म्ये दिसत नाहीत म्हणून अद्रेत्यत्वादि विशिष्टासाधने ममान स्वरूपाचा उल्लेख श्रुताला इष्ट आहे परम पुरुषाचा उल्लेख इष्ट नाही, आणि ज्ञानमय या उपनिषदात प्रकृति आणि आच वाच्या रूपाने मात्र विवेचन झालेले आहे, परमात्मा नाही हा पुरुष पक्ष उगतून करून त्याचा विराट केला आहे, आणि असा सिद्धांत केला आहे की, 'या सवज्ञ जाणि सववेत्ता आह' (मु० २।२।०) इत्यादि वाक्ये या उपनिषदात आहेत त्यावरून जेना आ मि अचेतन मृतीचे उपादान् काण अक्षय्यात परमेश्वर मात्र वेधे इष्ट आहे, तसेच 'सवज्ञ जाणि भूतयोनि ही विशेषीएका परमात्म्यालाच पाण होनात, इतरात होण नाहीत असा सिद्धांत केला आहे हे आम्ही म्हणत

द्वात्रयप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि
कार्मिभिर्भ्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूयं
तान्याचरथ तिवर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफल-
कामाः सन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्व-
र्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति
कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं तन्मात्रय एष मार्ग इत्यर्थः । तान्ये-
तान्यभिद्वेष्टानादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्य-
फलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

सिद्धान्तां—कवेद, यजुर्वेद इत्यादि वेद आणि त्याची सहा अंगे मिळून अपरा-
विद्या होते, हे पहिल्या सदातील पाचव्या मन्त्रात सांगितले. नंतर सहाव्या मन्त्रापासून
पहिल्या सदाच्या शेवटच्या मन्त्रापर्यंत 'अगोचर, अपाह' असून स्वसत्तेने सृष्टि उत्पन्न
करणारा ज्ञानमय जो अजिनाशी परमात्मा त्याचे यथाव्यंजान ज्या विद्येने प्राप्त होते, ती
परानिदाही स्वल्पमात्र व स्वविशेषमाणव्हा सांगितला आता, ह्यातुडे ह्या दोन विद्यांचे
जे निरनिराळे विषय आहेत त्याचे विशेष सांगून अपराविद्येचा विषय सत्सार आहे
आणि पराविद्येचा विषय मोक्ष आहे, असे पुढील पंधात सांगायचाचें आहे. प्रथमतः
अपराविद्येचा विषय सत्सार हा आहे, हें शुचि मार्गेण हा सत्सार अनादि आहे, अजन्त
आहे, दुःसत्स्वरूप आहे कर्तृभेद, साधनभेद, कर्मभेद, फलभेद इत्यादि अनेक
स्वभेदांनी हा दुःसपूर्ण सत्सार विलक्षण झालेला आहे. याचा त्याच मन्वेक शरीरी-
पुरुषार्थ (जीवने) कावयाचा आहे जेव्हा सत्सार दृक्चून यावयाचा आहे कारण
तो दुःसत्स्वरूप आहे व त्याचप्रमाणे नदीचा प्रवाह जसा अस्तव अस्तव, तसा या
समष्टिरूप सत्साराचा प्रवाह जीवहृदीनें अस्तव आहे. याचा निरास उपधामनें (सत्सारा-
पासून निवृत्त होण्याने) माघ स्वावयाचा आहे, ज्ञानपूर्वक सत्सारनिवृत्ति म्हणजेच मोक्ष
होय. हा मोक्षविषय पराविद्येचा आहे, हा मोक्ष अनादि, अजन्त, अजर, अमर,
अमृत, अमय, शुद्ध, मस्तक, स्वतःमध्ये प्रतिष्ठित झालेला (स्वतंत्र व स्वयमु), परम
आनंदाचे स्थान आणि अद्वितीय असा आहे. हें ज्ञान झाले म्हणजे मुक्त पुरुषाचा
सत्सार नष्ट होतो. समष्टि सत्सार अस्तव असतोच.

दिश्य—गणवन् । कर्ता, कर्म इत्यादि भेद निद्रेमध्येही नाहति होयत. यावद्धत
निद्रेमध्ये आपण मोक्षदुष्ट अनुभवितो, अशी कोणी धका काढतील त्याचें समाधान वृत्ते ।

सिद्धान्तां—निद्रेमध्ये अज्ञानाचें वस्तव्य असते. अज्ञान म्हणजे मोक्ष नष्टें
सत्सारनिवृत्तीविषय स्वच्छाचे ज्ञान असेल, तर अज्ञानरुतभेद विशेषज्ञाने आणि
सामान्यरूपाने गाहति होऊन पूर्वसंचितकर्मांचा नारा होतो व भेदही कर्म, त्याचा
अभिमान आणि त्याच्या फलाची शक्ती ही रहात नाहीं, म्हणून ज्ञानीजीवाचा व

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कथयो यान्यपश्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्पाचरथ
नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य
लोके ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थः—तत् एतत् सत्यं (तैं हैं सत्य होय) यानि कर्माणि
कथयः मंत्रेषु अपश्यन्, तानि त्रेतायां बहुधा संततानि, तानि नियतं
आचरथ, सत्यकामाः लोके सुकृतस्य परः व पन्थाः (त्रेतायुगामध्ये
पुष्कळ प्रकारांनी विस्तार पावलेली जी कर्मे मगमध्ये ऋषींनी पूर्वी
स्वरूपानें पाहिलीं होती, ती कर्मे तुम्हीं निघमाणें आचरोत जा. कर्म-
फलाचा अभिलाष करणारे हे लोक हो ! इहलोकी सत्कर्माचा हाच मार्ग
तुम्हास योग्य आहे) ॥ १ ॥

साहा वेदा अपरा विशोका—तृपेदो यजुर्वेद इत्यादिना ।
यत्तद्वेदयमित्यादिना नामरूपमत्र च जायत इत्यन्तेन मन्त्रेनोक्त-
लक्षणमक्षर यथा विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोत्त ।
अत परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवेकज्यौ ससारमोक्षावितुत्तरो
मन्त्र जायते । तत्रापरविद्याविषय कर्मादिसापनकियाफलभेद-
रूप ससारोऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्वातव्य प्रत्येक शरी-
रिभि । मामस्येन नर्तामोतोऽन्यबच्छेदरूपसवन्पस्तदुपशम-
लक्षणे मोक्ष परविद्याविषयोऽनाग्रनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽमय
शुद्ध प्रसन्न स्वात्मप्रतिष्ठाक्षण परमातन्दोऽद्वय इति । पूर्व ताव-
दपरविद्याया विषयमदर्शनार्थमारम्भ । दर्शने हि मन्त्रिर्बदोप-
पत्ते । तथाप यक्ष्यति—“ परीह्य लोकाः कर्माचितान् ” इत्या-
दिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्रदर्शोपज्ञा तदेतत्स-
त्यमपितथम् । किं तन्मन्त्रेषु वेदाचार्येषु कर्माण्यमिहोत्रादीनि
मन्त्रैरेव प्रक्षोशितानि कथयो मेधाविनो यसिष्ठादयो यान्यपश्यन्-
हवन्त । यत्तदेतत्सत्यमेवान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविदि-
गान्स्पष्टानि कर्माणि त्रेताया प्रथीसयोगलक्षणाया दीक्षाध्वयौ-

- व्यति-समद्विषयी सत्साराया सचप नुगतौ, त्वाचै जममरणान्मक एक नष्ट होतें.
- साच भोक्ष होय येवें स्वरुद्रज्ञानाचा जात्यत जावश्यकता आहे. अतो, भुनि प्रथमत अणुवचिचेना विषय-सत्सारा-संगव्याला आराम करित आहे उपडप आहे तु सद् पदाच दिसून त्याचें हान झालें म्हणजे त्या दुःखदपी पदाभासेचधानें निर्वेद (वीर, उदासीलता) उपन्न होतो तसेंच, याच सहाय्या बाराव्या मन्त्रात ' कर्माणि पुष्ट झालेन्या लोकांच (सत्सारात्मक सत्तनुवनाचिं) परिहाण करून ' हा निर्वेद सचप आशिला आहे त्याचाही हाच भावार्थ आहे पदार्थ पाहिन्याशिसाच त्याची परिहाण होत नाही व पाहिन्याशिसाच परिहाण करणें हेही योग्य नष्टे म्हणून येथे प्रथमत सत्साराचें वणन परिहाण मुद्धानें केळें आहे अतो, भुनि म्हणते - हे सच सत्यरूप आहे

शिष्य-हे म्हणजे !

सिद्धान्ती-कर्मदेदि प्रथामर्थे अभिज्ञोनादि कर्म मनांनी मन्त्राशित केलेली आहेत या कर्माचें स्वरूप वसिष्ठादि मुद्रिवानु कर्मसत उत्तम कळलें होते या कर्मास कल्प दे नसत दिलें आहे कारण, ही वेदविहित कर्म पुरावावार्थी निश्चित नापार्थ आहेत ही कर्म म्हणजे होत (कर्मदेवमित्त जये, किंवा होत्र कर्म), आध्वर्यव (यजुर्वेद पठित अर्थ किंवा यानुप कर्म) ओद्गात्र (सामवेदपठित गायन) इत्यादि तीन कर्मांचा संयोग होय ही सयी सर्व कर्मांच अधिकरण आहे ही अभिज्ञोच-यज्ञादि कपिट्ट कर्म अनेक मन्त्रांनी प्रवृत्त होत असतात तीन मन्त्राची कर्म एकत्र होतान म्हणून यांत ' जेता ' असें म्हळें

शिष्य-किंवा येतायुगामर्थे ह्य कर्मांचो अनेकदुपी प्रवृत्ति शाली, असें म्हळें नरा !

सिद्धान्तो-नाहीं मत्पत्तय नाझे सर्वज्ञ कर्माणां ही कर्म विहित केलेली आहेत व सत्सारी पुन्यदि अध्वर्यामरुत पुन्यार्थे साय्य वरुणास ही कर्म सर्वथा समर्थ आहेत, असें यथाथ ज्ञान असलें म्हणजे शक्य अतो, भुनि म्हणते कर्माप्रमाणें फल होतें. फल मात यज्ञें जशी इच्छा करणारे सत्यजामी लोक हो ! मुन्ही या कपिविहित कर्मांचे यथाशास्त्र अनुष्ठान निपमार्ते करित या मुन्हाला हाच योग्य मार्ग आहे हाच पुण्यमार्ग आहे. जापय स्वत केलेन्या कर्माचें फल आपल्यांत भित्तें व भोगार्थे हापणें, म्हणूण कर्मफलाला भुतां ' लोक ' (दिनचें हा अध्वर्यार जेथे होतो त म्थान) जशी सत्ता दिती आहे (आध्वर्याया ' स्वहृतादि ' जसा पाठ होता की वार !) ' लोक ' याचा अर्थ यज्ञां, उपभोग येणें, असा आहे म्हणून कर्मफलाला ' लोक ' असें म्हळें, त्या मुन्हालां उपभ्र होणाऱ्या सत्कलाची मांति शास्त्रविहित कर्मांपरणार्त मात्र होत असते सारांश, तीन वेदांमर्थे अभिज्ञोभादि जीं जीं कर्म विहित केलेली आहेत, तीं तीं कर्म स्वर्गादि फलअपराय साय्य कश्चिद्यत म्हणून ' विहित कर्मापण ' हा फळेच्या धारण करणाऱ्या सत्सारीलोकांचा मार्ग आहे, असें भुतांन सांगण्टर ॥ १ ॥

रस्य—सत्य=नित्य=उत्तम्यादि पद्विवासात् 'परि'—अतीन्द्रिय-साक्षात्कार समर्थ पुरुष वेदविहित कर्म मूलत्वान् पुरश्चरने निष्कामत यथासांग केही पशहिनत ॥ सकाम वेदोक्त कर्म ही पुण्यफलक झेतान व चतुर्मुखाच्चा लोकात्त वेतान

भाष्य—अपरनिवेन कर्ममीमांसा समगते आग्नि परविद्येनें आमज्ञान मात्र होऊन काम-साफल्य होते कम जाधि ज्ञान ही मूलपरच, असलात परविद्येनें तत्पक्षी भगवान् स्वल्पतः समगतो यासाठीं त्वाये वेम मात्र कायें अशी इच्छा करून विहित कर्म करीं म्हणजे कर्म सागणारी विद्या हीच परविद्या होते अन्यथा होत नाहा 'सत्यवान्' या पदान सव आश्रमांचा समूह हाथो सारांश रत पुण्यान्धे भगवद्भक्त कर्म करीत, त्यासमाण सर्वांनीं कर्म करीं हा भुगीचा उपदेश आहे आग्नि सद्गुणार श्रुतीनें (मन्त्र २ ते ६) कममीमांसेपा विचार केला आहे या उपदेशानुसार केलेलीं सभे कर्में यज्ञ दान आग्नि तप या स्वरूपाचीं होतान आग्नि हीं कर्म देवाधिदेव जो परमेश्वर त्याच्या लोकीं नेऊन जीनास पोहचवितात एवच ज्ञानफलानें मात्र कम साफल्य होत 'मी कर्ता नव्हें, हरि सचकर्ता आहे माझे सच कम म्हणजे त्याची पूजा आहे' अशा मनोवृत्तीनें निष्काम व ज्ञानपूर्वक कम केलें हाणजे परब्रह्म-लोकाची प्राप्ति होते

मंत्र दुसरा.

यदा लेलायते सार्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागवन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

अन्वप व अर्थः—समिद्धे हव्यवाहने यदा अर्चिः लेलायते, तदा आज्यभागौ अन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत्, (पेटलेल्या अमितुडामध्ये वसणारा अग्नि जेव्हा आपल्या ज्वालनें स्पदन करित असतो, तेव्हा दोन आज्यभागांच्या अवकाश-स्थलामध्ये आहुतीचा प्रक्षेप करावा) ॥ २ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथम प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्माणा प्राधन्यान् । तत्कथम् । यदैवेन्धनैरभ्याहितै सम्यग्निद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्याचिस्तदा षष्टिमन्काले लेलायमाने चलत्याचिष्याज्य भागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुती प्रतिपादयत्यक्षिपेदेवतामुदिश्य । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यग्नाहुतिप्रक्षेपादिलक्षण कर्मभागो लोकप्राप्तये यन्थास्तरय च सम्यकरण दुष्करम् । विपत्तयस्तुवनेका भवन्ति ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—सर्व कर्मांच्या जाणी अग्निहोत्र कम असतं म्हणून युक्तानें मद्रथाना मदीं (उदाहरणासाठी) या प्रथम कर्माचा अवतार घेता आहे अग्निहोत्राचा विधि क्षमा-जेव्हा उत्तम प्रकारच्या ज्वालामाला इधनांनीं अप्रिकुडित प्रगल्भित झालेला इष्यवाहन आपल्या ज्वालानीं मिरवू लागतो व निरनिराळ्या ज्वालार्थें स्पर्शन केलिं, तेव्हां (जाहवणीय अग्नीमध्ये ' अग्नेरवाहा ' सोमपत्तहा ' अशा दोन घृताहुती दशपूर्वमासाच्या वेळी दक्षिणोत्तर भागीं घाव्या लागतात या दोन जाहुतींमध्ये स्थळतर असतें, प्रधानस्थानाला आवापस्थान असें म्हणतात अग्निहोत्रांतही सूप आणि घनापति यांस सकाळीं व अग्नि आणि घनापति यांस संध्याकाळीं जाहुती देत जस तात असो) आग्याहुतीच्या स्थानामध्ये ज आवापस्थान असते, त्यांत घनताच्या उद्दे शानें जाहुती देत जा या अनेक दिवस हा प्रयोग चालवण्याचा असता, म्हणून आहुती हें पद अनेकवचनान्त आहे हा यथार्थ जाहुतिमहोत्सवात्मक विधि हा कर्ममार्ग होय हा स्वर्गमार्गाचें उत्तम साधन आहे हें खरें पण, कर्माचें यथायोग्य आणि यथासांग अनुष्ठान पडणें अत्यंत कठीण आहे सकाळीं अनेक प्रकारची उत्पन्न होताना म्हणून हा कर्ममार्ग अत्यंत कठीण आहे हें काण्विय पुढील मंत्रांत सांगितलें आहे ॥२॥

मंत्र तिसरा.

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमघातुर्मास्यमनाग्र-
यणमतिथिचर्जितं च अहुतमवैश्वदेवमविधिना
हुतमाससमांस्तस्य लोकान्द्दिनस्ति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्य अग्निहोत्र अदर्श, अपौर्णमासं, अघातुर्मास्यं, अनाग्रयण, अतिथिचर्जितं, अहुतं, अवैश्वदेवं, अविधिनाहुतं, तस्य आसत्तमान् लोकान् दिनस्ति (ज्याचें अग्निहोत्र दर्शपौर्णमासवर्जित आहे, जो ' चातुर्मास्य ' कर्म करित नाही, जो ' अग्रहायण '—कर्म-विमुक्त असतो, जो अतिथीचा समाचार घेत नाही, जो यथाकाली आहुति देत नाही, वैश्वदेव करित नाही, जाहुती दिव्याच तर शास्त्र-तिथिद्व पद्धतीनें देतो, त्याचे सात लोक नष्ट होतात.) ॥ ३ ॥

सारांश, अग्निहोत्राचें कम यथासांग होण्यांत अनेक प्रयत्न आहेत आणि यथा सांग कर्म झालें नाहीं तर कर्म-कर्ता अपोगनीस जातो ॥ ३ ॥

अथ यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्श दर्शाख्येन कर्मणा चर्जितम् ।
अग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वादर्शस्य । अग्निहोत्रसवन्ध्यमग्निहोत्रिणो-

धनमिव भवति । तदक्रियमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्या-
दिष्वप्यग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वा
दपौर्णमास पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्य चातुर्मास्यकर्म
वर्जितम् । अनाग्रयणमाग्रयण शरदादिकर्तव्यं तत्र न क्रियते यस्य ।
तथाऽतिथिवर्जित चातिथिपूजन चाहन्यहन्यक्रियमाण यस्य स्वय
सम्प्राग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेव वैश्वदेवकर्मवर्जित
ह्यमानमप्यविधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एव तु संपादितम-
संपादितमग्निहोत्रापद्युलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते आसप्रमान्स-
त्तमसंहितास्तस्य कर्तुर्लोकान्दिनस्ति हि नस्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् ।
सन्दकक्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादय
सत्यान्ता सप्त लोका फल प्राप्यन्ते । ते लोका एव भूतेनाग्नि-
होत्रादिकर्मणा स्वप्राप्यत्वाद्धिस्त्यन्त इवाऽऽयासमात्र त्वन्वभिचारी
त्यतो दिनस्योत्पद्यते । पिण्डदानाद्यनुग्रहेण वा सवध्यमाना पितृ-
पितामहप्रपितामहा पुत्रपौत्रप्रपौत्रा स्वात्मोपकारा सप्त लोका
उत्कप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हित्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—ज्या अग्निहोत्राचे अग्निहोत्रांत द्या नांवांचे कम (इष्टि) होत नाही-

शिष्य—अग्निहोत्राची दश नामक इष्टि तर अवश्य केली पाहिजे ही केली नाही
तर अग्निहोत्र यथासांग होणार नाही याचा अग्निहोत्राची निय सप्त आदे हे अग्नि
होत्राचे एक विविध अंग आहे म्हणून दशादि सप्त अग्निहोत्राची जणा विशेषणच आहेत

सिद्धान्ती—हे सर्व, पण असही द्योक्ता जो अग्निहोत्री करीत नाही याचप्रमाणे
अग्निहोत्राचे अंग 'पौर्णमास कर्म' हे जो करीत नाही 'चातुर्मास्य' कर्म करीत
नाहीं, शरदृक्तुमर्षे 'अग्रयण इष्टि' करावी लागते ती जो करीत नाही, रोजच्या रोज
ज अतिथिपूजन अवश्य आहे, ते जो करीत नाही, यथाचाली अमीला स्वतः आहुती
देत नाही, दशादिकापमर्षेच अग्निहोत्राचे अंग नसले तरी अवश्य असणारे वैश्वदेव
कर्म जो करीत नाही, आहुता दिल्या तरी जो निविद्धमाणाने व अश्वदेवेत आहुती
देतो सातश घातील ज्याची एक किंवा सप्त कर्मे पुत्रतात त्याला सकटे मास होलात
तसेच निविद्ध मार्याने संपादिलेले कम न संपादल्यासंगतें होतें येंच अग्निहोत्र हे एक
सफलहण मात्र आहे तात्पर्य, सर्व वेदविहिता कर्मासंबंधाने सांगणाऱ्या अंगोपान्याचे जो
यथासाक्ष संपादन करीत नाही किंवा विहितकर्म मुर्खीच करित नाही त्याच सात लोक
नष्ट झाल्यातासे होणार अग्नि निवड धन मात्र त्याच्या पदवी सात पडलात आतां तर
यथासांग कम हालें तर सात लोक (म्हणजे भू, भुव स्व मग्न जन तप आणि

सत्य हे लोक) ब्रह्मनुष्ठान प्राप्त होताना पण वर सांगितल्याप्रमाणे अग्निदान करून जार यथासंग शालें नाहीं तर त्याला बरील सत लोक मिळवण्याचे नाईल, असें होतें सातमा, त्याचा नाशच जणू काहीं होतो आणि याचें आवास हेंच काय तें फल त्याला मिळतें अशुद्धकामांचें फल आवास, हें निमित्त टाकलें जाते

शिष्य—श्री ब्रह्मकृता विप्रति आचार करितो म्हणून समलोकांचा नाश याच्या हातून होतो त लोक त्याला मिळत नाईल असें म्हणावयाच हें ठीक शालें आतां अतलाक म्हणजे पिंड देण्याचेण्यासचघातें ज्यांचा आपला उपकार—कृत्याचा सधध येतो ते रिता सितामह आणि प्रतितामह अर्था पूर्वं पितृंची प्रथी घेतली आणि पुत्र, पौत्र आणि प्रपौत्र अशी पुढची प्रथा घेतली तर फुडेल कीं नाहीं ! आपल्या सह या सात पित्या होतानाच

सिद्ध्यान्तो—हा हा ! पिंडोदकदानान चरमाना पित्रादि प्रथीवर उपकार करितो आणि अन्नदानान पुत्रादि प्रथावर उपकार करिता क्रिया पिंडदान बद्धन व अन्नदान बद्धन स्वकल्याण बद्धन पतो, आणि असा त्याचा उभय—प्रथावर आरण मर्गे राहून सधध पडतो म्हणून सात पिढ्यांचा व सात पितरादि राकांचा नाश वर सांगितला अविधारी व निपट मार्गी अग्निहोत्रादि कर्म करणारा पुढच करितो असाहा अभ करव्यास काहीं प्रत्ययाव नाहीं ॥ ३ ॥

संघ चपथा.

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
च सुभ्रुवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
तेलायमाना इति सप्त जिहा ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—काली, कराली च, मनोजवा च, सुलोहिता
या च सुभ्रुवर्णा, स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च, तेलायमानादेवी इति सप्त
जिहाः (कराली, काली, मनोजवा, सुलोहिता, सुभ्रुवर्णा, स्फुलिङ्गिनी,
विश्वरुची (तेलायमानादेवी) या सात जिह्वा आहेत) ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुभ्रुवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी तेलायमाना इति सप्त जिहा ।
काल्याचा विश्वरुच्यन्ता तेलायमाना अग्नेर्विराहुतिप्रसक्तार्था एता
सप्त जिहा ॥ ४ ॥

कालीप्रसूत विश्वरुचीकथन चपल असणाऱ्या बरील सप्त जिहा अग्नीच्या आदेन
या सर्वांचा उपभाग आहुति—पदण करण्यामध्ये असतो ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहु-
तयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येता. सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एतेषु भ्राजमानेषु यः चरते, यथा काले च
‘आहुतय’ आददायन् (या देदिप्यमान अग्निजिह्वांच्या भेदागर्ध्वे जो
अग्निहोत्री शास्त्रोक्त कर्म करितो; त्याचप्रमाणे जो यथाकाली आहुतीचे
समर्पण करितो) एताः सूर्यस्य रश्मयः यत्र देवानां एकः पतिः
अधिवासः तं नयन्ति (या आहुति सूर्याचे फिरण होऊन त्याच्या
द्वाराने, जेथे देवाचा स्वामी वास्तव्य करितो, तेथे या सूर्यरश्मि यथोक्त
कारी अग्निहोत्र्याला घेऊन जातात) ॥ ५ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्यग्निहोत्रादि
भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो य कालस्त
त्कालं यथाकालं यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन
निर्वर्तितास्त नयन्ति प्रापयन्त्येता आहुतयो या इमा अग्नेन निर्व
र्तिता सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्सर्वो
देवानां पतिरिन्द्र एक सर्वानुपर्यधिबसतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—जो अग्निहोत्री या सात दग्धपमान अग्निजिह्वांचा भेदागर्ध्व (एका
ज्वालेश्या व दुसऱ्या ज्वालेश्या मध्य अंतर असताने त्पान) आहुता दतो अग्निहोत्रादि
वभार्धे आचरण करितो आणि ज्या काळां जे कर्म करावयाचे ते वस त्या काळां मूज
यथाकाली करितो म्हणजे यजमानाने दिलेल्या आहुता यथाकर्तव्य समर्पित होतात
त्या अग्निहोत्र्याला यजमानाला धन्य करणाऱ्या या आहुती सूर्यकिरणरूपी होतात
आणि त्यांच्या साहाय्याने त्या आहुती आता रंगलोकामध्ये यजमानाला घडून
जातात की अर्ध देवांचा राजा इन्द्र वास्तव्य करित असतो हा इन्द्र देवांचा स्वामी
असून, त्यांच्याहून सर्वथा भेद आहे व तो भेदलोकांत वास्तव्य करितो सादरी, यथा
साधु कर्म करणारा अग्निहोत्री इन्द्रलोकां जातो ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

एहोहीति तमाहुनयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽ-
र्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—‘वः एषः पुण्यः सुकृतः ब्रह्मलोकः’ ‘एहिपदि
इति’ प्रिया सुवर्चस वाचं अभिवदन्त्यः अर्चयन्त्यः आहुतयः तं यज-
मानं सूर्यस्य रश्मिभिः वहन्ति, (‘यार्वे, यार्वे’ असें म्हणून या तेजस्वी
आहुती सूर्याच्या किरणसाहाय्याने यजमानाला वाहून नेऊन जातात व
‘हा तुमचा पुण्य-सुकृत ब्रह्मलोक आहे.’ अशा मधुरवाणीने यजमानाची
स्तुति करितात आणि त्याची पूजा करितात) ॥ ६ ॥

यद्य सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एहोहीत्याहु-
यन्त्य । सुवर्चसो दीप्तिमत्य । किंच प्रियामिष्टा वाचं स्तुत्यादि-
लक्षणानभिन्नदन्त्य उचारयन्त्योऽर्चयन्त्य पूजयन्त्यथैव वो युष्माक
पुण्यं सुकृतं पन्था ब्रह्मलोक फलरूप । एव प्रिया वाचमभि-
वदन्त्यो वहन्तीत्यर्थ । ब्रह्मलोक स्वर्ग प्रकरणान् ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—या तेजसा आहुती ‘यार्वे, यार्वे’ असें आमंत्रण करून आणि ‘हा
आपल्याक आपल्या पुण्याने सुखर आणि सुखर ब्रह्म लोक (स्वर्गलोक) फळ रूपाने
मात झाला आहे’ अशा तऱ्हेचे विषय, इष्ट, मिष्ट, मधुर, स्तुति-परिपूर्ण शब्द उच्चारून
जाणि यजमानाची भाषणना करून या आहुती यजमानाला स्थापनपूर्वक ब्रह्मलोकांत
पाहून नेलात हा ब्रह्मलोक म्हणजे स्वर्ग लोक होय कारण हे स्वर्गचि प्रकरण आहे
स्वर्ग-विषय यथे पाहिला आहे ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

हुवा स्येते अहदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमधरं
येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिमन्दन्ति मूढा जरा-
मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—एते यज्ञरूपाः अहदा हुवाः (या यज्ञरूप नौका
अहद-विनाशी-असतात.) एषु अष्टादशोक्तं अधरं कर्म (यामध्ये

मौकेमध्ये यज्ञगारे लोक नष्ट होतात, यज्ञ वाय आभय आहे ? पण असे काही लोक असतात की, ज्यांना हे अज्ञानजन्म यज्ञकर्म हेच काय ते मोक्षसाधन आहे असे पाटले जे लोक या कर्माने जाणून अभिनन्दन करून घेतात, ते लोक मात्र सरोवर अविचेकी होत अर्थातच त्यांना जरा आणि मृत्यु यास वश करणे लागते सत्व माने काही काळपर्यंत त्यात स्वयच्छस मिळते हे सत्य, पण त्यांचे वाम ज्ञानात्म्य असल्यामुळे होणारे कर्मकलही अस्थिर असते व ते फळ संपल्यावर कर्मवत्याच्या मार्गान्म-मृत्यूची साडेसाती टांगलेली असतेच असते ॥ ५ ॥

इतरामानुज—जहादश-श्रीया कल्पिन्, यजमान व तपस्वी, किंवा १८ स्मृति

माध्व—या मंत्रांत विकलांग (अविधिपूर्वक) व सक्रम कर्मे अनिष्ट का आहेत हे सांगितले आहे 'जहादशोक्त'—पुराण, वाय, मीमांसा, यमशास्त्र, आयुर्वेद, धनुर्वेद गोष्य, अर्थशास्त्र, चार वेद आणि सहा शास्त्रे मिळून **अष्टादश** होताना या १८ पर्यायी नाशितले ये-जहादशोक्त कर्म होय 'अक्षर १ म्हणजे अक्षर-स्मृत्युन-कमी योग्यतेचे-अयमूत्र-यज्ञेतर कर्म हे कर्मच श्रेष्ठ आहे, अस मगवतास विसरून मूर्ख लोक म्हणतात

मंत्र आठवा.

**अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डित-
मन्यमानाः । जह्यन्वमाना परियन्ति मूढा अन्ये-
नैव नीयमाना यथाऽन्धा. ॥ ८ ॥**

अन्वय व अर्थ—अविद्यायां अन्तरे वर्तमानाः (नित्य अविद्ये-
मध्ये राहणारे) स्वयं धीराः (आपण मोठे विद्वान् आहो जसे
म्हणणारे) पण्डित मन्यमानाः (समजावयाचे ते आपल्यास समजले
आहे असे म्हणणारे) जह्यन्वमानाः मूढाः परियन्ति (शेवटी नाश
पावणारे मूर्ख लोक परिभ्रमण करीत असतात) अन्ये नीयमानाः
अन्धाः इव (अचळ्यानी अचळ्याला न्यावे त्यामार्गे बरील अविद्यापेरित
पुरुषानी स्थिति होते) ॥ ८ ॥

किंचाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविचेकप्राया स्वयं वय-
मेव धीरा धीमन्त पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना
आत्मान सभावयन्तस्ते च जह्यन्वमाना जरारोगार्थनेकानर्थजाते-
ह्यन्वमाना मृश पाळवमाना परियन्ति विभ्रनान्त मूढा । दर्श-

नवार्जितत्वाद्नधेनैवाचक्षुष्केणैव नीयमाना प्रदर्श्यमानमार्गा यथा
लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकण्टकादीं पतन्ति उक्त्वत् ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—अविद्येत्या साप्ताख्यात वावरणारे अल्पज्ञ व अल्प विवेका लोक
'आपण फार मोटे विद्वान् आहो । 'समजून ध्याययार्णे सें आख्यास सर्व समगले
जाहे । अस समजून आपन्वासप आपण शापासकी देत असतात व धय मानून
पेतात एण या अज्ञानी लोकांस त्यांच्याच मूर्खत्वामुळे जरा, रोग इत्यादि अनेक
संकटपराण जोराचे धडे मान देत असतात आणि यामुळे हे तारसे परिधमण करित
राहतात, होत्रे नाहीसे झालेखा अधर्मे हार्ती धरलेले व त्यांच्या पाठीमागून जाणारे
अंधले लोक स्ववहारात जयाप्रमाणे धाट्या-कूट्यात व हावू-सळग्यात जाऊन पड-
तात, त्याप्रमाणे ज्ञानधुन्य अविद्येच्या आपासान चालणारे अज्ञानी लोक जन्म-मृत्यूच्या
अध्याग गर्नेमध्ये जाऊन पडतात आणि तडमळत राहतात ॥ ८ ॥

माध्य०—'अविद्या' = इत्यरेच्या आणि भावरूप अज्ञान. यांनी 'पडिते । हे पद
निराळे करून अथ केला आहे 'पडितेनन्यमाना' = पडित्याच अभिमाना ज्वन्यमानः
ईसात्मक यत्त कारणे अभिहोत्राचाही पातच समवेश होतो

मंत्र नववा.

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति याला । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः वाळाः 'वयं
कृतार्थाः' इति अभिमन्यन्ति (अविद्येमध्ये अनेक प्रकारांनी सचारणारे
बालिश लोक 'आपण कृतार्थ आहो' असें मानून अभिमानाने आपली
धन्यता गात असतात.) यत् रागात् कर्मिणः न प्रवेदयन्ति तेन
आतुराः क्षीणलोकाः च्यवन्ते (ज्या अर्धी अभिमान-वासनादि
अविद्येस दश झालेले लोक तत्त्वज्ञानास पारसे होतात, त्याअर्थी त्या
लोकास दु खें प्राप्त होऊन स्वर्ग-लोकातूनही अष्ट व्हावें लागवें.) ॥९॥

किंचाविद्याया बहुधा बहुप्रकार वर्तमाना वयमेव कृतार्था कृत-
प्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्त्याभिमान कुर्वन्ति याला अज्ञानिन ।
यद्यस्मादेव कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्व न जानन्ति रागात्कर्मफल-

रागाभिभवनिमित्तं तेन कारणेनाऽऽतुरा दुःखानि सन्ति क्षीण-
लोकाः क्षीणकर्मफला स्वर्गलोकाच्छ्रवन्ते ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती—अविद्येमध्ये एव अनेक ज्ञानशून्य कर्म कारणे लीक असे समज
सात वीं, भारतीय सांगितलेले विहित कर्म आपल्या ज्ञानून हाथे म्हणजे आपण घन्य
घातें, आपली इतिक्रमव्यवस्था संपली, आपल्यात ज्ञानाची कमी नरज नाही पण
ज्ञानाचें माहान्य काय आहे, हे या विवेकशून्य लोकांत समजले नसल्यामुळे कर्म
हाच जीवाचा नरपोदाय आहे असे हे लोक समजतात, आणि आपण मोठे कर्म-करी
असा अभिमान बाळगता असतात. या लोकांत स्वल्पज्ञान घाले नसल्यामुळे कर्मांचा
अभिमान आणि कर्मकराची वास्तना व अज्ञान ही त्यांच्या परामर्शाचें निमित्त
होतात या कारणानें ते दुःखी होतात, आणि कर्मकरानें जरी त्यांत स्वर्ग प्राप्त
साटा, तरी पुण्यगारा क्षत्याबरोबर ते रश्मिभट होतात आणि दुःखी येऊन पडतात.
जसज्ज झालेल्या घरच्या केव्हां तरी नाश होतो, म्हणून त्या कर्मांचा फलाचाही नाश
होतो हे तत्त्व या विचाराय अज्ञानी लोकांत समजत नाही, आणि म्हणून ते
फसतात ॥ ९ ॥

१) भाष्य०—अज्ञाना कर्ममाना = ज्ञाना देवतांची पूजा करून नाना प्रकारांनी वागणारे
विष्णु हा सर्व देवांचेही अमळता मोठा आहे असे म्हणणाऱ्या लोकांत मनुष्यलोकां जन्म
घेतो आणि तो इतक देवांच्या परोक्षीचा आहे, किंवा त्यापेक्षा कमी योग्यतेचा आहे,
असे म्हणणारे लोकांत हानतर-लोकां जन्म घ्यावा लागतो.

मंत्र दहावा.

इष्टापूर्तं मन्वमाना वरिष्ठं नान्पच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य शृष्टे ते सुकृतेऽनुभूत्वैमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—इष्टापूर्तं वरिष्ठं मन्वमानाः प्रमूढाः अन्यत् श्रेय
न वेदयन्ते (इष्टापूर्तं हेच सर्वश्रेष्ठ कर्म आहे असे मानणारे मूर्ख
लोकांस दुसरा स्वरा कल्याणकारक मार्ग ठाऊक असत नाही.) ते
नाकस्य शृष्टे सुकृते अनुभूत्वा इमं लोक हीनतरं वा विशन्ति (हे
लोक स्वर्गलोकी जाऊन तेथें पुण्योपभोगासाठी सुंदर शरीरें धारण
करितात आणि फाही वेळ सुख भोगून पृथ्वीवर मनुष्य जन्म प्राप्त

पर्यंत हा सत्ता म्हणजे हे दृश्य विश्व आहे, तावत्कालपर्यंत 'पापे' नियमन करणारा द्विष्यमगर्भ अमर आणि अविनाशी असता साक्षात् सत्य-लोक्यादि अमृत-मुदनात या ज्ञानी कर्मठांस कल्पपर्यंत अमरत्वात वास्तव्य करावयास साधनें अमरविद्येनें एव कल्पपर्यंत मात्र असणारी ही अमरविद्येति ज्ञानी कर्मठांस उपभोगावपास सांपडते एवच अज्ञानी लोकांच्या अपरविद्येची ही उत्तमपादा होव सामान्य लोकांस पुन जन्म यावयाचा असतो व दुःखमूलक सत्ता भोगाचा लागतो ज्ञानी कर्मठांस कल्पपर्यंत मात्र सुखाची प्राप्ति होते ही अपरविद्येच्या फलाची अतिमगति आहे या विद्येला वास्तव्यमुळे स्वभक्तानेता येत नाही

पूर्वपक्षी—द्विष्यलोकानि वास्तव्ये ह्येते मोक्ष न हे काय ?

सिद्धांती—नाहीं कारण द्विष्यमगर्भलोक्यादि ही दशापरिच्छिन्न आहे म्हणजे देशावरोपान (एकानाम प्रदेशान) आणि कालावरोपान (एकामात्र कालानि) ज्ञानी कर्मठांस अपरविद्येनें अमरत्व प्राप्त होते ही स्थिति म्हणजे मोक्ष नव्हे मोक्षस्थिती मध्ये ' सर्वं प्रकाश्या सर्वं दृश्या सर्वथा नष्ट होत असतात मोक्ष मिळाला असतां धानेकनिष्ठ पुष्पांना सर्वव्यापिष्व व सर्वसाक्षिष्व सर्वप्रकारानें प्राप्त होऊन न मुक्त लोक सर्वात्मिक होनात इत्यादि स्थिति मात्र मोक्षात्मक आहे, असें या महत्करीणेत श्रुतीनें सांगणें आहे शिवाय मन्त्रातील प्रकरण अपरविद्येनें जादे मोक्षविद्येनें नाहीं अपरविद्येचे प्रकरण चालू असतां एकाएकी (काय न दासयितां) मोक्ष प्रसंगाचा विचार सर्वज्ञ गति करील अथ हावपाचें नाहीं

पूर्वपक्षी—एव वाच मन्त्रानि रिज्ज (निर्मळ) असें एव जादे तें तुमच्या अर्थानें अमरत्व न अपयोगक होतें

सिद्धा ती—नाहीं येथें हे पद सापेक्ष आहे अज्ञानी सत्ताव्यपेक्षां योग्यमार्गानें चालणारा ज्ञानी कर्मठ जाला निर्मळ असतो इतकाच काय तो भाग सर्व सांगात याचा आहे स्थानानि देवा कीं अपरविद्येनें सिद्ध झालेले कोणतेही काय विशेष साध नाहीं भविष्यदकाली साधावपाचें उत्तम सिद्ध स्वरूपाचें नसतें अपरविद्येच्या कर्मात दिया वता, कल इत्यादि अनेक भेद पट असतात म्हणजे हेत मूर्तिमंत असत अहेत नसतें आणि ओंपर्यंत हेतभाव आहे सांपर्यंत निरपेक्ष निर्मळा (स्वयमु शब्दि) मात्र हत नाहीं असो, द्विष्यमगर्भांश मार्गानें कारतर कल्पपर्यंत अमरत्व आणि अविनाशिव प्राप्त होईल याचापुढें जाण्याच सामर्थ्य अपरविद्येच्या नाहीं म्हावयादि संसाराणानि सांगणाना मनुनें म्हणतें आः चतुसुस मन्त्रा मरीचिष्वृत्तिमनापनि, यमस्य गूनाना विष्णुनामिका प्रकृति (अर्थात्) हा सव साक्षिक वस्तुचा उत्तम संग्रह आहे असो, ज्ञान अशाणि वन यांचा समुच्चय करून तो लोक शाखद्वय कम करितात, त्यांना ही गति प्राप्त होते, असें सर्वज्ञ विद्वान लोक सांगत असतात ॥ १ ॥

रंगरामानुज—^६ वृष ३० वृष या मन्त्रातील ज्ञानी निशु सूर्यमउलाया भेद कइत सर्वदा एकद्वयी असणान्या (नित्य शरीरि अस्तगान्या) देवाधिदेवाच्या लोकायत जातात.

माध्य०—आतांपर्यंत गृहस्थधर्म सांगितले. धातुं या मन्त्रांत शमदमादि पविधर्म सांगितले आहेत. पुढे हा पूर्ण पद्मगुण आहे तेथें जाऊन व त्याला नमस्कार करून वेदुठामाचें अमृतहारी पुरपोत्तम असतो, त्या लोकायत निर्मळ मनाचे ज्ञानी लोक जातात.

मंत्र वारावा.

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया-
ज्ञास्त्वकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि-
शच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—कर्मचितान् लोकान् परीक्ष्य ब्राह्मणः निर्वेदं
आयात् (कर्मानें उत्पन्न होणारे सर्व लोकाची-संसारमूलक स्थितीची-
व्यास्थित परीक्षा करून ब्राह्मणाला वैराग्य प्राप्त होतें.) कृतेन अकृतः
न अरित (केलेल्या कर्मानें केव्हाही कर्मदान्य-नित्यसिद्ध-अथ सिद्ध
होत नाहीं.)-शृणुत-तद्विज्ञानार्थं सः समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं
गुरुं एव अभिशच्छेत् (ब्रह्मस्वरूपाचें ज्ञान-विज्ञान मिळविण्यासाठी या
ब्राह्मणानें हातात समिषा घेऊन वेदवेत्त्या ब्रह्मनिष्ठ गुरूला शरण
जावें.) ॥ १२ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्साराद्विरक्तस्य परस्या
विद्यायानाधिकारमदर्शनार्थमिदमुच्यते—परीक्ष्य यदेतद्वेदात्पर-
विद्यानिषय स्वाभाविन्यविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयसविद्यादि-
दोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यमूताश्च लोका ये
ऽपिक्षणोत्तरमागलक्षणा फलभूता ये च विहितस्वरूपमतिपेधाति-
प्रसन्नोपसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमा-
नोपमानागमै सर्वतो वायात्म्येनावधार्य लोकांसंसाररातिभूतान-
व्यक्तादिस्यावसानान्व्याटिताज्याकृतलक्षणान्बीजाङ्कुरवदितरेतरोत्प-
त्तिनिमित्ताननेकानर्थशतसहस्रसंख्यलान्कुरलौगर्भवदसात्तन्मायामरौ-
न्युदयगन्धर्वनाराकारस्तप्रजलबुधुदुर्फलसमानप्रतिभूणप्रध्वंसान्पृष्टतः

कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येवद्वाह-
णस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्रह्मण्यप्रह-
णम् । परांश्च लौकान्किं कुर्यादित्युच्यते—निर्वेदं निःपूर्वो विदि-
रत्र वैराग्यार्थं वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रद-
श्यते । इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि
लोकाः कर्मचिदाः कर्मकृतत्वाद्यानित्याः । न नित्यं किञ्चिदस्तीत्यभि-
प्रायः । सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्व
कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा नातःपरं कर्मणो विशेष-
तोऽस्ति अहं च नित्येनामृतेनाभयेन पूढस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थो न
तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासवदुल्लेनानर्थसाधनेत्येव
निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यच्चद्विज्ञानार्थं विशेषेणाभिगमार्थं
स निर्विण्णो ब्रह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमदमदयादिदोषपन्नमभिग-
च्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतद्गुरु-
मेत्येवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रिय-
माध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं दित्वा सर्वकर्माणि केचलेऽद्वये ब्रह्मणि
निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यद्वत् । न हि
कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं गुरु
विधियदुपसदन्नः प्रसाद्य वृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तां—सा नर सागितलेत्या मृणने अनेक साधनांनी साध्य होणाऱ्या सव
संसारामून वेराग्यने सर्वथा निवृत्त झालेल्या पुरुषाला मात्र परविद्येचा अधिकार कर-
ण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. हे दासविण्यासाठी, या व पुढील मर्जाचा श्रुतीने अव-
तार केला आहे. मर्जाचा अर्थ जसा आहे,—अग्नेयादि अणवियेथे जे जे विषय
आहेत, ते सर्व या अणविले प्यपहारांत स्वतः सिद्ध किंवा स्वयंपु जतणारी जी अविद्या
निने जेरित केलेले कर्मांने कट्टणित झालेल्या पुरुषाने मात्र साधावयाचे आहेत. अपर-
विद्येचे सर्व विषय अविद्यापन्न जीवाला मात्र विहित केलेले असतात. या विद्येने
सागितलेलीं कर्मे केलेली असता, पितृपाण किंवा देवपानमार्गांने (दक्षिणेसात्कार्यांनी)
साध्य होणारे काळभुर लोक मात्र होतात. अविद्यावन्तकर्मांचे अविद्यावत पुत्रात
मात्र होणारे हे फल आहे.

शिष्य—जसेच विहितकर्मांचे अनुष्ठान केले नाही, निषिद्ध कर्मांचरण केले, नर
पत्नीची उत्पत्ति होऊन नरकलोका, पशुपत्यांचा जन्म, भूतप्रेतादि योनींची प्राप्ति,
इत्यादि फले प्राप्त होतात. होय नाही !

सिद्धान्ती—होय साक्षा, अज्ञानानें विहितकर्म केलें तर पिकूलोक, शमरूपक (शुद्धें) विहितकर्म केलें तर सत्यलोकापर्यंतचे सर्व स्वर्गलोक मिळतात, तथापि वैशाल वातावर्य देशानिषमित व कालनिषमित असते. सर्वेच फलेंच केलें नाहीं, वास्तव्य केलें, तर नरकलोकाची प्राप्ति होते, असा कर्म-परिपाकाचा घुर्तत आहे. अतो, मत्स्य, अनुमान, उपमान आणि शब्द (श्रुति) या प्रमाणांनीं पूर्वीक कर्मांचें व कर्मफलार्थ स्वरूप स्वार्थें सर्व दृष्टीचा यथार्थ समजून घेतलेले असत. तसेंच जन्ममरणात्मक सत्तारिपि अन्तर्गत करणारे अव्यक्तवासून हीं स्वावस्थापर्यंतचे सर्व लोक (हित्यगर्भापासून तीं जडपदार्थापर्यंतची व्यवहारसतति) व्याहृत आणि अभ्याहृत लक्षणांनीं युक्त असतात.

हित्य—म्हणजे! अव्याहृत जें चीज (मूल्यरुति) त्यापासून व्याहृतस्थिति म्हणजे अक्षुराची, नामरूपाची, स्थिति प्राप्त होते. तें हें व्याहृत म्हणजे सर्व व्यावहारिक पदार्थ आहेत असेंच ना!

सिद्धान्ती—स्वर्गच नव्हे, तर जीजापासून अक्षुर आणि अक्षुरापासून सिद्ध झालेल्या गुरुतांचे चीज या न्यायानें अव्याहृतपासून व्याहृत होणें आणि व्याहृतपासून अव्याहृतपणा परत जाणें असा हस्तकाये हें संस्कारचक आहे. एकाच जीवाची गोष्ट ध्या स्वकर्मांच्या योगानें अदृष्ट म्हणजे अव्याहृत अपूर्व अन्तर्गत होणें या अदृष्टपासून पुनः कर्म होणें आणि असें हें ह्याग्याद्ये अज्ञानस्थितीत अनाद्यतनकारणपर्यंत चालू राहणें. अतो, हें संस्कारचक इंगारें, लक्षो, संकटांनीं युक्त झालेलें आहे. केटीचा गामा असा पोकळ (निःसन्ध) असतो, त्याप्रमाणें हा व्यवहार आणि व्यवहारीतील सर्व मुक्ती परमापर्यंत अद्या, तात्वबंशून्य, पोकळ, असतात. यांचे वास्तव्य मृगजलवत् आहे जल नसून जल मासजें, शधर्वंगरी नसून ती आहे असें दितव्ये, स्वप्न दिसून नें सोणें असव्ये, पाण्यावरील बुदबुदे किंवा फेस हणभगुर असणें, यामागें प्रतिक्षणी उत्पन्न होऊन नाईपी होणारी व परमापर्यंत मुक्तीच नसणारी ही मायात्वी संसारस्थिति आहे. अतो, असा या संसारस्थितीचा अनुभव घ्या प्रमाणांनीं येऊन ती सर्वथा दुःख आहे, असा दृढविवेकांनीं निश्चय झाल्यावर वैराग्य प्राप्त होई अविद्याजन्मव्याहृत-नेच्या दौषानें प्रेरित झाल्यामुळे पापपुण्यात्मक कर्मानें उत्पन्न झालेलीं सर्व मुक्ती, सर्व-व्यवहारस्थिति, वादीमागें दाहण्याचा-सात्वर्त व्यवहार-त्याग कडून व इद्रिवद्वन वहन मोक्षेच्छा मागण वरण्याचा-विशेष अधिकार घालणारा मात्र आहे सर्वत्याग केल्या-शिवाय मग्नविषा मात्र होत नाहीं व मग्न समजत नाहीं मग्नविषा समजून घेती मोच घालण होय असतो, एव ज्ञानी माहण मात्र सर्व व्यवहाराचा त्याग केल्यास समर्थ असतो. अतो, पात्रमाणें दुःखदायक व्यवहारस्थितीची दुःखमूलक आणि दुःख-पर्यवसायी स्थिति प्रसन्न घाहून मग्ननिहायु घालून किंवा त्याग करितो तो वैराग्य-समज होतो. या संसारमार्थें कोणताही पदार्थ अस्त नाहीं, नित्यसिद्ध नाहीं, सर्व पदार्थ आणि सर्व व्यावहारिक स्थितिही कर्मानें उत्पन्न होऊन कर्मानें पुर हली आहेत आणि

मृग्यून नीं अनित्य जाहेत, नित्य जसें देवें व्यवहारांत काहीं नाहीं, सब प्रकारचें कर्म हें अनित्य वस्तुच्या उत्पत्तीचें साधन आहे, जसें ज्ञान शास्त्रागुळें सर्व अनित्य वस्तू विचर्यां म्हाला वैराग्य प्राप्त होतें

शिष्य—भगवन ! कर्म हें चार प्रकारचें आहे नव्हे ? कोणतीही उतपस्तु उत्पन्न होते, प्राप्त होते, तिच्यावर आपण सत्कार करितो, किंवा विकार तरी उत्पन्न करितो. वसण्याचा पाठ झुतार नवीन तयार करितो, बाजाराने जाऊन मागीं जाण्याची लागते, परीं जाणून निर्यातीला दोन पाण्यानें किंवा निवडण्यानें काढून गळवे लागतात आणि मीठ, निरची, मसाला बगैरे घालून तयार केलेली मागीं आपण पानावर बाळतो धाप्रमाणें उत्पन्न करणें, प्राप्त करून घेणें, सत्कार करणें विकार काढून गळवें असे कर्मांचें चार प्रकार आहेत कोणतेंही व्यावहारिक किंवा धार्मिक कर्म असो, स्वयंपाकाचें असो, किंवा यज्ञात्मक असो, या चार प्रकारांपैकीं कोणत्यातऱ्या प्रकारचें तें कर्म असावयाचें याद्विकथ्य कर्मांचें दुसरे स्वरूप माहीं असें ज्ञान होऊन हा ज्ञानी माहाण नित्य स्वरूपास अनुषंगीं असणाऱ्या व अनिय फळ देणाऱ्या कर्मापासून निवृत्त होतो होयना ?

सिद्धान्ती—बरोबर त्याचवटी या ज्ञानी पुढाला 'मी नित्य आहे, मृग्यून मला विद्, जसत, जसय, अविकारी, निश्चल, स्थिर, मय वस्तु सनजून ध्यावयाची आहे, 'मला नित्य जाणि अविकारी वस्तु हवी आहे, अनिय व विकारी वस्तु नको, असा विवेक होतो मृग्यून 'जायासानक' किंवा जनार्दनपुण कर्मसाधनें मला काय फायदापार्वी आहेत, हीं साधनें मला नित्य वस्तु देणार नाहींत, असे समजल्यावर त्याला 'मी'चा वीट घेतो मतर जसय, मगल, स्वयमु जें सर्वत्र नित्य बाह्यपद आहे, 'त्याचें स्वरूपज्ञान स्पष्ट व विस्तार करून देण्यासाठीं हा विरक्त माहाण शन-दम-दयादि सात्विक गुण असणाऱ्या आपायांकडे जाण्यास सिद्ध होतो सद्गुरुला शरण जाणें हें मुमुक्षुचें अवश्य फर्दप्य आहे केवढाही शास्त्रज्ञ जसो स्थानें स्वत वेव्हाही महाज्ञानाचें जन्वेषण (शोध) करू नये कारण हा पुत्रकण्याचा अनिष्टाय संभव असतो यासाठीं सद्गुरुला शरण गेलेंच पाहिजे आहे 'एव पद घाटून युति आप्तहानें सांगत आहे गुरु, मोत्रिय अनाया मृग्यने अधीन जो येद त्याचा अर्थ ज्याला पूर्ण समजलेला आहे असा गुद असावा तसेच तो महानिष्ठही असावा सर्व कर्मांचा त्याग करून केवल जाणि जडूय असो जें महा त्याच्या दिक्कर्णी ज्याची पूर्ण निष्ठा आहे. महाभ्यतिरिक्त काहीं नाहीं, असा ज्याचा निश्चय आहे, तो महानिष्ठ होय —

शिष्य—जपनिष्ठ, तपोनिष्ठ, कर्मनिष्ठ याचा जसा अर्थ तसाच 'महानिष्ठ' या शब्दाचा अर्थ आहे —

सिद्धान्ती—एव हें ध्यानांत ठेव कीं, हेतुपूर्वक कर्म करणाऱ्या लोकांस केव्हांही महानिष्ठा साधन नाहीं व साधवयाचीही नाहीं क

—नि आनंदाय, उत्पन्न

ज्ञेयारा दस्तु व त्रिविं साधन अनित्य कर्म, आणि नित्य अतणारा आत्मा व त्याचें नित्य स्वस्वज्ञान प्राप्तचें अत्यंत विशेष आहे अतो, तेव्हां बहैकनिष्ठ, शमादिसंपन्न व शोधिय गुळ्या वरील मनुभुवाह्वयानें विधिपूर्वक शरण जावें जाताना ह्यांत सविधा असाव्या.

शिष्य—एवमेव विनयपूर्वक शरण जावें असा अर्थ !

सिद्धान्ती—शेव शमादिकार्ये साधन झालें आदे अतें समिधाग्रहणार्थ समजत शरण जाऊन गुळ्या मद्यन्न करावें आणि श्रद्धापूर्व विनयपूर्वक अक्षर जो परमात्मा त्याविषयी भक्त करावा. ॥ १२ ॥

रंगारामानुज—'ब्राह्मण' = वेदवेदांगज्ञाता 'कृनेन' = कर्मद्वारा गुरु भुक्तिसंपन्न अह्म नक्षत्रासाक्षात्कारी अर्थें अवश्य आहे शिष्य श्रवणात्मा अधिपारी असला पाहिजे मुक्त्या उपसनेला श्रवणी पठणाच्या इदियजयाचा वेधे उपयोग नाही. (मंत्र १३) 'अक्षर' = सद्यपत अविभाग, 'सत्य' = गुणत अविकारी. 'अक्षर' हें विशेषण जडाची व 'सत्य' हें विशेषण जीवाची व्याप्ती करून तीं नक्षत्ररूपा निर्देश तिद्र करितात हा मंत्र लक्ष्यांत घेऊन नक्षत्राच्या पहिल्या सूत्राचा विचार करावा. शास्त्र, वेदविहितकामाच्या आश्रुतीनेंही नित्यकळपासि होत नाही, हें श्रौतस्मार्त कर्मांच्या अनुभवानें पाहून मग वेदवेद्या मनुभूतें महत्विचाराला आरंभ घारा

माध्य०—'लोकानु-विष्णुटीकेतलो' परीक्ष्य = क्षर लीकार्ये असालेव व अनित्यत्व मनात ध्यावून 'अरल' = नित्यपुरुषाथ मोक्ष हा कर्मानें मिळत नाही, ज्ञानानें मिळते 'महादिष्ठ' = विष्णुभवत्यादिगुणसंपन्न

मंत्र तेरावा. १३

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यग्प्रशान्तचिन्ताय
शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं श्रौवाच
तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ इत्यथर्ववेदीय मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—सम्यग्प्रशान्तचिन्ताय, शमान्विताय, उपस-
न्नाय तस्मै (उच्यते प्रकारानें उपशम केला आहे आपल्या चिन्ताचा
ज्याने, श्रमाच्या योगें त्याला दाट केले आहे ज्याने, अशा अतर्कास
इदियांचें नियमन करून शरण आढेल्या त्या शिष्याला) येन अक्षरं
पुरुष सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यां वचतः सः विद्वान् श्रौवाच (जिच्या

योगानं सत्यस्वरूपी व अविनाशी अशा पुरुषार्थे ज्ञान निश्चयानं होतें, ती ब्रह्मविद्या तत्त्वपूर्वकं विस्तृत सागावी) ॥ १२ ॥

तस्मै स विद्वान्पुण्यव्रतविदुषस्तत्रायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्र-
मित्येतत् । प्रशान्तचिन्तायौपरतदर्पाविदोषाय । शमान्चिताय बाह्ये
न्द्रियोपरमेण च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन विद्वानेन
यथा विद्यया परयाऽक्षरमद्रेऽश्यादिविशेषणं षडेवाक्षर पुरुषशब्दाच्च
पूर्णत्वात्पुरि शयनाच्च सत्य तदेव परमार्थस्वाभाव्यादक्षर चाक्षरणा
दश्वसत्त्वादक्षयत्वाच्च ब्रह्म वेदं विजानाति सा ब्रह्मविद्या तत्त्वतो
यथावत्प्रोवाच प्रनूयादित्यर्थ । आचार्यस्याप्यय नियमो यन्या-
यमाप्तसच्छिष्यानिस्वारणमाविद्यामहोदधे ॥ १३ ॥

इत्वथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीय खण्ड ॥ २ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डक समाप्तम् ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—शरण आलेल्या शिष्याला गुरूजींनी ब्रह्मविद्येचा उपदेश करावा
ज्याने अंत करणाचे यथाशास्त्र प्रशान्त वृद्धने अभिमानादि दोषांचा नाश केला जाई
व बाह्येन्द्रियांचा उपरान्त वृद्धने जो सर्वथा वैराग्यसंपन्न झाला आहे, तो उपदेशाला सार
अधिकारी आहे. असा अधिकारी शिष्य शरण आलेपानंतर त्याला गुरूंनी ब्रह्मविद्येचा
उपदेश करावा

शिष्य—गणवन् ! ज्या श्रेष्ठविद्येच्या द्वाराने सहाय्या मत्रांत सांगितलेल्या निर्गुण-
संपन्न, अविनाशी, पुरुषनामक सत्यस्वरूपी परमात्म्याचे ज्ञान होतें, ती विद्या ब्रह्मविद्या
होय सर्व शिष्याला पूर्णतः देणारे, परमसत्य, अविनाशी, अविकारी आणि अनंत असे
अक्षराचे, परमात्म्याचे, स्वरूप आहे. ते ज्या विद्येने समजतें, ती सारी ब्रह्मविद्या होय
'पुरुष'—'पूर्ण' स्वरूपा किंवा शरीरगत अतर्काची स्वरूपाने राहणारा ब्रह्म हे परमायत
सत्य आहे या ब्रह्मज्ञानार्थे स्वरूपज्ञान शिष्याला वृद्धन यार्थे होय ना !

सिद्धान्ती—टीक आहे. या विद्येचा यथार्थ उपदेश आचार्याने शरण आलेल्या
शिष्याला करावा नेहमी शास्त्राचा असा नियम आहे की, आचार्याने कोणीही
अधिकारी शिष्य विधिपूर्वक शरण झाला तर त्याच्या अज्ञानसागराचे निस्तरण होईल,
तो अज्ञानसागर तडन जाईल, अशी विद्या आचार्याने शिकवावी योग्य शिष्याला
'गर्ही' असे उत्तर वेष्टाही देना उपयोगी नाही ॥ १३ ॥

माध्व—'येन'—ज्या विद्येने, 'अक्षर'—आशादिने 'पुरुष'—पूण बहूपुण.
'सत्य'—सम्यक्त्वात् विष्णु 'तत्त्वतः'—वेदविद्येने वाता व तेरा वा दोन मंत्रांना
विदेकजन्यवैराग्य, शप-दगादि संपत्ति आणि मुमुक्षा ही श्रवणद्वय-विचाराची कार्ये
आहेत, असे सुचविले

द्वितीय खंड समाप्त.

प्रथम मुण्डक समाप्त

द्वितीय-मुंडक ।

खंड पहिला.

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकादिस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विधिषाः
सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् सत्य (तेच हें विद्याविषयक सत्य आहे.
ही विद्या वस्तूचा व सृष्टीच्या क्रमाचा यथार्थ उपदेश करणारी आहे.)
सुदीप्तात्, पावकात् यथा सहस्रशः सरूपाः विस्फुलिङ्गाः प्रभवन्ते (उत्तम
रीतीने प्रन्वलिप्त झालेल्या वहीपासून उष्णप्रमाणें हजारो सरूप-प्रज्व-
लित-विस्फुलिंग-दिणग्ना-उत्पन्न होतात.) तथा सौम्य, विधिषाः भावाः
अक्षरात् प्रजायन्ते, तत्र एव अपि च यन्ति (त्या प्रमाणें अनेक प्रकारचे
भाव, परिच्छिन्नजीव, हे सौम्या । अविनाशीत्रहापासून उत्पन्न होतात
आणि शेवटीं तेथें मात्र लयाला जातात.) ॥ १ ॥

अपरविद्यायाः सर्वे कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो चरमा-
न्मूलादरूपात्संभवति यस्मिन्न प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् ।
यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति उत्परस्या मन्त्रविद्याया विषय
स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्माण्ड-
लक्षणं सत्यं तदापेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं परमार्थसहस्रण-
त्वान् । एतदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वात्मानु-
मितवन् । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्ये-
न्निति दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तात्पुण्ड्र दीप्तादिद्वात्पावकादग्नेर्विस्फु-
लिङ्गा अन्यवयवाः सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा
अग्निसलज्जणा एव तपोच्छलक्षणादक्षराद्विधिषा नात्रादेहोपाधिभेद-
मनुविधीयमानत्वाद्विधिषा हे सौम्य भावा जीवा आकाशादिव-
द्भटादिपरिच्छिन्ना. सुषिरभेदा घटागुपादिप्रभेदमनुभवन्ति । एव

नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्ने-
वाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविलयमनुर्लायन्ते घटादिविलयमन्विव
सुपिरभेदा । यथाऽऽकाशत्व सुपिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटा-
द्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव
जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—मागोल मन्त्रोत्पत्तिविशेषं सर्वं कार्यं सागितलें. आतां, ज्यामुळें सकाराला
सात्वत भाव होतें, ज्या अविनाशी मूल परमहृत्पासून सत्ता उत्पन्न होतो आणि जेथें
लपाला गालो तो अविनाशी पुरुषनामक आत्मा सत्य आहे हे सांगायपाचें आहे. दोन
पिचा जाणून घ्यावयाच्या आहेत, असें पहिल्या मुण्डकाच्या पहिल्या श्रवणीत चौथ्या
मन्त्रोत्पत्तिविशेषं, त्यापैकीं अत्रविशेषं विसृष्ट वर्णन केले. आतां यापुढें अक्षर नामक
जे परमत्त्व त्याचा या दुसऱ्या मुण्डकांत विचार करावयाचा आहे. ही परविद्या
ज्या आहे कीं, इचा विषय मूल हा आहे ज्या मन्त्राचें ज्ञान झालें असतां सर्वे दोष
विषयाचें ज्ञान होतें असे हे सत्यस्वरूपा मूल पराविशेषा विषय आहे. त्याचें प्रवचन
यापुढें करावयाचें आहे.

शिष्य—भगवन्! आतापर्यंत आपण अत्रविशेषा वर्णन केले. ही विद्या कर्मभक्ता
सांगून कर्माचें फळही सांगणारी आहे कर्म जाणि त्याचें फळ हीं श्रुतीनिच
सांगितली, म्हणून ती सत्यस्वरूप असली पाहिजेत.

सिद्धान्ती—हे सत्य अपेक्षिक आहे, परतंत्र आहे, परमार्थ सत्य हे नव्हे, पर
पराविशेषा विषय जो परमात्मा तो परमार्थत. सत्यस्वरूपी आहे. त्याचें लक्षण सत्य-
स्वरूप आहे. ज्या वस्तु असेल तसे तिचें वर्णन कर्णे हे परविशेषा कार्य आहे
अत्रविशेषा कार्ये तसें नसतें. कारण तिचा विषय अज्ञाननामक असतो, म्हणून तो
परमार्थतः असत्य असतो.

पूर्वपक्षी—तुमचा भाषण असा कीं, सकारातील सर्व सत्ये अपेक्षिक, परात्त्वपी
आणि सोपाधिक असतात, पर परविशेषा सिद्धांत निरोपण सत्य असतात. त्याचें
सत्य स्वरूप असते दोषना ! पर आम्हांत असें सांग कीं, परविशेषा स्वयं सत्य
शास्त्रेकाम्य असल्यामुळे केव्हांही मत्त्व स्वरूपाचें नाहीं. पर केव्हा असा कीं एक
जसूव टाकून देतें, असें शास्त्राचें सांगणें आहे हे जसूव नेहमीं असत्य
असावयाचें. त्याचप्रमाणें शास्त्राचें मान समजला जाणारा परमात्मा अपत्यस असता-
वाचा आणि तुम्ही तर जेथे मत्त्वशास्त्र उपयोगी पट्टणारि "हे, ते" सर्वनाम उपयोगित
आह्वात. पर जसोपर असतारें सत्य प्रत्यक्ष होणें शक्य नाहीं व त्याचा शास्त्राकार
शिष्यांत होणें शक्यही नाहीं. साक्षा अत्यस्य मूल समजावयाचें नाहीं व सांगतां
यावयाचें नाहीं.

सिद्धान्ती—तुमहीं ही शक्ति नाईसी थायी म्हणून श्रुतान पूर्वीच एक दृष्टांत दिला आहे देवा-अत्यंत मन्वळित झालेल्या अमीषासून हजारो विस्फुलिंग (अग्नीचे अवयव, टिंगणा) अग्निस्वरूप घेऊन सत्त्व दृष्टांत पडतात, त्याप्रमाणे पूर्वी सांगितलेल्या रक्षणाने युक्त असणाऱ्या अक्षरमहापासून हजारो मकारचे जाव उपन्न होतात हे जीव अन्न मकारच्या देहादि उपाधींनी युक्त असल्यामुळे प्रत्येक जीवाचे शरीर मित्र मित्र असतें व म्हणून ते अन्न होतात परंतु त्यांचे मूलस्वरूप मात्र एक अविनाशी असतें हे सांग्या ! आकाशवत पट, मट, इत्यादिकांना मर्यादित झालेले आकाशाचे भेद धरून त्यादि उपाधि अनुसार स्वरूप धारण करितातसे दिसतात त्याप्रमाणे—

शिष्य—मगधनु ! हे आकाशाचे उदाहरण मला नीट समजलें नाहीं !

सिद्धान्ती—आकाश नामक द्रव्य धरून त्यादि सव पदार्थांत अतर्थासुं व्यापून असतें हे तुला ठाऊक आहे आतां पदांत असणारी आकाश मटात असणाऱ्या आकाशासून निराग्या आकाशाचे असतें हेही मू पाहिले आहेस मूळचे अवयवत्वाच्या आकाश धरून त्यादि उपाधींनी निरानिष्टे सुविरभेद म्हणजे परिच्छिन्न आकार धारण करिते आणि आपण त्या आकाशास पटाकाश मटाकाश इत्यादि नवि उपाधींचा अनुसाराने देतो तात्विक अतर्थासुं आकाश उपाधींनी परिच्छिन्न हातें व निरानिष्टे आकार धारण करिते याप्रमाणे अन्न नामरूपांनी उपन्न केलेल्या देहोपाधींसह अन्न जीव परमसाक्षात्सुल उद्वन्न होतात व देहोपाधींचा नाश झाला म्हणजे त्याच परमसाक्षात्मध्ये लय पावतात अस दिसतें घट-मटादि उपाधि फोडून तोडून नाशाला झाल्या म्हणजे मर्यादित मित्र मित्र आकाशाभेद नाईसिं होऊन सव आकाशाचे एकद्वयी आकाशात लीन होतात तसेच नामरूपांच्या परमसाक्षात् नामरूपादि उपाधींनी अन्न आकार प्राप्त होतात, उपाधि आहून तोपर्यंत ते आकार कायम असतात आणि उपाधींचा नाश झाला म्हणजे सव भेद-प्रभेद विनष्ट होऊन एकद्वयीसुं मूल पावत राहते समजलें ! धरून-मटादि उपाधींच्या उत्पत्ति-विनाशावर आकाशाचे भेद उद्वन्न हातें व नष्ट होतें अवलंबून असतें, ह्याप्रमाणे नामरूपांनी उद्वन्न केलेल्या देहोपाधींच्या उपाधींनी अक्षरमहापासून जीव उपन्न होतात आणि उपाधी नष्ट झाल्या म्हणजे हे मित्र जीव परमसाक्षात् लय होऊन एकद्वय होतात सारांश अक्षरपरमसाक्षात् एक आणि एक रूप आहे त्याच अनेकत्वाचा आभास होतो तो उपाधींनी उद्वन्न होतो आणि उपाधी नष्ट झाल्या म्हणजे हे आरोच विनासा पावतात सारांश उपाधिसत्त्व सापेक्ष आहे आणि परमसत्त्व निरपेक्ष आहे ॥ १ ॥

१ **शरारामानुज**—आक्षर = सूक्ष्म असें विद्विदात्मक शरीर आहे ज्वाले तें मूल-पाशासून स्थूल पित्त व स्थूल अग्नि उद्वन्न होतात

भाष्य—'सद्वय' = समानद्वयी पूर्वद्वयी जसे पदार्थ होते तसेच पदार्थ उत्तर कल्याणही होतात हे दोघे सृष्टीची उत्पत्ति पुन सायिकती ती अंगिरसांनीं शीतधला सांगितली असें मध्ये, तर विधिपूर्वक शरण आलेल्या कोणाही शिष्यास भांगूत मसु हे जगनाचे कारण आहे असें सांगित असताना, असें समजावे

मंघ्र इतरा. *

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—दिव्यः, अमूर्तः, पुरुषः, सबाह्याभ्यन्तरः, हि अजः, अप्राणः, हि अमनाः, शुभ्रः, हि अक्षरात् परतः परः (हा पुल्लिङ्ग-परमात्मास्वयंप्रकाश, निराकार, अंतर्बाह्यव्यापी, अजन्मा, प्राणशून्य, मनःशून्य, आणि शुभ्र मृदणजे उपाधिशून्य असून अक्षराच्या फार पलीकडे असणारा आहे.) ॥ २ ॥

नामरूपधीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरत्वैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो शौतनवान्बर्धन्यो-विद्वात् । दिवि वा स्वात्मानि भवोऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरि शयो वा । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो न जायते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावान् । यथा जलबुद्बुदादेर्वाज्वादि । यथा नभःसुपिरभेदानां षटादिसर्वभावविकाराणां जनिगूलत्वात्तत्पेधेन सर्वे प्रतिपिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यन्तरो-ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽक्षरो भ्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधि-भेददृष्टानामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽधिष्ठमानः क्रियाशक्तिभेदधांश्रलनात्मको बाधु-र्यस्मिन्नसबावप्राणः । तथाऽजना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्या-त्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्तोऽयमपना अप्राणो ह्यमनाश्चेति । प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसो बुद्धेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिपिद्धा वेदितव्याः । तथा अत्यन्तरे—ध्यायतीव छेदायतीवेति । यस्माच्चैवं प्रतिपिद्धोपाधिव्यस्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः । अतोऽक्षरात्परमरूपधीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्मवर्कार्यकारण-धीजत्वैतोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताप्यमक्षरं सर्व-विकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः ।

यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च । कथं पुनर-
प्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष
इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन
प्राणादिमत्त्वं भवेन्न तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽ-
त्मना सन्ति तदा । अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः । यथाऽनुत्पन्ने
पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—जीवाची उत्पत्ति आणि त्याचा ह्य ही सर्व उपाधिनिमित्त आहेत
आणि ही कारणोपाधि अक्षर जो अविनाशी त्याला आहे असे वेचव एकत्र समजण्या-
साठी पूर्वमंत्रात सांगितले. वास्तविक पाहता परब्रह्माच्या दिनाशी उत्पत्तिप्रलयचि-
न्तित्वच नाही, असे सांगण्यासाठी या मंत्राची योजना आहे. माणच्या मनांत
नामरूपादिकचिं मूलकारण असणारे ते अव्यक्त (अक्षर, अव्यक्त, मयान) ते नामरू-
पाच्या तारतम्याने नामरूपाच्या पलीकडे आहे हे अव्याकृतही अविकारी नाही
कारण, यावास्तव नामरूप उत्पन्न होतात व लय पारतात. त्या व्यक्ता होणा-
रुपाच्याही अन्वयत पलीकडे अस्तन्यामुळे सर्व भिन्न उपाधी व तत्त्वत्व अन्त भेद
ही ज्याच्या दिनाशी केव्हाही असत नाहीत, त्या अविनाशी परब्रह्माचे स्वरूप आकाशा-
प्रमाणे अमूर्त, निराकार, आहे

शिष्य—मग याचे वर्णन तरी कसे करणार ?

सिद्धान्ती—“ते असे नाही ” ‘ते तसे नाही, ’ ‘ते हे नाही ’ ते ते नाही, ’
या शीतीने परब्रह्माचे वर्णन करायचे, असा भाव लक्षात आणून श्रुति म्हणते -
हा परमात्मा दिव्य म्हणजे स्वयम्भू अथवा स्वयंप्रकाश आहे.

शिष्य—स्वर्गात अथवा स्वर्गाचे दिनाशी उत्पन्न झालेला जो मरणा तो
दिव्य होय

सिद्धान्ती—तो मग्नमरणा आहे पण अलौकिक प्रकारात मान दिय प्रकाश
म्हणतात सारांस परमात्मा हा स्वर्गात प्रकाशमय आहे तसेच तो सर्वाकारशून्य
आहे तो पूर्ण असून सर्व शरीरांच्या दिनाशी वास्तव्य करितो. हा स्वयंप्रकाश व
आकाशशून्य पुरुष सर्वचिं अतर्नास्य स्वरूप स्वार्थून अस्ततो हा अवेगळा आहे, म्हणजे
ही स्वतःप्राप्त विद्या दुसऱ्या कोणापासून उत्पन्न झालेला नाही

शिष्य—सर्वेच आहे. सर्वांस जन्म देणाऱ्या व सर्वांचे जन्मनिमित्त असणाऱ्या
परमात्माला जन्म देणे कोणालाही शक्यवनीय नाही, कारण दुसरी वस्तुच नाही

सिद्धान्ती—वाला जन्म असले हेही शक्यवनीय नाही पाण्यातून मुद्रबुड्यांच्या
जन्म वायूपासून होतो वायु मुद्रबुड्यांपूर्वी अस्ततो. येथे व्यती कोणतीही बसू नाही
की, जी परब्रह्माच्या पूर्वी अस्तत व त्याला जन्म देऊ शकेल. आकाशात पत्राकारा,

महाकारा इत्यपि भेद पट-महादि उपार्थीत्या योगान्न उत्पन्न होतात तथा उपाधिपर-
महाचे ठिकाणी असणें शक्य नाहीं. त्याला जन्मच नाहीं म्हणून उत्पन्न होणें, असणें,
बाधणें, विकार प्राप्त होणें, ह्मण पावणें, नष्ट होणें, इत्यादि कोणताही विकार पर-
महाला होऊ शकत नाहीं जन्माचा निषेध केला कीं, याकीच्या सर्व जन्म-विकारांचा
निषेध केला असेच होतें सांगणें, तें विकारशून्य आहे याप्रमाणें "अतर्वाद्गुण्यापी
असणारा म्हणून अजन्मा आणि अजन्मा म्हणून जगमरणशून्य असणारा परमात्म्य
अमृत (अमृत), अर्थात् (अक्षर), निर्य-कूट्य आणि मयशून्य आहे" असा
नात्वर्थ झाला.

पूर्वपक्षी—तथापि हा परमात्मा जीवांचा आत्मा अमृतो आणि जीव प्राणवत्
अस्तित्वात. म्हणून परमात्म्यालाही प्राणत्वात्तादिकांच्या उपाधी अमर्ते योग्य आहे.

सिद्धांती—नाहीं तथापि देहादि उपार्थीमुळे मुग्धाआम्हासाख्या भेददर्शना
परमात्मा हा देहात्ती आहे म्हणून प्राणयुक्त, मनोयुक्त, इन्द्रिययुक्त आणि विषयी
आहे असा अज्ञानानें मात होतो, तथापि ज्यांना परमार्थदृष्टि प्राप्त झाली आहे,
ज्यांना आत्मसाक्षात्कार झाला आहे, त्यांना हा परमात्मा प्राणादिशून्य आहे, असेच
ज्ञान होत असतें अज्ञानाने पापय आवाशात्ता तल (चूड) आहे असें म्हणतो,
व तें मलीन आहे असेही म्हणतो, तथापि वास्तविक आवाशात्ता तल-मलादि कांहीं
एक नसते असो, तात्पर्य हे आहे कीं, परमात्म्याला प्राण नाहीं तो प्राणशून्य आहे—

शिष्य—मिन्नक्रियाशक्ति असणारा (पंचपाणांच्या क्रिया मिन्न मिन्न आहेत)
न चलनात्मक असणारा (गति असण्यास, चळवळ करणारा) जो वायु, त्याला प्राण
असें आपण म्हणतो. या प्राणार्थें वास्तव्य परब्रह्मार्थें नाहीं कारण आत्मा अचिन्म
आहे आणि स्थिर आहे पापप्रमाणें तेथें मनही राहत नाहीं.—

सिद्धांती—ध्याय, कल्पना, मिश्रय, इच्छा इत्यादि अनेक प्रकारच्या सर्वस्व
विस्त्यादि मिन्न ज्ञानशक्ति असणारें अंत करणारी त्याच्या ठिकाणी वास्तव्य करीत
नाहीं तात्पर्य तो प्राणशून्य आणि मन शून्य आहे

शिष्य—सांगणें पंचप्राण, कर्मेन्द्रियें, या इन्द्रियांचे विषय, तसेंच बुद्धि व मन,
कर्मेन्द्रियें व त्यांचे विषय, ही सर्व परब्रह्माचे ठिकाणी विद्यमान असत नाहून,
असें झालें

सिद्धांती—ह्मण धुतीही असेच म्हणतात. 'सो ध्यान करितोसा दिसतो,
कीड करितोसा दिसतो' याचप्रमाणे वस्तुतः तो ध्यान-स्तीलादि कांहीं एक करत
नसूनही त्याच्याच ध्यान-स्तीलाचा आरोप आलेला आहे, असे पा धुतीस सांगायच्या
आहे परब्रह्माचे ठिकाणी ध्यानादि अत-क्रिया नाहीं व चळवळलादि
बाह्य क्रियाही नाहीं धामुळे दोन्ही प्रकारच्या उपाधी नाहीं असें ठरतें आणि
म्हणून तो शुद्ध निर्मिकार आहे असें होतें अर्थात्च नामरूपे उत्पन्न करणारें

व सव कायकारणार्थे बीज असणार् जे नामादि उपाधिलक्षित अव्यक्त किंवा अज्ञा हून, हाच्याही पलीकडचा हा परमात्मा आहे ते नामरूपात्मक व कार्यकारणाल्मक व्याहृतविश्याच्या पलीकडचे आहे विश्वाचे कारण असणारे अव्याहृतनामक जे अविनाशी अथक त्याच्याही पलीकडचा परमात्मा आहे साराण, तो विकारकारण असणाऱ्या अक्षरअव्यक्ताहून व्यत्यत विटक्षण आहे तो निस्वाधिक आहे आणि सर्वांचा नियामक असून त्यास पूर्णत्व देणारा आहे त्याला 'पुरुष' असे म्हणतात त्याच्या ठिकाणी आकाश नामक अव्याहृत द्रव्य आपल्या सव कार्यकारणात्मक पदार्थासह व व्यापारासह झोनमोत भरलेले असते साराण, सर्व (क्षराक्षरस) अतर्कास व्यापून त्याचे निवमन करणारा पण त्याच्याहून विलक्षण असणारा हा आत्मा आहे.

पूर्वपक्षी—असे परमानतत्त्व असूनहा तुम्हा त्याला प्राणशून्य, मन शून्य इत्यादि विशेषणे देता, हे कसे !

सिद्धान्ती—अहो, जर प्राणादि सर्व हे उत्पत्तीच्या पूर्वीच पुरुषाप्रमाणे (परमात्म्याप्रमाणे) स्वस्वरूपाने राहून असतील, तर मात्र परमात्म्याला प्राणादिकांच्या अस्तित्वात प्राणादिकत्व प्राप्त होईल, पण उत्पत्तीच्या पूर्वी प्राणादि नसतात, पुरुष मात्र स्वरूपाने असतो. तो एकाकी सिद्ध असतो, प्राणादि उत्पन्न होणारे अस्तित्वात म्हणून त्यांच्या उत्पत्तीच्या पूर्वीहा विद्यमान असणारा परमात्मा मन शून्य व प्राणशून्य असतो, चात काय आश्रय आहे ! पुत्र उत्पन्न होण्यापूर्वी देवदत्त जसा अपुत्रवत असतो, त्याप्रमाणे प्राणादिकांच्या उत्पत्ति पूर्वी परमात्माही प्राणादि-उपाधिशून्यच असतो ॥ २ ॥

रगरामानुज—'अक्षर' = अव्याकृत या अव्याकृतापेक्षां नमदि पुरुष श्रेष्ठ (पर) आहे व वापेशा त्याचे कारण जे ब्रह्म ते श्रेष्ठ आहे ब्रह्म हे पुरुषमरुति या दूचाचे कारण हाव अव्यक्ताहून श्रेष्ठ असणारा जो हिरण्यगर्भ त्याहून परब्रह्म श्रेष्ठ आहे.

माध्व—'पुरुष' = भगवान् हा ज्ञानान्दात्मक शरीरी आहे, म्हणून तो अमृत किंवा जड-देहशून्य आहे त्याला जड ज्ञान-कर्मद्रिये नाहीत, जड मन नाही, तथापि या ज्ञानान्दात्मक शरीरी आहे जसा ज्ञानान्दात्मक शरीरी भगवान् जड शरीरापा कर्ता झेना मृष्टि करताना त्याला भ्रम होत नाहीत किंवा चिंता असत नाही कारण, त्याचा दृढ जड नसतो तो 'सचाज्ञान्तर' म्हणजे अपरिच्छिन्न आहे आणि त्याला ब्रह्म मृष्टि व अन्त मृष्टि उत्पन्न करता येत अक्षर = नमरुति. 'परमब्रह्म' = लक्ष्मी. अक्षरात्मन पर = वामुदेव हा परमान्दरूपी आहे

मंत्र तिसरा.

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

अत्रय व अर्थ—एतस्मात् प्राणः, मनः, सर्वेन्द्रियाणि च, खं, वायुः, ज्योतिः, आपः, विश्वस्य धारिणी पृथिवी, जायते (यापरमात्म्यापात्तून प्राण, मन, सर्वे इंद्रिये, आकाश, वायु, तेज, जल, आग्नि विश्वाचे धारण करणारी पृथिवी ही प्रत्येकी उत्पन्न होतात.) ॥ ३ ॥

कथं ते न मन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेतस्मादेव पुरुषा-
ग्रामरूपधीजोपाधिलक्षिताज्जायत उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूतो
नामधेयोऽनृतात्मकः प्राण. “ वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृ-
तम् ” इति श्रुत्यन्तरान् । न हि तेनाविद्याविषयेष्णानृतेन प्राणेन
सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्रदष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम् । एवं
मनःसर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य
निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च प्रागुत्पत्ते परमा-
र्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः । यथा करणानि मनश्चेन्द्रि-
याणि तथा शरीरविषयकरणानि भूतानि खमाकाशं वायुरन्तर्बाह्य
आवहादिभेदः । ज्योतिरग्निः । आप उदकम् । पृथिवी धरिणी-
विश्वस्य सर्वस्य धारिणी । एतानि च शब्दरपशंरूपरसगन्धोत्तरो-
चारगुणानि पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते । संक्षेपतः पर-
विद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो शमूर्त इत्यादिना
मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवृत्ते
संक्षेपविस्तरोक्तौ हि पदार्थं मुखाधियाम्यो भवति सूत्रभाष्यांस्ति-
दिति ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—प्राणादि प्रथमतः जननान, कार्ये वाग्ण वा मन्त्रान सावितरं आदे.
श्रुति म्दग्ने.—सा पुरुषोत्तमापात्तून माय (नामरूपरसधा धीजोपाधीने लक्षिते सात्त्विक्या
पुरवोत्तमापात्तून) प्राण उत्पन्न होतो हा प्राण अक्षानाया विषय असून विकारी आहे.
हा नाममात्र आहे म्हणून अस्तव्य आहे ' विकार हा केवळ वाणीचा विलास असून
नाममात्र आहे आणि म्हणून अस्तव्य आहे. ' असे अन्य श्रुति म्दग्ने

शिष्य—हाच सिद्धान्त पुनः एकदा सांगाय.

सिद्धान्ती—परमात्मा स्वस्वतः, निरुपाधिक आहे, असें भुक्ति सांगणे आनगा भाग्या सोपाधिक जीवांत सर्वत्र भेदपूर्ण भाग्य विकारपूर्ण सृष्टि दिसते व भासते. या मंत्र मृष्टीचे आदिकारण अविद्येन उत्पन्न वेलेन अम्बक आहे हे अन्वय सर्व कायकारणात्मक व्यवहारांचे आदिकारण आहे, असें आनत्यात अपराविद्येन समजते. या अन्वयज्ञानावच्छाद्यम पुरुषोत्तमाचे व नंतर तिरुपाथिन परमात्म्याचे अस्तित्व लक्षित होते भुक्ति बाच्याधीनें पामेसूत्रसंग न सांगता शास्तापद्रव्याधाने, लक्षणेने, सांगते तेथून सिद्धान्त अष्टा निघणो र्वा जेपडे जेपडे म्हणून नामरूपात्मक व्यवहार आहेत ते वस्तुन सत्यस्वरूप नाईत भाग्य हा नामरूपात्मक विकार आहे म्हणून तो उपाय नाहीं असा जन्मलेला, अविद्येचा विषय अस्त जगत व परमार्थत असत्य असणारा जो भाग्य, तो परमात्मसत्य जो नित्य परमात्मा त्याला समान करतो वरील । सप्रामर्थ्य पाहिलेच्या पुत्रासुद्ध जस जागृतीमार्थे निवृत्तिहाला मनुत्रकृत्य येत नाहीं, त्यानमाणे असत्यनगणने सत्यपरमात्म्याच्या समानता मान होत नाहीं; तथापि अविद्येमुद्ध आपण परमसाक्षर आरोप करून म्हणतो र्वा, परमात्म्यापासून पाण उत्पन्न झाला. याच प्रमाणे मन, सर्व इंद्रिये व त्यांचे विषय हेही परमसाक्षरासून उत्पन्न झाले, जस आपण म्हणतो. वस्तुतः परमसाक्षराला विकार होत नाहीं तथापि मायादिकारणा उत्पत्तीचा आरोप त्याच्यावर अविद्येनें होतो असो आरोप करिता येतो, पावरून शुद्धां पामेसू हे स्वस्वतः अज्ञानमगादि आहे, असें सिद्ध होते पुन, उत्पत्तीच्या पूर्वी मायादि वस्तुन नसताना, व मायासून परमात्म्याच्या सत्तेनें उत्पन्न होताना आणि मष्ट शास्त्रावर स्थाप्याच सत्तेनें परमात्म्यांत लीन होतात, असें म्हळलं पाहिले दोरीवर सपाथा आरोप झाला असता व दिव्याच्या प्रकाशाने सपथांनि नष्ट झाली असता, आपल्यास असेंच म्हणायला पाहिले र्वा दोरीपासून सर्व उत्पन्न झाला होता, व दोरीचे ज्ञान झाल्यावर तो दोरी-मर्थच लीन झाला असो, सर्वांचो उत्पत्ति व लय तेथेच आहे. मन आणि इंद्रिये, पांचमार्थेच धाराराची उत्पत्ति करून त्यांत उपभोगविषय देखाही आकाशादि पंचमहाभूते पुरुषोत्तमापासून उत्पन्न होतात आणि तेथेच लय पावतात

शिष्य—नायु म्हणजे जलपासू वायु होय पाये आचक्षरवहादि भेद आहेत सर्वत्रि धारण करणारी पृथ्वी इचाही पंचमहाभूतानच अवर्भाव होते

सिद्धान्ती—तथापि हे ध्यानांत ठेव र्वा, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, इ ज्यांचि असाधारण गुण आहेत, अर्वा आकाश वायु, तेज, जल आणि पृथ्वी हीं पंचमहाभूते उत्पन्न होण्याचा क्रम असा आहे आकाशापासून वायु, वायूपासून तेज, जल पृथ्वीपर्यंत क्रम असून आकाशाचा गुण जो शब्द तो वायूच्या स्पर्शागुणासह पावून असतो नादर्थ, पृथ्वीत वांध गुण, जलांत पार, तेजांत तौन, वायूत होण आणि आकाशांत एक असा हा क्रम आहे यामागे पदविद्येचा विषय जो एकरस, अविनाशी,

सत्यरूप, स्वयंप्रकाश आणि निराकार पुरुष आहे, त्याचे स्वरूप पहिल्या दोन मंत्रांत सक्षेपाने सांगितले व पुढे तोच विषय विस्ताराने सांगण्यात श्रुति प्रवृत्त झाली आहे. हाच आहे, सक्षेपाने आणि विस्ताराने सांगितलेला कोणताही विषय समजणे सवघड आणि सुसकारक होते. सूर्ये सक्षेपाने सांगतात आणि भाष्य या सक्षेपाचा विस्तार करिते. त्याप्रमाणेच श्रुति जनबोधार्थं रूपाढुपणाने हा अवघड विषय सवघड रूपाढुपण विस्ताराने हा बोधप्रपथ करित आहे ॥ ३ ॥

रंगरामानुज—या मंत्राच्या व्याख्यानांत असे सांगितले आहे की, माण, मन, इदियं, पचमहाभूते, हीं सर्व साक्षात् परमेश्वराने निर्माण केली आहेत हे सिद्ध करण्यासाठी यांनी अनेक श्रुतींचा अवतार केला आहे आणि आपल्या मताने असें सिद्ध केले आहे की, पच्येक मनोक वस्तुची उत्पत्ति साक्षात् परमेश्वरापासून आहे 'अदम्य पृथिवी' याचा अर्थ असा करायचा की, परमेश्वराच्या अखंडपेशारी(प्राणसून पृथ्वीची उत्पत्ति परमेश्वराने केली तात्पर्य, परमेश्वा सर्वत्र भरला आहे, याचा अर्थ सर्व वस्तु परमेश्वराचे आंग होतात, आणि त्या वस्तु सत्य व नित्य आहेत

माध्व—येथून मत्स्यकृतीची उत्पत्ति सांगितली आहे, ती जशी उत्पन्न झाली तशीच सांगितली आहे. येथे प्राण्यादिपदे 'महदादि तस्ये' आणि त्यांच्या अभिमानी देवता या अर्थी आहेत पृथिवीनंतर महादः आणि विश्व अशा क्रमाने उत्पत्ति झाली आहे.

मंत्र चवथा.

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशःश्रोत्रे वाग्नि-
वृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां
पृथिवी होष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—अग्निः मूर्धा, चक्षुषी चंद्रसूर्यो, दिशः श्रोत्रे, वेदाः वाग्विवृता; वायुः प्राणः, विश्वम् अस्य हृदयं, पद्भ्यां पृथिवी, हि एषः सर्वभूतान्तरात्मा (अग्नि हा त्याचे मस्तक, चंद्र-सूर्य हे डोळे, दिशा कर्ण, मकट झालेले वेद ही बाणी, वायु हा प्राण, विश्व हे हृदय, दोन पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली. कारण हा सर्व भूताचा अंतरात्मा आहे.) ॥ ४ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्विरण्यगर्भाजायतेऽण्डस्थान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाजायत एतन्मयश्चेत्येतदुर्गमाह । तं च विशिनष्टि । अग्निर्गुणोक्त "असौ वाव लोको

गौतमाप्तेः” इति श्रुते । मूर्धा अस्योत्तमाद्ग शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यौ । दस्येति सर्वत्रानुपद्भः कर्तव्य । अस्येत्यस्य पदस्य रक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणाम श्रुत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य । वाग्विवृता उद्घाटिता प्रसिद्धा वेदा यस्य । वायुः प्राणो यस्य । हृदयमन्त करण विश्व समस्त जगदस्य यस्येत्येतत् । सर्वं ह्यन्त-करणविकारमेव जगत्समनस्येव मुमुक्षे प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि तत एवाग्निविष्णुलिङ्गबुद्धिप्रतिष्ठानान् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधि सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—बहिल्या प्रथम उपनिषत् शालेय्या द्विण्यवर्मापासून जो उत्पन्न झाला, जो महाशालेय्या शालील विष्ट पुरुष आहे, तो जरी द्विण्यवर्मापासून जन्मिलेला असला लक्षित होतो (जरी त्याचें स्वल्प-लक्षण निष्ठे सांगतां वेदल) तरी तो मागें सांगितलेल्या पुरुषा पासूनच उत्पन्न होतो आणि विष्ट पुरुष हा ब्रह्मण्य आहे हे सांगण्यासाठीं या मन्त्राची योजना आहे या विष्टपुरुषाच विशेष स्वल्प सांगतात आणि म्हणजे दुलोक होय ' हे गोनम, हा लोक (युनीव) म्हणजे अग्निच होय ' अशी श्रुति आहे असा युक्तेक अहणारा अग्नि या विष्ट-स्वल्पाचा सर्वबोध अवश्य म्हणजे शिर होय दुलोक हे मस्तक, चन्द्रसूर्य ज्याचे नेत्रद्वय,—

शिष्य—ज्याचे हे पद आहे कोठें ?

सिद्धान्ती—पुढे अस्य (एष) असें जें पद आहे, त्याचाच येथे ' ज्याचें ' असा अर्थ करून त्याचा सवध सर्वत्र लावावयाचा आहे—दिसा हे ज्याचे कण, उद्घाटित झालेले प्रसिद्ध वेद ही ज्याची प्राणी, वायु हा ज्याचा प्राण, हे सच विश्व हे ज्याचें अंत करण—

शिष्य—विश्व हे अंत करण कसे ?

सिद्धान्ती—जगत् (विश्व) हा एक अंत करणाचा विचार मात्र आहे अंत करणांत विकृत होऊन जगदुपनिषत् झाले कारण मनाला शीघ्र लक्ष्यावर निघाया त्या मनांत लय होतो, असा अनुभव सर्वत्र आहे जागृत स्थितीतही मनापासूनच जगताची स्थापना होते अन्तःपासून दिणत्या पसरतात व अन्तःस्थ लय पातळत, त्याप्रमाणे जग हे मनापासून प्रसिद्ध होऊन तेथे लय पावतें म्हणून स्वयंप्रतिष्ठा आहे याचप्रमाणे जगत् हा एक मनाचा विकार आहे असें ठरतें अतो—ज्याच्या पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली, तो हा विष्णुनामक देव अन्तःपासून शरीर-आरण करणारांमध्ये काळानें व योग्यतेनें मधम आहे सर्व त्रैलोक्य ही याला देहोपाधि आहे आणि हा विष्णु सर्व भूताचा अन्तरात्मा आहे ॥ ५ ॥

रगयमानुज—'समि' = सुलोक

भाष्य—अग्नि इत्यादि परमव्यताच्या अंगांची नावे आहेत हीं सव कीडारूप आहेत 'अग्नि' = स्वतः गमन करण्यास क्षमता आहे असाचा जयताल्ला मेणारा

मंत्र पांचवा.

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओपधय पृथिव्याम् । पुमान्नेतः सिञ्चति योपि-
तायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् अग्निः, यस्य सूर्य समिध, (ज्याची समिधा सूर्य आहे असा अग्नि त्या परमपुरुषापासून निर्माण झाला आहे. सोमात्पर्जन्य, पृथिव्यां औपधय., पुमान् योपितायां रेत सिञ्चति; बह्वी प्रजा पुरुषात् संप्रसूताः (सोमापासून पर्जन्य, त्यापासून पृथ्वीतील ओपधी, ओपधीपासून उत्पन्न झालेले वीर्य पुरष हा छोटेछोटी सिंचित करितो आणि या प्रमाणे महापुरुषापासून अनेक प्रकारच्या प्रजा निर्माण होतात.) ॥ ५ ॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा पञ्चाग्निद्वारेण च या सत्सरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते । तस्मात्परस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्नि स विशिष्यते । समिधो यस्य सूर्य समिध इव समिध । सूर्येण हि सुलोक समिध्यते । ततो हि सुलोकाग्निप्रभ्रात्सोमात्पर्जन्यो द्विवी योऽग्नि संप्रवति । नस्माच्च पर्जन्यादोपधय पृथिव्या सम्भवन्ति । ओपधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्य पुमानग्नौ रेत सिञ्चति योपिताया योपिति योपाग्नौ त्रियामिति । एव क्रमेण बह्वी वैद्वय प्रजा ब्राह्मणाया पुरुषात्परस्मात्संप्रसूता समुत्पन्ना ॥ ५ ॥

सिद्धांती—सर्व भूतान्मध्ये तोच पुरुष कायतो द्रष्टा, श्रोता विचार कर्ता, जाणता सर्वकारणस्वरूप आत्मा, असा आहे पुढे ज्यांचे वर्जन केले आहे त्या ५ पाणिंद्वारांनी ज्या प्रजा उत्पत्तिस्थितीचा अनुभव घेतात त्या प्रजामुद्दे! हाच पुरुषापासून उत्पन्न झालात असे या मंत्राने सांगायचाच आहे

शिक्षण—पांच अग्नि वेणुले !

सिद्धान्ती—सागतो ऐक,—युल्लोकामध्ये असणाग जो सूर्य तो ज्याची समिधा आहे, असा पत्नीस्पर्शीची मूल अवस्था असणारा विशेषरूपी अग्नि, या पुरुषापासूनच उत्पन्न झाला.

शिष्य—दुर्वाला समिध म्हणून, कारण तो युल्लोकाला प्रकाशित करितो. सेवना !

सिद्धान्ती—होय. हा युलोकीं अग्नीचासून होम उत्पन्न होतो. सोपणापासून पर्जन्यरूपी दुसरा अग्नि उत्पन्न होतो. पर्जन्यापासून पृथ्वीमध्ये ओपधी म्हणजे पनस्पती उत्पन्न होतात. हा तिसरा अग्नि. पुरुषरूपी अग्नीमध्ये पनस्पतींच्या आहुती दिल्या म्हणजे त्यांच्यापासून पुरुषवीर्यरूपी अग्नि उत्पन्न होतो. हा चवथा अग्नि य तो अग्नि त्रिपांच्या रक्तरूपी अग्नीमध्ये प्रवेश करितो. या क्रमाने मातृगणादि नानाविध प्रजा परमश्रेष्ठ पुरुषापासून पंचाग्निद्वाराजें उत्पन्न होतात 'यु (आकाश), पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष आणि ही ' हे पांच अग्नि होत. अथवा या पांचांच्या ठिकाणीं अग्निदृष्टीनें पद्मार्थे, अग्नी श्रुति आहे. उत्पत्तीचा क्रमही आधीं दिला तसाच आहे. म्हणजे जाकाशापासून पर्जन्य, पर्जन्यापासून पृथ्वीवरील ओपधी इत्यादि क्रम होय. ॥ ५ ॥

रमरामानुज—अग्नि, पर्जन्य, पृथ्वी, पुरुष, त्रिपा, हे पांच अग्नि सृष्टीचा उत्पत्तिप्रम दाखवितात हे सर्व परमेश्वरापासून साक्षात् उत्पन्न झाले आहेत. या पांच अग्नींचा इतर उपनिषदांनी उल्लेख झाला आहे.

माध्यम—यज्ञादि सृष्टि ही परमेश्वरापासूनच झाली आहे 'तस्मान् अग्निः समिधोऽयम् सूर्यः' असा यांचा पाठ आहे. अयं म्हणजे शुभजनक देवपुत्रादि धर्म प्रमान= पर्जन्यरूपी वामुदेव. योनिता=हस्ती. अयसून=सरदादि सूक्ष्म देहाची झालेली संपत्ति.

मंत्र सहाचा.

तस्मादक्षः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे
 क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
 सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् ऋचः, साम, यजूंषि, दीक्षा, यज्ञाः च सर्वे क्रतवः, दक्षिणाः च, संवत्सरः च, यजमानः च, लोकाः, यत्र सोमः पवते यत्र सूर्यः पवते (त्या परमश्रेष्ठ पुरुषापासून ऋग्वेद ऋचा, सामे, यजू, संस्कार, सर्वे अग्निहोत्रादि यज्ञ, दक्षिणा चावयास लगणारे ऋतु, संवत्सर, कर्मकर्ता आणि जेथे सोम पवित्र करितो आणि सूर्य प्रकाश देतो, ती सर्वें शुद्धते—त्यांच्यापासून—उत्पन्न झाली आहेत.) ॥ ६ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथं तस्मात्पुरुषादृचो नियताक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा । साम पार्श्वभक्तिक सात्त्विकं च सोभादिगीताविशिष्टम् । यजूष्यनियताक्षरपादावसानानि वाक्यरूपाण्येव त्रिविधा मन्त्रा । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा कर्तृनियमविशेषा । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रादयः । ऋतव सयूपा । दक्षिणाश्चैकगदाद्यपरिमितसर्वस्वान्ता । सवरस्यश्च काल कर्माङ्ग । यजमानश्च कर्ता । लोकाशस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यन्ते, सोमो यत्र चेपु लोकेषु पवते पुनाति लोकांस्तत्र तेषु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणापगोचरायणमार्गद्वयगम्या विद्वद् विद्वत्कर्तृफलभूता ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—आ वाप सगर्गं १ सर्वं कर्मसाधनं आणि कर्मफलं त्या परमपुरुषापासूनच उत्पन्न होतात, अर्थ हा मंत्र हांप्रत आहे कर्म तें यज्ञ—हा परमपुरुषापासून गायत्री त्रिदश जगति, स्नादि छर्दानिं विविष्ट छान्दस्या च नियमित अक्षरं, चरण आणि स्वर र्यात असतात, ज्या कथा उपन्न झाल्या आहेत त्याचप्रमाणे पथावयवी व सहावयवा सार्धं त्याचपापासूनच उत्पन्न झाली आहेत या सामान्य अर्थरूप 'हिकारादि' वर्णानां अर्थरूप गार्ते विविष्ट केलेली असतात यजमन्थे अक्षरांचा अर्थार्था किंवा स्वरूपा नियम नाही यजु हे वाक्यरूप असतात, पररूप नसतात याप्रमाणे ऋक् साम आणि यजु असे तीन प्रकारचे मंत्र आहेत हे सर्व मंत्र परम पुरुषापासून उत्पन्न झाले

शिष्य—ह्रीक्षा म्हणजे उपनयनादि सत्कार जागृथ्य असतात ते हाथ यज्ञाम्थ्य कर्तारिं कांही नियमित गोरी कराच्या लागतात म्हणून यजमान शासन हला

सिद्धान्ती—होय अग्निहोत्रादि सर्व यज्ञ-एक येतु दान दण्यापासून तो सर्वस्व दान करणापर्यंतचे सात दक्षिणा मक यज्ञ-पशूचे बली माषकारे यज्ञ कर्माचा अवयव असणारा काल यजमान म्हणजे कर्ता, आणि जेथे सोमाचा (चंद्राचा, सामाचा) पावक मकरा असतो, ते त्रिनुयान्मार्गानिं मात्र होणारे हाक व जेथे त्याचा वज्रस्वः मकरा असतो, ते देवयानमार्गानिं प्राज्ञ हाणारे लोक, हे त्या परमपुरुषापासून उपन्न होतात

शिष्य—देवयानमार्गानिं विद्वान् (ज्ञानी) कर्मकर्ते जातात आणि अज्ञाना लोक त्रिनुयानमार्गानिं दक्षिणापदानि जातात होय नव्हे !

सिद्धान्ती—होय याप्रमाणे ह्या पुरुषापासून तिन्ही प्रकारचे मंत्र म्हणजे तिनूयान वेद यज्ञ, कर्तृ यज्ञकर्ते, यज्ञकाल हा कर्मसाधने आणि कर्मफलाचा उपभोग द्याती सुवर्णे उपन्न होतात ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

तस्यां च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः
पशवो चयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात्, देवाः, साध्याः, मनुष्याः, पशवः, चयांसि, प्राणापानौ, व्रीहियवौ च, तपः, श्रद्धा, सत्यं, ब्रह्मचर्यं च, विधिः, बहुधा संप्रसूताः, (स्या परमपुरुषापासून अनेक प्रकारचे देव, साध्य, मनुष्य, पशु, पक्षी, प्राणापान, व्रीहियव, तप, श्रद्धा, सत्य, ब्रह्मचर्य आणि विहित कर्तव्ये निर्माण शाली.) ॥ ७ ॥

तस्मात् पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिमणभेदेन संप्रसूताः सभ्यवमसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृता । पशवो मान्यारण्याः । चयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ व्रीहियवौ हविरर्था । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्काररक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिस्तथा सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचन चापवादोक्तम् । ब्रह्मचर्यं मेधुनासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥५॥

सिद्धान्ती—या एव पुरुषापासूनच रुद्र, आदित्य, वसु इत्यादि अनेक प्रकारचे कर्मोत्तर देव भोग्य प्रकारे उत्पन्न झाले त्याचप्रमाणे साध्य नामक देव, कर्माधिकारी मनुष्य, प्राण्य (पावटी) आणि आरण्य (रानटी) पशु, पक्षी, मनुष्यादिकांचे भोग्य पदार्थ, व्रीहि, यव इत्यादि, आणि जीवाला शरीराने कायम देवगारे प्राणापान—

शिष्य—भगवन्, व्रीहि (तांदूळ) यव (ताणु) हीं हविष्यान्नें आहने, नये !

सिद्धान्ती—होय. तसेंच कर्मांग कर्तव्ये व पुरुषांत उत्पन्न करून स्वतंत्र फलसाधन होणारे तप, श्रद्धा,—

शिष्य—श्रद्धा म्हणजे आस्तिक्यबुद्धि. ही आस्तिक्यबुद्धि चिंताला मत्तत्र चरति. एतानि ही बुद्धि आताली तर मात्र सर्व पुरुषार्थांच्या साधनाचा प्रयोग सिद्ध होतो. होय ना ! तसेंच सत्य म्हणजे जसा अर्थ असेल किंवा झाला असेल तसें बोलवें. होय ना !

सिद्धान्ती—होय. पण हे सत्य अनृतशून्य असून कोणासही पीडा वाटणारे नसावे. तसेंच ब्रह्मचर्य (मेधुननिषिद्धि) आणि विधि म्हणजे इतिकर्तव्यता हीं सर्व त्या पुरुषापासूनच उत्पन्न शाली आहेत. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् सप्त प्राणाः प्रभवन्ति, सप्त अर्चिषः,
सप्त समिधः, सप्त होमाः, येषु प्राणाः चरन्ति इमे सप्त लोकाः, गुहा-
शयाः सप्त सप्त निहिताः (ज्या पासून सात प्राण, सात ज्वाला, सात
समिधा, सात होम, जेथें प्राणसंचार असतो ते सात लोक आणि जेथें
प्रत्येक प्राणिशरीरांत गुप्तस्थली सात ठिकाणी सात वस्तु स्थापन केल्या
आहेत, त्या वस्तु, हीं सर्व त्यापुरुषापामून उत्पन्न झाली आहेत.) ॥ ८ ॥

किंच सप्त शीर्षण्या प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च
सप्तार्चिषो दीप्तय स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त
विषया । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणा । सप्त होमास्ताद्विषयविज्ञानानि
“ यदस्य विज्ञानं वञ्जुहोति ” इति श्रुत्यन्तरात् । किंच सप्तेमे
लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति संचरन्ति प्राणाः । प्राणा येषु
चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनिकृत्यर्थम् । गुहायां
शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत् इति गुहाशयाः । निहिताः
स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां
विदुषा कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषा च कर्माणि तत्साधनानि
कर्मफलानि च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति
प्रकरणार्थं ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—कार वाच सांगलें । मस्तकसमधी सात चक्षुःकर्णादि प्राण, तसेंच
आपापले हृदयान्तादि विषय प्रकाशित करणाऱ्या सात ज्वाला, सात प्रकारच्या
विज्ञानशक्ति, सात प्रकारचे विषय—

शिष्य—समिधा प्राणा अर्थ विषय केला कारण, विषयांच्या योगद्वयी होमानें
प्राण (इन्द्रियें) प्रज्वलित झेगात. म्हणून ना !

सिद्धान्ती—होम सात होम म्हणजे त्या त्या विषयांचीं सात विज्ञानें होत. ‘प्राणें
जे विज्ञान आहे त्याची आहुति देतो.’ अशी अन्य भुक्ति प्रमाण आहे. तसेंच जेथें
प्राणांचा सवार नित्य असतो, तीं सात भुक्तीं म्हणजे सात इन्द्रियांचीं गोलकरण्यां होत.

कस्मिन्नु भगवो विशाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्य-दस्तीति विज्ञातं भवतीति । किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते । कर्मोपि-होत्रादिलक्षणम् । तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेतावद्धीदं सर्वम् । तत्रैतद्ब्रह्मण कार्यं तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं गुदायां दृष्टिं सर्वप्राणिनां स एवं विज्ञानादविद्या-भ्रंशं ग्रन्थिमिव दृढीभूतानविद्यावासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह जीवश्रेव न मृतं सन्हे सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—प्राग्भाष्ये हैं दिसनाएँ अंतर्भाव विश्व पुरुषोत्तमापासून उत्पन्न झालेलें आहे जेव्हा म्हणून विचार आहे, जे काहीं नामरूप आहे, ते सर्वां बाणीचा विस्तार मात्र आहे, उत्सर्प आहे पुरुष बाप तो एक सत्य वस्तु आहे म्हणून हैं सर्व पुरुषमन्यज विश्व पुरुषच असलें पाहिजे पुरुषाहून विश्व ही अन्य वस्तु नाहीं म्हणून जो मंत्र विचारला होता की ' भगवन्, कोणती एक वस्तु विज्ञान झाला असतां हैं सर्व विज्ञात होतें ? ' त्या प्रश्नाला श्रुतार्थ उत्तर दिलें आहे, तें अस्त आहे

शिष्य—ते कसें ?

सिद्धान्ती—सा अव्यक्त श्रेष्ठ, सब-कारण आणि स्वनिष्पन्नक पुरुषाच ज्ञान झालें म्हणजे पुरुष हाच सर्व विश्व आहे, दुसरी काहीं वस्तु नाहीं, असा निश्चय होतो. म्हणजे पुरुषज्ञानानें सर्व ईश्वरज्ञान होतें, असें नाल्प आहे.

शिष्य—भगवन् ! मग विश्व म्हणजे तरी काय ?

सिद्धान्ती—जे आपल्या सर्वें दृष्टिपात मज्ज होतें विश्व कल्पितां येतें, ते सर्वें म्हणजे विश्व होय हे सर्वें कर्मात्मक आहे, एत आहे अग्निहोत्रादि ज्याचे लक्षण आहे, ते कर्म, विश्व, होय तप म्हणजे ज्ञान आणि तपानें उत्पन्न झालेलें फल तपाहून निराळें आहे. तपात्मक ज्ञानाहून त्याचें फल निराळें असतें. या प्रमाणें कर्म व तप मिळून हैं सर्व होतें पण हैं सब महाराजें कार्य आहे. म्हणून ' हैं सर्व वस्तु आहे, परम अमृतमय आहे, मीही वस्तु आहे, सारंग, मी आणि वस्तु एकच आहे ' असें गूढज्ञान ज्याला झालें, 'सर्व पाण्याच्या अंत करणात वास्तव्य करणारा आत्मराम मीच आहे,' असा ज्याचा निश्चय झाला, तो अज्ञानार्थें घट्ट आणि कठिण अतें जें वासनात्मक गोठींजें अगत तें सोडून मोठळें करितो, जिवंत असताना अज्ञान नाशिलें करितो, मेत्पावर नहे सारंग, जिवंत असताना अमर होतो, जीवन्मुक्त होतो हे मियदर्शन शिष्या ! त्याचें सर्व अज्ञान नष्ट होऊन तो वैशेष मुक्त होतो ॥ १० ॥

घृते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्वन्धन्वराले शरीर-
स्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तते इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती—ज्ञादि सर्वं सप्त महासमुद्रं आणि हिमालयादि सप्त महापर्वत या पुरुषाभासून उत्पन्न झाले अनेक स्वर्ण धारण करणाऱ्या गंगादि महातट्या चेशूनच उगम पावून रत्नाकराकडे वाहत जातात यांही पयादि सर्व ओपधी (वनस्पती व त्याचीं फले) येथून उत्पन्न झालीं सहा प्रकारचे मधुर आम्ल तिक इत्यादि रस देखी महापुरुषाभासून उत्पन्न झाले आणि या पदार्थांना व स्थूल अशा पचनद्राभूतांनी वेष्टि लेला आत्मा म्हणजे लिंगशरीर अथवा सूक्ष्म शरीर असें तें हें सूक्ष्म शरीर स्थूल शरीराच्या व आल्याच्या मध्यें असें आणि स्थूल शरीरास नियमित करितें म्हणून त्याला अंतरात्मा असं म्हणतात । ९ ॥

भाष्य०—‘ येन इत्यादि ’—ज्या कारणानें अंतर्यामी भगवान् ब्रह्मदेवादि सप्त भूतामध्यं राहतो, त्या कारणाने सव उत्पन्न केलेल्या नृशरीरें अंतर्यामी मगवतानेंच निर्माण केले आहे, असे सिद्ध होतें

मंत्र द्वाचा.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि
विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके
प्रथमः खण्ड ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—पुरुषः एव इदं विश्वं, कर्म, तप, परामृतं ब्रह्म,
(हा पुरुषच हें सर्व विश्व, सर्वकर्म, सर्वतप आणि अति श्रेष्ठ व अमर
असें ब्रह्म आहे) सोम्य ! एतत् गुहायां निहितं य वेद स इह
अविद्याग्रन्थि विकिरति (हे सोम्य ! गुहेमध्ये स्थापित झालेले हें ज्ञान
ज्याला झाले तो अविद्येची प्रथी येथल्या येथेच सोडवून टाकतो, नाहीशी
करितो.) ॥ १० ॥

शिष्य—'ज्यामघे माणां च संचारो होतः ।' असे श्रुतीचे शब्द आहेत, त्यावरून ज्यामघे माणापत्नादि पापूंचा घेणे निरास होतो. आणि इंदियाची रथावे असा अर्थ राहू होतो.

सिद्धान्ती—शेवटी शरीरात किंवा हृदयाचे ठिकाणी निद्राकार्ही जे विधाते घेताने व ज्याची स्थापना प्रत्येक प्राण्यामध्ये विधाताने केली आहे, त्या गोटी (इंधिणे) होत. सारांश, जे आत्मज्ञान कारणे आत्मज्ञानाची आहेत, त्यांची सर्व कर्मे, कर्मसाधने व कर्मफलें आणि अविद्यानाची कर्मे, कर्मसाधने आणि कर्मफलें या सर्वज्ञ परमपुरुषापासूनच निर्माण होतात, असा तात्पर्याचे आहे. हा कर्मसंपन्न प्रत्येक प्राण्याच्या हृदयस्थानी गुण शीतने परमेस्वर स्थापन करितो. म्हणून या प्रसंगाला 'गुह्याय' हे नाव दिले. हा कर्मसंपन्न परमेस्वरजन्य आहे. ॥ ८ ॥

माध्य०—सत्रार्थः—इंदियजन्य ज्ञाने; होम=विषयेदियाचे संबंध, लोको=ज्ञान इंदियगोलक. (गुह्यायाया असा याचा पाठ आहे. मरालिन पाठ गुह्यायाः असा आहे.) बुद्धीमध्ये प्रत्येक पुरुषाला निरनिराळे सप्त सप्त प्राण आहेत. प्रत्येक शरीरात सप्त प्राण असतात.

मंत्र नचवा.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्पन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओपधयो रसश्च
येनैव भूतैस्तिष्ठते अन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—अतः सर्वे समुद्राः, गिरयः च; अस्मात् सर्वरूपाः, सिन्धवः सर्वरूपाः; अतः च सर्वाः ओपधयः रसः च; येन हि एषः अन्तरात्मा भूतैः तिष्ठते (हा पुरुषापासून सर्व सागर व सर्व पर्वत उत्पन्न झाले; यापासूनच अनेक स्वरूपी नद्या उत्पन्न होऊन प्रवाह रूपाने चालतात; सर्वे वनस्पति आणि सर्व रस येथूनच उत्पन्न झाले. आणि या रसाने व पंचमहामूतानी वेष्टित असा हा अन्तरात्मा लिंग शरीररूपाने वास्तव्य करितो.) ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मा-
देव पुरुषात्सर्वे । स्पन्दन्ते सवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा
बहुरूपाः अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओपधयो ध्रीद्विषवाद्याः । रसश्च
गंधुरादिः पञ्चविधो येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिधेष्टितासि-

सचार करिते, गुहेमध्ये राहणें ते 'गुहापर' हें सर्वज्ञ अत्यंत जेठें असून पुन चाच्या आश्रयाला सर्व पदार्थ येतात म्हणून महाला 'महापद' । अशी सज्ञा आहे

शिष्य—ब्रह्म हें महत्पद आहे, हें कसें ।

सिद्धान्ती—कर्मण या महात्म्ये अतर्हिस्तं सचार करणारे पश्यादि, प्राणा-पानादि व्यवहार करणारे मनुष्यपश्यादि, तसेच निमेषादि-सांकेर्णे, गुह ह्येणें इत्यादि क्रिया करणारे आणि तद्विरुद्ध म्हणजे प्रकट होण्याची क्रिया करणारे (आविर्भाव व निरोमाव करणारे) सर्व पदार्थ जे आहेत, त्या सर्वांचें समर्पण या एका महालात होतें रक्षाच्या सर्व अंता रक्षणात्म्येणें समर्पित होतात, म्हणून सर्व पदार्थ महालाच्या आश्रयानें राहतात

शिष्य—'अनिमेष' हा शब्द मुख्यतःच नाहीं

सिद्धान्ती—एव वाचयाच्या अपेक्षेनें व 'आणि' या शब्दान त्याचें अस्तित्त्व सिद्ध होते व श्रुति ही अन्वयिकाणी निमेषाचरोपर अनिमेषाचा उच्चार करिते असते, सर्वांचें आश्रयस्थान असणारे हें ब्रह्म 'हे शिष्यदे' । तुमच्याही आत्मा आहे, (तुमचेही आश्रयस्थान आहे) हें जाणून घ्या' असें श्रुतिमाला मोग्या कळकळीनें स्मरण आहे मसैच, हें सन् व असन् (मूर्त व अमूर्त, स्थूल व सूक्ष्म) सर्वांचें मुख्यरूप आहे हें जर नसल तर सर्व मूर्तामूर्तवस्तु शून्यरूप होताल सारखा, चाच्या आश्रयाने मूर्तामूर्तवस्तु राहतात हें वरेण्य म्हणजे सर्वांनी स्तुति करण्यास व सर्वांनी मार्थना करण्यास योग्य आहे, कारण तें निरर्थ आहे

शिष्य—तसेच, हें सर्व लोकांच्या विज्ञानांतून पर म्हणजे अत्यंत निराळें आहे साक्षात् व्यावहारिक ज्ञानविज्ञानाला हे सिद्ध ब्रह्मरूप अगोचर आहे देखें 'प्रजाता' याचा तथथ विज्ञानाची जाहे होयना ?

सिद्धान्ती—होय येथे जगज्जसा दूरान्वय आहे, अर्थांतच हें सब बाँड (सब श्रेष्ठपदार्थांतून जास्त श्रेष्ठ) आहे, ब्रह्म हें सर्वथा दोषशून्य आहे, म्हणून ते सब पदार्थांपेक्षा अत्यंत श्रेष्ठ असले पाहिजे, हें उघडच झालें हें एकथ एक आहे मारांश हें मूळ आहे तरी सर्वप्रकाशक, सर्वांधार, सर्वरूप, सर्वांगोचर व सर्वश्रेष्ठ आहे ॥ १ ॥

रंगरामा—'आवि' =अव्यय, अविनाशी हें अव्यय ब्रह्म योगिलोकना मात्र प्रत्यक्ष असते 'सदसदुरेण्य' =स्थूल आणि सूक्ष्म वस्तूच साधार आहे म्हणून त्याची मार्थना करण्यास योग्य—'विज्ञान' =जीव.

माध्व—नाशील प्रकरणात ब्रह्म हें जगज्जसादि कारण आहे आणि जगज्जसा महात्म्ये ज्ञान झालें असता अविद्येची गांठ सैल होते हें सिद्ध वेलें आतां हें ज्ञान झाल्यावर तुमच्याही काव करायचास पाहिजे असा मंत्र उद्बरेल, त्याला हें उचर को, मुमुक्षुनें किंवा गुणविशिष्ट महात्म्ये श्रवण करावे, असें सांगायचें आहे 'आवि' तिच प्रकटस्वरूपा 'एजन्' =कर्मद्वियव्यापारवान् 'प्रज्ञान' =व्यासादि व्यापारवान् 'स्मिन्निवन्' =ज्ञानोद्विय व्यापारवान् ही तिन्ही विशेषेणें अज्ञासाटीं तपथोजिर्हा आहेत की जीवांचे सर्व जागृतादि विधितिव्यापार जननांनी परनेश्वराच्या अधीन आहेत असें सबजादे सदसदुरेण्य =मूर्तामूर्तांतून किंवा कार्यकारणांतून श्रेष्ठ 'विज्ञानात्पर' =ब्रह्मदेवापेक्षाही श्रेष्ठ.

जाहे, जें सर्ववर्णनीय आहे, जें सर्व प्राण्यांच्या ज्ञानाहून श्रेष्ठ व विलक्षण अगोचर आहे, आणि जें सर्वश्रेष्ठ आहे, त्याचें ज्ञान फक्तुन घ्या) ॥ १ ॥

अरूप सदक्षर केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आवि प्रकाश
मनिहित वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनु-
पलभमानवदवभासते । दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूत
महृश्यते हृदि सर्वप्राणिनाम् । अदेतदाविर्भूत सनिहित सम्यक्स्यत
हृदि तद्गुहाचर नाम गुहाया चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचर-
मिति प्रख्यातम् । महत्सर्वमहत्त्वात्पठ पश्यते सर्वेणेति सर्वपदार्था-
स्पदत्वात् । कथ तन्महत्पदमित्युच्यते । यतोऽत्रास्मिन्नब्रह्मण्येतत्सर्व
समर्पित प्रवेशित रथनाभाविबारा एनश्चलत्पश्यादि । प्राणप्राणित्ती-
ति प्राणापानादिमन्मनुष्यपथादि । निमिषव यन्निमेषादित्रियावद्यच्चा-
निमिषचशब्दात्समसामेतदनैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतद्ब्रदास्पद
सर्वं जानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूत भवता सदमत्स्वरूपम् ।
सदसतोर्मुतांमूर्तयो स्थूलसूक्ष्मसोस्तज्जतिरेकेणाभावान् । वरेण्य
वरणीय तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीय पर व्यतिरिक्त विज्ञा
नात्प्रजानामिति व्यवहितेन सन्नन्धो यद्भौतिकविज्ञानागोचरमित्यर्थ ।
यद्भरिष्ठ वरतम सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्व्येक ब्रह्माविशयेन वर सर्व-
दोपरहितत्वान् ॥ १ ॥

शिष्य—ज्वाला कोणत्याही प्रकारचे रूपणादे गुण नाहींत, त्या अविनाशी पर
ब्रह्माचें ज्ञान कसें करून घ्याय ।

शिष्याग्नी—हेक 'ज्वालामय जाहे' 'प्रकाशमय आहे' इत्यादि श्रुतीवदन
असें स्पष्ट सिद्ध होतें कीं बाळा, जेज कर्ज इत्यादि उपाधींच्या द्वारातें ह्या ब्रह्मास शब्द
रूप, शब्द इत्यादि गुणांस प्रकाशित्वां यतें असें सिद्ध झरून हें ब्रह्म जीवत्त्वब्रह्मद्वारां
प्रकाशित होते 'जाचे' या शब्दापा मस्तुनस्पर्शी प्रकार हा अथ जाहे तात्पर्य
हें ब्रह्म विश्वीं उपलब्धी करितें म्हणून तें प्रकाशयत आहे, असें ठरतें रूपदर्शन,
शब्दश्रवण विषयचिंतन, विषयविज्ञान इत्यादि उपाधिधर्मीनी (नेत्र, कण, मन, बुद्धि
इत्यादि ज्या उपाधि आहून, त्यांच्या गुणधर्मीनी) हें ब्रह्म प्रकट होऊन राहिला यतें जाण
तें जासाच्या हृदयतें पालाय करितें, असें ठरतें ब्रह्मा । हें दर्शन, श्रवण, इत्यादि
स्वदपाना प्रकट होणारे ब्रह्म जीवदृष्ट्यांत व्यवस्थितरीतीनें राहिले असें म्हणून
न्याहा 'गुहाचर' असें म्हणतात, ही गोष्ट सचप्रसिद्ध आहे 'गुहाचर' असें नाव
निव्दण्याचें रहस्य हें आहे कीं हें ब्रह्म दर्शनश्रवणादिप्रकारांनीं गुहेमध्ये (हृदयामध्ये)

सिद्धान्तां—अरे ! ' च ' (आणि) हे पद आहोता ! त्याचद्वारे स्मृताचा निर्देश सहज होतो. पुनः; पृथ्वी आदि सर्व सत् लोकां त्याच्यामध्ये स्थित झाले आहेत; इतकेंच नव्हे, तर या सत्प्रभुवर्नात रक्षणारे मनुष्यादि सर्व प्राणीही ब्रह्मचेतन्याच्या आश्रयाने निद्र होताना, हे सर्वसिद्ध आहे. यामागें सर्व चराचराचा आश्रय असणारे ते हे अविनाशि महत् आहे. ते सर्व प्राण्यवताचा प्राण आणि वाणी व मन असणाऱ्या—सर्व क्षेत्रेन्द्रियें असणाऱ्या—प्राण्यांचे ते मनादिर्द्रियें आहे. 'ब्रह्म प्राणांचा प्राण आहे' ही श्रुतिसष्ट असे सांगते की प्राणोद्वेगादि सर्व शरीरसंपात हा ब्रह्मचेतन्याच्या मात्र आश्रयाने मासतो. असे; हे जे प्राणादिकांचे अंतर्गामी व अविनाशी चेतन्य आहे, ते सत्यरूप (सत्त्वात्मक) आहे आणि म्हणूनच ते अमृत म्हणजे अविनाशि व अविकारी आहे. त्या हा महाला मनाने वेध करावा; म्हणजे ते आपलेसे कडून पेटून त्याचे टिकाणी मनाने समाधान करावे, शुद्ध मनाने स्थापना करावी, हे अवश्य आहे. असें आहे म्हणून श्रुति म्हणजे की ' हे सौम्य ! अहर (अविनाशि) जे ब्रह्म, त्याच्या टिकाणी अतःकरणाचे समर्थन कडून समाधान कडून घे. सारांश, मागील व या मंत्रात ब्रह्मस्वरूपाचे दिग्दर्शन लक्ष्मणाराने कडून जीवाने त्या स्वहरारथें ध्यान कडून समाधिपूर्वीत असावे, असा जीव-कल्याणकारी श्रुताने उत्तमोत्तम उपदेश केला आहे. हा उपदेश पुरील मंत्राने स्पष्ट केला आहे. ॥ २ ॥

रंगरामानुज—' अर्थिमन् ' = दीप्तिमान्. अर्थांतच परमेश्वराच्या शरीर आहे आणि शरीरद्वाराने तो प्रकाशितो हे सिद्ध आहे. ' अमृत ' = अलेसारीमुक्तानी भोगण्यास योग्य.

भाष्य०—' प्राण ' = मुख्य प्राणाचा अंतर्गामी. अदृश्यत्वादि गुण असणारा, सृष्टि उत्पन्न करणारा. अक्षरत्ववरी सकलगुणपूर्ण भगवान् सकल प्राण्यांचा मेरू आहे. म्हणून त्याला प्राण असे म्हटले. वाक् आणि मन यांचाही अर्थ अग्निमानी देवताचा अंतर्गामी असाच करावयाचा आहे. ' सत्य ' = मुक्तामुक्तांचा निधानक. ' अमृत ' = नित्यमुक्त स्वगुणविशिष्ट ब्रह्माचे ज्ञानीभक्ताने भजन करावे.

मंत्र तिसरा.

धनुर्गृहीत्वौपनिपदं महास्रं शरं क्षुपासानि-
शितं संघयीत । आयम्य तद्गात्रगतैर्न चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य षिद्धि ॥ ३ ॥

अन्वय च अर्थ—औपनिपदं महास्रं धनुः गृहीत्वा उपासानिशितं शरं हि संघयीत (उपनिपत् संबंधी व मोठे सामर्थ्यवान्—फार लांबीच्या फेडी करण्यास समर्थ असणारे विस्तीर्ण—धनुष्य बेजून उपासनेने वीक्षण

मंत्र दुसरा.

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद् वाद्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्व्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

अन्वय य अर्थ—यत् अर्चिमत्, यत् अणुभ्य अणु, च यस्मिन्
लोकाः लोकैश्च निहिताः (जें दीक्षिमंत आहे, जें सूक्ष्माहून अति-
सूक्ष्म आहे व ज्यात सर्व सुवर्ण आणि सुवर्णय लोका स्थापित झाले
आहेत) तत् एतत् अक्षर ब्रह्म (तें हें अविनाशि ब्रह्म आहे) स प्राण
(तो प्राण आहे) तत् च वाद्मन (तें वाणी आणि मन ही आहे)
यत् एतत् सत्यं, तत् अमृतं, तत् वेद्व्यं हें सत्य व अमृत आहे.
त्याचा वेधकरावा.) सोम्य । विद्धि (हे सौम्य, हें सर्व जाणून
समाधान करून घे) ॥ २ ॥

किंच यदर्चिमदीक्षिमदीप्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीक्षिमब्रह्म ।
किंच यदणुभ्य इषामावादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चक्षन्नात्सूक्ष्मे-
भ्योऽप्यतिप्रमेयं स्थूल पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँल्लोका भूरादयो
निहिता स्थिता । ये च लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैत-
न्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धास्तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद्
वाद्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि तद्वन्तश्चैतन्यं चैतन्या-
श्रयो हि प्राणेंद्रियादिसर्वसंघात “ प्राणस्य प्राणम् ” इति द्युत्य-
न्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमदित्यममृतोऽ-
मृतमथिनादि तद्वेद्व्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्नन समा-
धानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेव हे सोम्य विद्धपक्षरं चेतः
समाधत्स्व ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—आणवी, हें ब्रह्म प्रकाशपन असून आपल्या प्रकाशानें मोठमोठ्या
आदित्यादि जडांत हें प्रकाशित वरून पुन त्यांचें प्रकाशपन करितें तसेंच श्यामाक-
धा वाच्या पणारेहीही अति सूक्ष्म असून तें पृथिव्यादि स्थूलपदार्थांपेक्षा अत्यंत
मोठें आहे.

शिष्य—अत्रांत श्यामाचा निर्दश नाही

सिद्धान्ती—ओ ! 'च' (अणि) हें पद आहिला ! त्याचान् रक्षुलाया निर्देश सहज होतो पुन, पृथ्वी आदि सर्व सप्त लोक त्यान्यामर्थे स्थित झाले आहेत, इतकेंच नव्हे, तर या सप्तभुवनांत राहणारे मनुष्यादि सर्व प्राणीही मनुष्येत्वाच्या आश्रयाचे निद्र हेतान, हें सर्वमसिद्ध आहे यामुळे सव चराचराचा आश्रय असणारे ते हें अविनाशि मक्ष आहे ते सव प्राणवत्त्वाचा प्राण आणि वाणी व मन असल्यान्या—सर्व देहेन्द्रिये असल्यान्या—प्राणवाचे ते मनादिरुद्धि हें आहे 'मक्ष प्राणाचा प्राण आहे' ही श्रुतिस्पष्ट असें सांगते की प्राणेंद्रियादि सर्व शरीरसंघात हा वासूचैतन्याच्या मात्र आश्रयाचे नासतो असो, हे जें प्राणादिकर्षि अतपामी व अविनाशी चैतन्य आहे, तें सत्यरूप (सत्तात्वर) आहे आणि म्हणूनच तें अमूल म्हणजे अविनाशी व अविनाशि आहे त्या ह्या महात्मा मनाचें वेध करावा, म्हणजे तें आपलेंचें कळत वेळत त्याचे पित्राणी मनाचें समाधान करावें, शुद्ध मनाची स्थापना करावी, हे अवश्य आहे. असें आहे म्हणून श्रुति म्हणते की 'हे सोम्य ! अहार (अविनाशि) ज मक्ष, त्याच्या ठिकाणी अत करणाचें समपण कळत समाधान कळत चै सारांश, मांगील व या मत्रांत मक्षस्तदुपाचे दिग्दर्शित लक्षणादुपानें कळत जीवाने त्या स्वरूपाचें ध्यान कळत समाधिचैतन असाचें असा जाव—कन्यायकारी श्रुतीचें उतमोत्तम उपदेश केला आहे हा उपदेश पुढील मत्रांत स्पष्ट केला आहे ॥ २ ॥

रगरामानुज—'अधिमत' - दीप्तिमान् अर्थात्च परमेश्वराचा शरीर आहे आणि शरीरद्वाराचें तो प्रकाशित हें सिद्ध आहे 'अमत' = असत्तारीमुक्तोना मोगण्यस्य योम्य

मात्र०—'प्राण' = मुरय प्राणाचा अतर्पामी अदृश्यत्वादि गुण असणारा, सृष्टि उपरुत करणारा अक्षयत्ववृत्ती सकलगुणपूर्ण भगवान् सकल प्राण्यांचा प्रेक्ष आहे म्हणून त्याला प्राण असें म्हटलें वाकू अणि मन यांचाही अर्थ अभिनाशी देवतांचा अतर्पामी असाच करावयाचा आहे 'सत्य' = मुक्तमुक्ताचा निषाणक 'अमृत' = निदमूक स्वगुणविशिष्ट मक्षाचे ज्ञानीभगवानें मनन करावें

मंत्र तिसरा.

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं क्षुपासानि-
शितं संघपीत । आयम्य तद्भावगतैः चैतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—औपनिषदं महास्रं धनु गृहीत्वा क्षुपासानिशितं शरं हि संघपीत (उपनिषत् सवधी व मोठे सामर्थ्यवान्—फार लावीच्या फेंकी करण्यास समर्थ असणारे विस्तीर्ण—धनुष्य वेळत क्षुपासनेनें तीक्ष्ण

केलेल्या बाणाची योजना करा) आयम्य तत्भावगतेन चेतसा लक्ष्य
(आणि प्रत्यक्षा-धनुष्याची दूरी-दीर्घ ओढून म्हणजे त्या ब्रह्माचे
ठिकाणी भावनायोगे सर्वोपायी झालेल्या अत करणाने ब्रह्माचे-लक्ष्याचे-
जे आपल्यास मिलवावपाचे आहे, त्याचे-ध्यान करा) तत् एव असहं
सोम्य ! विद्धि (हे सोम्य, तेच हे अक्षर अविनाशि ब्रह्म आहे, असे
जाण) सारांश, वैदिकउपासनेने एकाग्र झालेले चित्त परब्रह्माचे
ठिकाणी लावावे. धनुष्याला बाण लावून जसा आपण आपल्या लक्ष्यावर
नेम घेतो तसाच आपल्या सत्कृत अत करणाने परब्रह्माचा वेध
करावा. ॥ ३ ॥

कथ वेद्व्यमित्युच्यते । धनुरिष्वासन गृहीत्वाऽऽदायीोपनिषद्
मुपनिषत्सु भव प्रसिद्ध महाग्र महच्च तदत्र च महाग्र धनुस्त्वस्मि-
च्छरम् । किंविशिष्टमित्याह । उपासानिशित सतताभिध्यानेन
तनूकृत महत्तमित्येत् । सधयीत सधान बुर्वा । सधाय
चाऽऽयम्याऽऽकृत्य रोन्द्रियमन्त करण स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य
पवाऽऽर्जित कृत्वेत्यर्थे । न हि हस्तेनेव धनुष आयमनमिह
सभवति । तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद-
तेन चेतसा लक्ष्य तदेव यथोक्तलक्षणमक्षर सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

सिद्धा० वेध कसा करावनाचा ते या मंत्रात सांगितले आहे उपनिषदाच्या
माहात्म्याने सिद्ध झालेले आणि हांपदायच्या ग्ण्यावरील पदार्थांना वेध करिते येईल,
अशा शक्तीचे प्रणवद्वयि विस्तीर्ण धनुष्य घेऊन त्यामावर जसह एकाप ग्णानान अति
नीहण आणि समूह झालेल्या मनोपाधिक जावद्वयी बाणाची योजना करावी,
हे बाण-अधान करून आणि धनुष्याची घत्तना ओढून म्हणजे इन्द्रियसहीन अत
करणाला आपापल्या विषयापासून निवृत्त करून यज्ञद्वयी जो आपला वेध पदाध
त्याला माघ आपल्या बाणाचा म्हणजे अत करणाचा नेम चिन्तुक लागेल असे
करा अर्थातच आपले, धनुष्य आपल्या हाताने आपण हाच आसूढ करिते, तसा
मकार येथे नाही तर अविनाशी ब्रह्माचा ठिकाणी हा भावना अत करणाची
झाली आहे अशा स्वरूपाने ब्रह्माचे आस्तन कराने अविनाशिपया इत्यादि
पूर्वाक स्वरूप हेच ज्याचे लक्षण आहे ते ब्रह्म होय, हे सर्वांनी योग्यरीतीने समजून
घेतले पाहिजे सारांश उपनिषदात सांगितलेल्या प्रणवोपासनेने व हरलत झालेल्या
अत करणाने एकापचितन करलागावे हा तात्पर्य आहे ॥ ३ ॥

रंगयमानुज—'धनुः' प्रणवनामक धनुष्य. मगवतांच्या उपासनेनें स्वल्-
सूत्रमधोपादानेन निर्गुणं केलेला, अक्षरादि जाड लक्षणांनी युक्त, असा जो जीवात्मा
तो धनुष्यास लवावपाचा बाण आहे असें समजावें. 'आपन्न्य'—जीव आणि पर-
मात्मा हे शोचोपी आहेत, जीव हा परमात्म्याचा एक शरीरप्रकार आहे, असें अनु-
संधान ठेऊन 'मावगतेन' असाही एक पाठ या आचार्यसि उपलब्ध झाला होता
असें दिसते 'मावगत' असा एक पाठ घेतला तर 'मावगतेन चैतसा आपन्न्य'—
मनानें अन्य विषय वर्ज करून अक्षर जें परब्रह्म निकडे अस्तित्वे विचि एकरूप करण्याचा
स्थिति, असा अर्थ करावा

माध्व०—'महास'—मूलमन्त्राचे अक्षर जें ओंकारस्वरूप तें 'उपासना'—
अवगमननात्मक शास्त्रान्यास. 'विद्धि'—व्यानकर

मंत्र चवथा.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्दृश्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्ध्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—प्रणवः धनुः, हि आत्मा शरः, ब्रह्म तद्दृश्यं
उच्यते (ओंकार हें आपले धनुष्य, आत्मा हा बाण आणि त्या बाणाचें
लक्ष्य म्हणजे ब्रह्म होय.) अप्रमत्तेन वेद्ध्यं (आणि प्रमत्त न होता—पूर्व
कालजीनें—बोध घेऊन बाण सोडावा.) शरवत् तन्मयः भवेत् (बाण
लक्ष्याकडे जाऊन त्यात शिरतो व तेथें तन्मय होतो, त्याप्रमाणें आपला
आत्मा ब्रह्मापर्यंत जाऊन तन्मय होईल.) ॥ ४ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव ओंकारो धनुः । यद्येव्यासनें
लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्वाक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारण-
मोंकार । प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन सतिरयमाणस्वदात्मनोऽप्रतिबन्धे-
नाभरेऽवतिष्ठते यथा धनुषाऽऽस्त इपुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव
धनुः । शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर एव जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो
देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवार्थितोऽक्षरे
ब्रह्मण्यवो ब्रह्म तद्दृश्यमुच्यते लक्ष्य इव गत रमाधिस्तुभिरात्मभा-
वेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैव सत्यप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धिगुणा-
प्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्ध्यं ब्रह्म
लक्ष्यम् । तत्तत्तद्बोधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य

लक्ष्यैकात्म्य फल भवति । तथा देहात्मात्मप्रत्ययतिरस्करणेश्वरै-
फात्म्य फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

सिद्धा०—या मर्णां धनुष्य इत्यादि कोणते पदार्थ हैं सांगितल्ले आहे आंकाररूपी प्रणव हे मागील मंत्रांतील उचनिवर्णानि धनुष्य होय ज्या मर्णां धनुष्य हैं लक्ष्यामर्ष बाणाचा प्रवेश करण्यास साधनीभूत होते, त्यामर्णां आत्माच्या बाणाचा प्रवेश मह्या-
मर्ष करण्याला ओंकार हे उत्कृष्ट साधन आहे मणवाचा सतत अभ्यास केला असतो चित्त सरलून होतें आणि त्याच्या साहाय्याने आपले चित्त कांहीं एक निग्र न येतें परमात्मार्थ चिकार्णा जाऊन तेथेच राहों जसा बाण धनुष्याच्या साहाय्याने लक्ष्यापर्यंत जाऊन पाडण्याला, त्यामर्णां आपले चित्त अथवा सोपाधिक आत्मा मह्यार्थ चिकार्णा स्थिर होतो म्हणून मणवाला धनुष्याची उपमा दिली आहे येथील बाण म्हणजे आत्मा होय हा हा सोपाधिक परमात्माच आहे, पण सूर्य ज्याप्रमाणे प्रकाररूपान उदकामध्ये प्रवेश करून प्रतिपिबने त्यामुळे देहामध्ये स्थितो, तोही असम्यक् आहे कारण तो आपल्या सव बुद्धिप्रत्ययांचा साक्षी असतो हा लक्ष्यामर्षाल बाणाप्रमाणें आपल्या अक्षरालक्ष्यी मह्यामध्ये, आपल्या अर्षण करून घेतो, म्हणून मह्याला लक्ष्य (वेध घेण्याचें स्थान) म्हटल आहे ज्याला आपल्या मनाला समाधिस्तुत्याची शान्ति मिळवून घ्यावयाची आहे ते आमचुद्धां मह्याला आपले चित्त सर्वत्र एकात्मने अर्षण करितात असा प्रकार आहे म्हणून मह्याला लक्ष्य म्हटल साधकांनी यास्तुत्याचा सूर्य उचरून होणारी नृणा व मोह ही सर्वं सर्वथा टावून देऊन, सात्त्विक, मनोनिष्ठ करून व सवन्दा विरक्त होऊन एकामपिमान मह्यरूपी जे लक्ष्य तेथे आपल्या आत्म्याचा नेम धरता हा वाळज्यापूर्वक धरलेला सावधान नेम सिद्ध झाला म्हणजे बाण जसा लक्ष्यांत प्रवेश करितो, त्यामर्णा साधकांसाठी मह्यामध्ये प्रवेश करिता येतो. बाण आणि लक्ष्य ही एकामत्र होतात. त्यामर्णा जीवत्मा आणि मह्य ही एकामत्र हुनान सात्त्विक साध्यान जीवाला देहादिकडेचें चिकार्णा (अनामक वस्तूचे चिकार्णा) जो आमप्रत्यय (देह हाच आत्मा आहे अशी मतीति) येत असतो, तिचा साधकाचे चिकार्णा नाश होऊन तो अविनाशीमह्यार्थी सापुण्यताक्षरी फल प्राप्तकरून घेतो ॥ ५ ॥

रगरामानुज—'वेध' = एकात्म्यात 'समय' = भेद करणारा जो आकार त्याचे मुर्च्छाच रमरन नसणे

भाष्य०—तन्मय=अहमचुर, बह्यहम बापमर्णां दोन, तीन, चार या तीन मंत्रांतील उपदेशानुसार श्रवणमनस्मान्ते भगवताची मात्र उपासना केल्ली असे श्रुतीनें ठरविलें.

मंत्र पांचवा.

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो
विमुञ्चथामृतस्यैव सेतुः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्मिन् द्यौः, पृथिवी च अंतरिक्षं, सर्वैः प्राणैः सह मनः च, ओतं; तं एव एकं आत्मानं जानथ (एवाद्यामध्यं स्वर्गं, पृथिवी आणि अंतरिक्ष, तसेच सर्व प्राणांसह मन समर्पित होतें, त्या मात्र अद्वितीय आत्म्याचें ज्ञान करून घ्या.) अन्याः वाचः विमुञ्चथ (दुसऱ्या सर्व वाणी-विद्या-टाकून घ्या) एवः अपृतस्य सेतुः (हा आत्मा मोक्षाचा सेतु-भयसागर उतरून जाण्याचा पूल-आहे.) ॥ ५ ॥

अध्वरस्यैव दुर्लभत्वत्वात्पुनःपुनर्वचनं मुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्त्वमेव सर्वाभयमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यवस्वरूपं बुष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्यैव सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—“तमेव विदित्वाऽविमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाच ” इति ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—याही मंत्रान अविनाशी आत्म्याचें स्वरूप पुनः संश्लिष्टले आहे. कारण, ज्ञानार्थं ज्ञान होणे, ज्ञानान्या कसेत ज्ञान घेणें, अत्यंत दुःसाध्य वस्तु आहे. विषय अवषट् आहे म्हणून पुनःपुनः तोच विषय श्रुतिभाऊटी निरनितायथा स्वधर्मां साधन आहे. हेच हाकी, जनेक प्रकारांनीं एकाच वस्तूचे वर्णन केले असता अवषट् वस्तुही अवषट् होते. अतो. श्रुति म्हणतेः ज्या अविनाशी परमात्म्यामध्यं स्वर्ग, पृथ्वी, अंतरिक्ष हे तीन लोक आणि सर्व इंद्रियांसह व प्राणांसह मन समर्पित होतें, तो सर्वांत आधाय देणारा अद्वितीय परमात्मा मात्र, हे साधक शिष्य हो, तुम्ही सर्वांनीं समजून घ्यावा. हा तुम्हा सर्वांचा व सर्व प्राण्यांचा प्रत्यगात्मा पूर्णपणानें समजून घ्या आणि दुसऱ्या सर्व अपरविद्याद्वयी विद्येचाच व त्यांचे चर्चेचा परित्याग करा. कारण या विद्या जी जीं कर्म व कर्मसाधने प्रकारान करितात, त्या सर्व अनित्यवस्तूत व्यास-

प्रकाशाने मात्र अस्तित्व प्राप्त होतं असो, मोक्ष मिळविण्याला जर काही एक साधन असेल तर तें एक आत्मज्ञान मात्र होय. सत्सारदर्शी महासागरांतून पार तळून नेण्यास एक आत्मज्ञान मात्र सर्वथा समर्थ आहे. “आत्मज्ञान झालें तर मात्र मरणाची भीति नाहीशी होऊन मोक्ष मिळतो नक्षपातीला (मोक्षपातीला) आत्मज्ञानाशिवाय दुसरे कोणतेही साधन नाही.” आम्ही म्हणतो त्याच्या ही श्रुति प्रमाण आहे. ॥ ५ ॥

रंगरामाबुज—सर्व वस्तूंचा समपाप करणारा (उपदानकारण असणारा) परमेश्वर सर्व-वस्तु-निवृत्ता असून सर्व-व्यापक आहे, असे जाणून अनात्मविषया-संबंधानें बोलणें दाखून द्यावे, असा या मंत्रांत उपदेश केला आहे

माध्य—परमेश्वर मुक्तांचा माध्यम आहे. ‘माग’ = ज्याच्यामध्ये सर्व प्राण आणि सर्व इंद्रिये आश्रय घेऊन राहिली आहेत, त्या परमेश्वराचें मान ज्ञान करून घ्या. हे सगून हो। तुम्हांस मुक्ति हवी असेल तर दुसऱ्या सर्व देवतांची उपासना सोडून या ‘अमृत’ = मुक्त परमेश्वर हा मुक्तांचा सतु किंवा आश्रयस्थान आहे.

मंत्र सहावा.

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽ-
न्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायथ
आत्मानं स्वस्ति वः पराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभौ अराः इव यत्र नाड्यः संहताः (ज्याप्रमाणें चाक्राच्या सर्व अरा रथाच्या तुंब्यामध्ये एकत्र होतात, त्याप्रमाणें ज्या हृदयाच्या ठिकाणी सर्व नाड्या एकत्र होतात) सः एषः बहुधा जायमानः अंतः चरते (त्या हृदयात वास्तव्य करून ‘अनेक स्वरूपे पारण करणारा’ अद्वितीय आत्मा सुखानें संचार करितो.) ॐ इति एवं आत्मानं ध्यायथ (या आत्माराभाचें ॐकारस्वरूपानें ध्यान करा.) वः स्वस्ति (तुमचें कल्याण असो.) तमसः परस्तात् पराय (अज्ञान अंध.काराच्या पलीकडे जाऊं इच्छिणारे जें तुम्ही त्यांनीं ‘ॐकार हें ब्रह्म आहे,’ असें ध्यान करावें.) ॥ ६ ॥

किंच । अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्रसिद्धा यत्र पस्मिन्हृदये सर्वनां देवव्यापिन्यो नाट्यन्तस्मिन्हृदये बुद्धिमत्त्वयसाश्रिभूतः स एष प्रतरा आत्मान्तर्मध्ये चरते

चरति वृत्ते । पश्यञ्छृण्वन्मन्वानो विजानन्वहुवाऽनेकधा क्रोध-
हर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोऽन्त करणोपाध्यनुविधायित्वा-
द्दन्ति लौकिका ह्येते जात कुर्वो जात इति । तमात्मानमोमित्ये-
वमोकारालम्बना सन्तो यथोक्तकरूपतया ध्यायय चिन्तयत । उक्त
वक्तव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविवि-
दिपुत्रान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ता । सेषा निर्विघ्नतया ब्रह्म-
प्राप्तिमाद्यास्त्याचार्यं । स्वस्ति निर्विघ्नस्तु यो युष्माक पराय पर-
कृटाय । परस्तात्कस्मादविद्यातमस । अबिद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूप
गमनायेत्यर्थं ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—आप्तस्य भूयतात ज्ञानमात्रेण रथनाभीनर्धने (तुल्यान्तर्य)
चाक्रान्ता सव अण एकत्र होतान्, त्याप्रमाणे सर्वं देहभर संसार कल्यात्वा नाञ्जा
ज्या हृदयांत एकत्र होतान्, त्या हृदयांत बुद्धिमत्त्वयाचा साक्षी असणारा हा
प्रस्तुत विषयाचा नायक प्रव्यगात्मा, अंतर्पोषणाने वास्तव्य करितो आणि पाहतांना
ऐकतांना, विचार करतांना, जाणताना, अज्ञा अनेकप्रकारांनी उपलब्ध होतो कधी
रगावलेला, कधी हर्षभासेत असलेला असा तो दिसतो जणू काय हा प्रयत्नवेष्टी
उत्पन्न होतोसाच दिसतो कारण, अतःकरणनायक उपाधीच्या द्वारेने हा प्रकट
होतो सामान्यलोक म्हणू लागतात की, माला आनंद शाला माझे किंवा हा
रगावला आहे (सारथी, कर्मी रगावलेला, कधी आनंदित असलेला असा हा
आत्मा सामान्य लोकांस नित्य उत्पन्न होतोसा दिसतो एक असूनही तो अनेक
असावा असा मास होतो) असो, हा अद्वितीय आत्म्याचे ध्यान ओंकाराचा
आश्रय घेऊन दोन ते सहा भजत सांभितन्याप्रमाणे एकापचितानें करण जाचें,
असा भुतीचा उपदेश आहे हा विधि आचार्यानें शोष शिष्यांस सांगत त्यास
अकार ध्यानपर करवें सामान्यतः. हर शिष्य तो होव की जो ब्रह्मविद्येचें ज्ञान
व प्राप्ति करून घेण्याचा ताव ह्छा करितो, यासाठीं कर्मासाहूत निवृत्त होतो, आणि
मोक्षप्राप्तीसाठी ह्छ उद्योग करितो याप्रमाणें श्याची गुरु मुमुक्षुशिष्यांस बरीच
प्रकाराचा उपदेश करून त्यांचा माय निर्दिष्ट कृत्वा यासाठीं एकनिष्ठशिष्यांना
आशिर्वाद देतान्, तो असा हे शिष्य हो ! अविद्यानामक अंधकाराच्या दुर्गत्या
तोंपला जाऊन मोक्षप्राप्तीची ह्छा करणारे शिष्य हो ! तुमच्या मार्गांत येणारी
शिष्टीं नाहींची होवत । अविद्याभूय जें ब्रह्माभ्येक्यज्ञान तिकडे जाऊ अस्तां
तुमचें सदा सर्वदा कल्याण भवते ॥ ६ ॥

हरारामानुज—आपला स्वभाव सोडून न देतां देवादि सर्वं चराचर भूतार्थें
स्वल्प, आकार, गुण, कर्म, योनी समन्वित असणारा परमेश्वर स्वतःच्या ह्छेनें
अनेक स्वरूपें धारण करितो ' पराय ' =पतीकडच्या तीरावर माल होण्यासाठीं

माध्य०—हृदयान् राहणात् विष्णु एव स्वहृदयानं किंवा अनेक स्वहृदयानं स्वहृदया
 फूट होतो आणि सर्वभूतांचे नियमन करतो परमेश्वराचें स्थान करापपाचें से
 ओंकारस्वरूपानें, गुणपूर्णत्वस्वरूपानें करावें, निगुणत्वप्रकारानें करू नये 'तम'
 अन्वयः 'पराय' = प्राप्त करून घेण्यासाठी अत = इद्रियाच्या अंतर्गामी

मंत्र सातवा.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये
 ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठित । मनोमय
 प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽग्रे हृदयं संनिधाय ।
 तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
 यद्विभाति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—य सर्वज्ञ, सर्वविद्, यस्य एष महिमा भुवि, दिव्ये ब्रह्मपुरे, हि एष आत्मा व्योमनि प्रतिष्ठित (जो सर्वज्ञ आहे, सर्वज्ञाण आहे, ज्याचा महिमा हा लोकी व दिव्य ब्रह्मलोकी आहे आणि जो आत्मा अंतरिक्ष व्यापून राहिला आहे) मनोमयः, प्राणशरीरनेता हृदयं संनिधाय अग्रे प्रतिष्ठित. (हा मनोमय असणारा, प्राणाचा व शरीराचा नायक हृदयामध्ये राहून अन्नाभक्ष्ये प्रतिष्ठित झाला आहे) तद्विज्ञानेन यत् आनंदरूपं अमृतं विभाति—तत् धीरा परिपश्यति (याचें ज्ञान शाळें असता जें सर्वदा आनंदरूप आहे आणि अमृतरूप असें प्रकाशित आहे, त्याचें पूर्ण दर्शन विवेकी पुरुषात होतें) ॥ ७ ॥

योऽसौ तमस परस्तात्मसारमहोदधिं तीर्त्वा मत्तव्य परविद्या विषय इति स पस्मिन्वर्तत इत्याह । य सर्वज्ञ सर्वविद्याख्यात । त पुनर्विदिशति । यस्यैष प्रतिष्ठो महिमा विभूति । कोऽसौ महिमा । यस्येन व्यावाप्तुधिव्यौ शासने विधृते तिष्ठत । सूर्या चन्द्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवदक्ष भ्रमत । यस्य शासने सरित सागराश्च स्वगोचर नातिक्रामन्ति । तथा स्वावर जग्नम च यस्य शासने नियतम् । तथा चतुर्वोऽयने अच्चाश्च यस्य शासने नातिक्रामन्ति । तथा कर्तार कर्माणि कृत च यच्छासनास्वस्य

काल नातिवर्तन्ते स एव महिमा । सुवि लोके यस्य स एव सर्वज्ञ
एवमहिमा देव । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतने
ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिन्न्यतत्वाद्ब्रह्मण पुर
हृदयपुण्डरीक तस्मिन्मद्योम तस्मिन्मयोन्म्याकाशे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे
प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न हाकाशवत्सर्वगतस्य गतिरगति प्रतिष्ठा
वाऽन्यथा संभवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभा-
व्यत इति मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीर च
प्राणशरीर तस्याय नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तर प्रति । प्रति-
ष्ठितोऽवस्थितोऽग्रे मुख्यमानात्रविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽप-
चीयमाने च पिण्डरूपात्रे हृदय बुद्धि पुण्डरीकच्छिद्रे सन्निधाय
समवस्थाय । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मन स्थितिर्न ह्यात्मन स्थिति-
रने । उदात्मतत्त्व विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन
ज्ञानेन शमदमध्यानसर्वतयागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वत
पूर्ण पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिन । आनन्दरूप सर्वानन्द-
दुःखायासप्रहीणममृत यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति
सर्वदा ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—अत्यन्त अथ काराख्या पलोक्ते असणारा व सर्वे असारमापर तद्धन
जाऊन मग प्राप्ति करून घेण्यास योग्यअसणारा असा जो परमात्मा बहुविधैचा विषय
आहे तो कोठे असतो ! असे विचारात तर साणतो देवा -जो सर्वज्ञ (साम्या म ज्ञानी)
आणि सर्व-वेद्या (विशेष ज्ञानी) आहे, असें मागे एका मजात सांगितले आहे त्याचेंच
विशेष वणन वेध केले आहे अति म्हणते याचा महिमा सर्व-प्रतिद्ध आहे तो कसा
तो पद्म, ज्याच्या आझेमुठार मात्र स्वर्ग आणि पृथ्वी आपापल्या स्थाने स्वव्यापार
करीत राहतात, ज्याच्या आजेने हर्षचद्र हे नागेडे क्रियांच्या अलावकतामनाथ
दिडूमडलान असड राणेर भ्रमण करत असतान, ज्याच्या सत्तेमुळे नया आणि समुद्र
आपआपल्यास दिलेन्या प्रातमर्षादाचे अतिक्रमण न करितां खनियत ध्यापार करितात,
त्याचमार्गें रथावर-जागम सर्व पदार्थे ज्याने पाडून दिलेन्या नियमांमार्गें माथ
चालतात, तसच करु जयने आणि सर्वे ज्याच्या सत्तेचें उद्भवन केज्योई करीत
नाईत; त्याचमार्गें बर्मे करणारे कर्ते, कर्मे आणि कर्मकले ज्याच्या शासनानुसार
त्या त्या कार्त्तें आपापला व्यापार विनयुक्त रीतीनें करितात, त्या विधविपत्त्या
परमात्म्याच्या महिम्माचें वर्णन काय करावें ! भूलोकानवर त्या सर्वज्ञ पुढ्याचें दिसणारे
हें माहात्म्य केवळ अवर्षानीय आहे तसेंच अति तेजस्वी आणि प्रवेक बुद्धि-
प्रत्यधाच्या द्वारानें उपलब्ध होणारे जे ब्रह्मपुर त्यात ही प्रतिष्ठित छाल्पासारहा

दिसतो महापुर म्हणजे हृदय-वमल होय महा हे चैतन्यस्वरूपानं हृदयकमलांत नित्य प्रकाश होत असतो म्हणून हृदयकमलाला महापुर असें म्हणतात त्यामध्ये पं आकाशा आहे, त्यांत, शरीरा, हृदयकमलाच्या मध्यभागी जं दह्राकाशा आहे, त्यांत महा प्रतिष्ठित झाले आहे, असा भास होतो भास होतो हे म्हणण्याचें कारण असें आहे की, जाकारामभामें सर्वथाया असणाऱ्या मलाला जाणें वेग आहे, किंवा राहण्याचें स्थान आहे असें म्हणणं केव्हाही मुरयवानें म्हणतां येत नाही म्हणून वेधे लक्ष्येचा आदय करावा लागतो आणि महा प्रतिष्ठित होऊन उपलब्ध झाले असा भास होतो, असें म्हणार्चें लागते

जसो, हा परमात्मा हृदयकमलांत राहून मनाच्या वृत्तीनीं मात्र प्रकाशित होतो म्हणून त्याला मनोमय असा म्हणें आहे या मनाच्या उपाधीनें तो मनोमय होतो तो प्राणाचा आणि शरीराचा निधना आहे व तो या उभयतांचा प्राण-शरीराचा मूल शरीराचाचून तूत्मादि शरीरांत प्रवेश करितो त्याघर्ममाणें जीव ज्या अन्नाचा उपभोग घेतात त्या अन्नाच्या परिणामाम्येक्षी अवस्थित असतो, म्हणजे रोमच्या रोज जीवांच्या विहस्वद्वारात भोगानें जी वृद्धि किंवा रोगान जो क्षय होत असतो त्यामध्ये राहतो, तो असा की, हृदयकमलाच्या अवकाशांत मुद्धीला ठेऊन मात्र तद्वारां आपण तेथे स्थित होतो कारण, हृदयामध्ये प्रकटणें होत आत्म्याची स्थिति आहे, अत्रामध्ये राहणें हे या आत्म्याला संभवत नाहीं असो, पर सांभितल्याप्रमाणे ज्याचें माहात्म्य आहे, जो मनोमय प्राण शरीराचा नायक आणि हृदयनिवासी परमात्मा अन्नाची व्यवस्था करितो, त्याचें स्वरूप ज्या सायकाला ज्ञानविज्ञान झालें म्हणजे शास्त्राध्ययनात व आचार्यांच्या उपदेशानें परोक्षज्ञान उत्पन्न होऊन त्या सायकाला शम, दम, ध्यान, विपरीतधर्म यांच्या साहाय्यानें परमात्म्याचें विशेषज्ञान उत्पन्न होतें, हे धन्य साधक पूणस्वरूपाचा साक्षात्कार करून घेण्यास सर्वथा सपर्य होतान हेच करे विवेकी साधक होत यांत झालेलें परमात्मदान सर्वथा ज्ञानरूप आहे मग सद्गन्य येथें सव अनर्थ, सर्व दुःख आणि सर्व अपास शून्यस्वरूप होतात हेच अमृतस्वरूप होय हे आत्मरूप आपल्या स्वपदाधानें सवदा स्वस्वरूपां प्रकाशित होत अतातें अशा स्वरूपाचें ज्ञान-विज्ञान विवेकी पुरुषास होतें आत्मा व महा एकरूप आणि एकच आहेत, असा साक्षात्कार विवेकी पुरुषास होतो, म्हणून ते धन्य होत ॥ ७ ॥

रगारामानुज— महापुर = कूटस्थोक्त 'दिव्य' याचा सवध 'ध्योक्ति' या पदाले आहे 'प्राणशरीराला' = जीविस प्राण आणि शरीर मात्र करून देणारा, किंवा मात्र हेच ज्याचें शरीर आहे, असा सव-स्वामी परमेश्वर 'नेता' = स्वामी 'अन्ने' = अन्नाचाचून उत्पन्न होणारा शरीरांत 'विज्ञान' = परमेश्वराच्या यथाथ स्वहताची ध्यानरूप उपासना

प्राध्वे— सर्वविद् = सर्व निःश्रयितास, आवकास (पूणकाम) 'महापुर' = दह 'मनामय' = मन वेरक 'अन्न' = अन्त्ये मगवानु हा हृदयाकाशातील जीवस्वरूपानु

राहतो (शीर्षाच्या अंतर्धानी राहतो) ' धीर ' = अथप्रमत्तनपूर्ण ' अमृत ' स्वरूपानें व देशानें नारा न पावणारा ' विभाति ' = स्वयंप्रकाश असतो साराष्ट्र, सर्वज्ञ आणि पूर्णकाम परमेश्वर देहातील हृदयाकरिता प्रतिष्ठित झाला आहे. हा मनःश्रेय आणि भाणशरीरनियता असून हृदयाच्या आश्रयानें अतमान्या जीवाच्या अंतर्धानी राहतो. प्रथममत्तनपूर्ण उपासक या आनंदप्रकारविशिष्ट, सर्वथा अविनाशी, स्वयंप्रकाश आणि नित्य प्रकट असणाऱ्या परमेश्वरानें आनंदरूप दर्शन घेतात याचा ध्यानामर्ष्य महासाक्षात्कार होतो

मंत्र आठवा.

भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मिन् परावरे दृष्टे (त्या परावर-सगुण निर्गुण-ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असता) हृदयग्रंथिः भियते, सर्वसंशयाः छिद्यन्ते च अस्य कर्माणि क्षीयन्ते (हृदय-ग्रंथीचा विनाश होतो, सर्व संशयाचा उच्छेद हातो आणि साधकाच्या सर्वकर्मांचा क्षय होतो.) ॥८॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते । भियते हृदयग्रन्थि-
विद्यावासनाप्रचया बुद्ध्याभय काम " कामा येऽस्य हृदि भ्रिता " इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाभयोऽसौ नाऽऽत्माभय । भियते भेदं विनाशमायाति । छिद्यन्ते सर्वज्ञेयाविषया सशया लौकिकानामा-
मरणात्त गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्न-
संशयस्य निवृत्ताविदास्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनाणि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि प्रवृत्तफळत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसत्सारिणि परावरे-
परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षाद्ब्रह्म-
स्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यन् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विद्वान्ती—या मन्त्रेण परमात्मज्ञान झाले असता कौण्डिन्या ऋषींनी सांगितले हे सांगितले आहे अति म्हणते परावर परब्रह्मानें ज्ञान झाले असता हृदयग्रंथि म्हणजे अज्ञानानें उत्पन्न झालेल्या वासनांचा प्रपञ्च (गडगड) कुटन जातो वासना म्हणजे काम. हा बुद्धीचा आश्रय करून राहतो " साधकाच्या हृदयाचा आश्रय करून ज्या वासना तेथे राहतात " ही अन्वयश्रुति स्पष्ट सांगते की वासना हृदयाच्या (बुद्धीच्या)

आत्म्यानें राहतात, आत्म्याच्या आत्म्यानें उहल नाहींत. असो, या वाक्तांचा नाश होतो तसेंच जे जे म्हणून जाणण्यासारखे व्यावहारिक व दार्शनिक ज्ञानविषय आहेत, त्यांच्या संधाने सर्व प्रकारचे सशय विच्छिन्न होतात. काय सांगों ! या शोध-विषयासंबंधाने अजत सशय गलाप्रवाहप्रमाणे असा उदयमान असतात आणि ते मरणपर्यंत अज्ञानी जीवांस सोडीत नाहींत पण या सर्व-संशयांचा परमात्म-ज्ञानाने मात्र नाश होतो. धाम्यानें सर्व संशयांचे निरासन होऊन ज्याची अविद्या सर्वथा निवृत्त झाली, अथवा अविद्या नष्ट झाल्यामुळे सर्व सशय निरस्त झाले, त्या साधकाचा पूर्वजन्मान्वित कर्मसंचय सर्वथा नाहीता होतो हा कर्मसंचय म्हणजे ज्याच्या फलोत्पत्तीला अद्यापि मारम घाला नाहीं, अशीं ज्ञानीपत्तीच्या पूर्वीचीं कर्मे होत ज्ञान उत्पन्न होत असतांही उत्पन्न होणारीं कर्मे वरील वर्गात येताना, पण ज्ञान झाल्याबरोबर त्यांचाही क्षय होतो. साक्षात् पूर्वसंचिताचा नाश होतो. आतां, ज्या कर्माच्या फलांनी साधकाला जन्म प्राप्त झाला, तीं कल्पपरिवर्त झालेलीं कर्मे (पारम्भिकर्मे) क्षीण होत नाहींत, कारण त्यांचा नाश भोगानें मात्र व्हावयाचा असतो नास्त्य, प्राग्जन्मकर्मोपश्रवाय याज्ञिक्या सर्व पूर्वसंचिताचा नाश होतो केव्हां ! केव्हां सर्वज्ञ व सर्वसंसार-शून्य असें जे श्रेष्ठ कारण असू (परमसु) व अजर जें कार्यमसू (सगुणब्रह्म) त्याचा साक्षात्कार झाला, ही मसू आहे असा निश्चय झाला म्हणजे सर्व संसारकारणांचा, अविद्यादिर्वांचा उच्छेद होऊन हा ज्ञानविज्ञानी साधक सर्वथा मुक्त होतो ॥ ८ ॥

रथरामानुज—‘हृदय’ याचा अर्थ असाही एक अर्थ आहे. कर्मांचा नाश होणे, म्हणजे फल उत्पन्न करण्याची जा कर्मांची शक्ति ती नाहीशी करणे. ‘परावरा’= दुसरी सर्व पदार्थे ज्या पर (श्रेष्ठ) यद्वापेक्षा अवर, कनिष्ठ, आहेत. किंवा श्रेष्ठकनिष्ठ यस्तु ज्या परमेश्वराचे शरीर असून परमेश्वर ज्यांचा आत्म्या म्हणजे निपता आहे दृष्ट होजे म्हणजे परमेश्वराच्या यथायथ धरुपाचें ज्ञानान परमेश्वराला ज्ञानविषय करणे. साक्षात्कार होत असतां (पदार्थे रचुपाची उपायना करण्यात आरंभ होत आतां) यस्तु झालेला परमेश्वर ‘जिवांची सुखधापादि सर्व कर्मे नाहीशी करीत’ असा अर्थ करित असतो

भाष्य—‘परावरा’=पर म्हणजे श्रेष्ठ रथामानुजदेवादि तेही ज्यांच्यातून अवर म्हणजे कनिष्ठ आहेत. ‘हृदय’=जिव आणी विष्णु ‘सर्व’=सर्वेक. ज्यातच हृदयपदार्थी म्हणजे विष्णुपाशुव जीवाला सर्वांतदे वाङ्मानी अविद्या (हृदय सक्तादिगुणाविशिष्ट ब्रह्मरुपा हृदय) या अविद्याचा भेद होतो, म्हणजे ब्रह्मरुपना होतो. ब्रह्मज्ञाने अविद्या विच्छिन्न होणे आणि अविद्याविच्छिन्नाने त्रिधा भूता होतो. सशय म्हणजे यथ हे अनेक आहेत जसे हिंस्रदेशीय, कामक्रोधादि रूप, कर्मप्रसू, इत्यादि होत. परमेश्वर या सर्वथांचा निरास करितो.

मंत्र नववा.

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥९॥

अन्वय व अर्थ—यत् आत्मविदः विदुः (आत्मवेत्त्यांस ज्ञावें ज्ञान असतें) तत् हिरण्मये परे कोशे विरजं निष्कलं ब्रह्म, तत् शुभ्रं, तत् ज्योतिषां ज्योतिः (तें हिरण्मय, श्रेष्ठ कोशांत राहणारें, निर्मल आणि निरुपाधिक वस्तु ब्रह्म होय; तें अत्यंत शुद्ध आहे आणि तें सर्वप्रकाशक वस्तूचे प्रकाशक आहे.) ॥ ९ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्तयोऽपि हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवास्तेः । आत्मस्वरूपोपलब्धिपरिधानत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तस्मिन्परजन्मविद्याक्षेत्रेण दोपरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मतामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासकम् । आन्यादीनामपि ज्योतिष्मन्तर्गतब्रह्मात्मैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्वदन्यानवभास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्मविद आत्मज्ञानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्धिदुर्नेतरे वास्तार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥९॥

सिद्धांती—मागील मन्त्रात जो अर्थ विस्तारानें सांगितला त्याचें सक्षेपांनै पणानं करणारे हे पुर्जाल तिन्ही मन्त्र आहेत पहा : हिरण्मय म्हणजे तेजस्वी अधवा बुद्धीचे विज्ञानद्वारा प्रकाशित होणारा जो विज्ञानमय नामक सर्वश्रेष्ठ कोश त्या कोशांत मलाचें वास्तव्य असतें तरबारीला जशी स्थान हें वस्तुनिष्ठान असतें, तसें महात्मा हें स्थान असतें. विज्ञानमपनामक श्रेष्ठ कोश असतो या विज्ञानमय कोशांतच आत्मस्वरूपाची उपलब्धि होते, म्हणून, विज्ञानमय कोश श्रेष्ठ आहे. शिवाय, तो सर्वकोशांच्या अंतर्भागी असतो म्हणूनही श्रेष्ठ आहे जसे, या कोशांत हें विरजब्रह्म पकट होतें अविद्यादि सर्व दोष, सर्व मल, महात्म्या स्वरूपान केव्हांही वास्तव्य करीत नसत, म्हणून महात्मा विरज (शान्तशेधोपदि-विशारद्व्युत्थ व वास्तानुभूय जाहे म्हणून निर्मल) म्हणें. हें ब्रह्म महत्तून मोठें व

सर्वात्मक (सर्व-नियामक) आहे, म्हणून ही हे आत्मतत्त्व निष्कल आहे हे निष्कल म्हणजे निरवयव आहे येथे कलाचा अथवा भाग्यभागांचा समव असत नाही, म्हणून ते निष्कल अथवा अवयवशून्य असते येथे सव कला (अवयव) अस्तित्वात होताना मग निमज आणि निरवयव आहे म्हणून ते सुद्धा आहे ते अग्नि, सूर्य, चंद्रादि सर्वप्रकाशक तेजस्वी गोलांचे प्रकाशक आहे ते तेजोर्बे तेज आहे कारण अग्नि सूर्यादिकांचे तेज सुद्धा जगत्यादिकीत नियामकत्वाचे अंतर्भागी अंतर्भावान्या प्रकाशमयतेचाच्या ज्योतिर्निमित्ताने नियामक झालेले असते अग्नेज (आत्मतेज) हे सर्व तेजादून येथे आहे म्हणून अग्नेजेजाला प्रकाशित करणारे दुसरे कोणतेही तेज नाही असते, जग हे निमज, निरवयव व अयत तेजस्वी मग ज्या विवेकीपुरुषांना समजून उमजल, शब्द-स्पर्श-रूपादि विषय ज्या सुद्धाला प्रतीत होतात, त्या जीवपुरुषांचा जिये साक्षी अंतर्गता जो प्रत्यक्षाने तो स्वप्न समजला व अनुभवला आला, ज्या विवेकी आत्मवेत्त्यांना प्रत्यक्षपणे असे ज्ञान झाले व आममत्त्वप येऊन 'मी ते ब्रह्म आहे' असे पर्यायी ह्या सर्वश्रेष्ठ आम ज्योतीचे साक्षात् दर्शन पोहोचले, त्यांना मात्र मनुजानांविज्ञान झाले, इतरांना होत नाही कारण, इतर लोक माणुविषयाच्या प्रत्ययाचे अनुसारा असतात व यांचे ज्ञान माणु प्रत्ययात्मक असते पण आमवेत्त्यांचे ज्ञानविज्ञान आममत्त्वपर्ये असते म्हणून इतरांना आत्मज्ञान होत नाही व आमवेत्त्यांस होते ॥ ९ ॥

रगरामा०—**दिरण्यम** = श्वश्रवण अथवा सर्वांगसुद्धा, चात (या आचार्यांस) या मन्त्रात 'परं कोशे' असा ही एक पाठ उपलब्ध होता 'पर' = उत्तर 'विज' = सत्त्वजनमात्राने पलीकडे असणारे 'ज्योति' = इदृशे याचदून यांच्या मते पणमे सर्वांस शक्ति आहे असे स्पष्ट होते

माद्यय०—**दिरण्यम**—प्रज्ञांदाच्या मध्ये असून स्वर्गमहाकांत तपत्रया करणाऱ्या यांचा पौष्ट दिरण्यमय कोश हीय या मन्त्रात सविनुमदलमभ्यवर्ती मारण्यापे त्यांना सांगितले आहे याचाच शिंशमार म्हणताना पाहता तमभकार वरून पुढे वेदुड लोकांत मुन शीत जगतात

मंत्र दहावा.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विशुतो
भान्ति कुतोऽप्यमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सूर्यामिदं विभाति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र सूर्यः न भाति, न चन्द्रतारकं, न श्माः
विशुतः भाति, अथं अग्निः कुतः ? (तेथे—ब्रह्मस्वरूपात—सूर्य मन्त्र-

शत नार्ही, चंद्र, तारे प्रकाशत नार्हीत, विद्युत्प्रकाश तेषं असणें शक्य नार्ही, मग अमीची गोष्ट कशाला बोलावी ?) तं एव भान्तं सर्वं अनुभाति, तस्य भासा इदं सर्वं विभाति (तो परमात्मा प्रकाशित झाला म्हणजे मात्र हें सर्व त्याच्या मागून प्रकाशित होतें. त्याच्या मात्र तेजाणें हें सर्व तेजस्वी होतें.) ॥ १० ॥

कथं तद्व्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्ववैभवात्सकोऽपि सूर्यो भाति । तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । न हि तस्यैव भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यम् । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति युतोऽयमप्रिरस्मद्रोचरः । किं बहुना । यदिदं जगद्भाति तत्रमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्ब्रान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते । यथा जलोत्सुकाद्यमिसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तद्गतस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति । यत् एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽब्रह्मण्यते । न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य फलं शक्नोति । पटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपाणां चाऽऽदि-
त्यादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

स्तिद्धास्तां—हें म्हणू तेजस्वी गोलापेढी प्रकाशक आहे हें कशावरून ? अशी शंका पेरेंदी योग्य नार्ही. कारण, त्या आत्मस्वरूपा व स्वयमकाश ब्रह्माचे स्वरूपा सर्व-प्रकाशक सूर्यालाही आपला प्रकाश पाडिला येत नार्ही. बस प्रकाशित करण्याचें सामर्थ्य सूर्याला नार्ही. इतकेंच नव्हे, तर ब्रह्ममकाराणें मात्र सर्व इतर अनात्म भवतु सूर्याला प्रकाशित करता येनात, हें तात्पर्य आहे. सूर्याला किंवा कोणाही अन्याय वस्तूला एकतागार्चें स्वन.सामर्थ्य नार्ही. असो, पाचप्रमाणें हा शब्द, हे तारे, हा विजा, चार्चेंही तेजार्चें बस प्रकाशित होत नार्ही मग जार्चाना गोचर होणाऱ्या अमीची गोष्ट काय सांगवयाची आहे ! जेथे दिव्य व अंतरिक्षस्थ तेजें स्वरूपा पडतार्चें, तेथे सूर्योत्पत्तीला अमीच्या काही उपयोग होईल असे मानणे शक्यच नार्ही. किंबहुना, या जगार्चें जी जी म्हणून प्रकाशक वस्तु आहे ती ती वस्तु स्वयमकारा परमेश्वर स्वतःच्या तेजोत्पत्तीं प्रकाशित असली म्हणून व त्यापासून पराश घेवें म्हणून प्रकाशित होत असतें. प्रकाशक व सर्वदाहर आतीशी सवोग झाल्यानाना (मात्र जळ, लष्मुका (मशाळी) इत्यादि प्रकाशित होऊन राहू नशक्यात किंवा प्रकाशक्यात समर्थ होतात, त्या वेळ अर्थाच्या दहन-प्रकाशन-सामर्थ्याचें मात्र होनात; स्वत.

तृतीय-मुंडक ।

खंड पहिलें.

मंत्र पहिला.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-
पस्वजाते । तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया—द्वौ सुपर्णां सयुजां,
सखायौ—समानं वृक्षं परिपस्वजाते (दोन सुंदर पक्ष असणारे सहोदर
पक्षीरूपी स्नेही एकाच वृक्षावर आश्रय घेऊन राहिले आहेत, एकाच
वृक्षाचा त्यानीं आश्रय केला आहे) तयो अन्यः स्वादु पिप्पलं अस्ति
(त्या पैकीं एकजण 'गोड गोड' अशा फलाचा उपभोग घेतो.)
अन्यः अनश्नन् अभिचाकशीति (आणि दुसरा कोणताही उपभोग न
घेतां साक्षीरूपानें असतो.) ॥ १ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षर पुरुषाख्य सत्यमधिगम्यते । यव-
धिगमे हृदयमन्ध्यादिसत्सारकारणत्वाऽऽत्वन्तिकविनाश स्यात् ।
तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुराशुपादानकल्पनयोक्त । अथेदानीं तत्स-
हकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भ ।
प्राधान्येन सत्त्वनिर्धारण च प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यन्तदुरवगा-
हत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्र परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते
द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णां शोभनपतनौ सुपर्णां पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णां
सयुजा सयुजां सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ
समानाभिन्वाकिंकारणावेवभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलभ्यधि-
ष्ठानतयैक वृक्ष वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छरीर वृक्ष परिपस्वजाते
परिप्वक्तवन्तौ । सुपर्णाविवैक वृक्ष फलोपभोगार्थम् । अथ हि वृक्ष
ऊर्ध्वमूलोऽनाकशाखोऽश्वत्थोऽन्यत्कमूलप्रभव. क्षेत्रमन्त्रक सर्वगणि

कर्मफलाश्रयसं परिष्वक्तौ सुपर्णाविवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलि-
ङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधि-
वृक्षमाश्रिवः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वाद्गनेकवि-
चित्रवेदनास्वादरूपं त्वाद्विति भक्षयत्युपमुङ्क्षेऽभियेकतः । अनभक्षन्य
इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धयुक्तत्वभावः सर्वज्ञः सर्वसर्वोपाधिरी-
श्वरो नाभाति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्तृत्रोर्नैत्यसाश्रित्वसत्ता-
मात्रेण । स त्वनभक्षन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शन-
मात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—वेपथ्वेन परविद्येचे व्याख्यान शाले, परविद्येने ' तो अविनाशी
पुरुष ' नामक सत्य वस्तु समजते. या वस्तूचे ज्ञान-विज्ञान शाले जसतां इदमपधि-
ममुक्त सत्कारकारणांषा समूह, सकारण आणी सकल, म्हणजे आत्मपतिक विनाश होतो.
हे सत्यवस्तूचे व्याख्यान करून श्रुतीने पुरुषनामक वस्तूचा साक्षात्कार करून देणारा
जो जो योग रत्नाचेही, धनुष्यादि उपायककल्पना स्वीकृत करून साधनांचेही व्याख्यान
केले. आतां यापुढे योग्यापरावेर सहचारिणां असंपादी सत्यममुक्त साधनें सांगव-
पार्थी राहिली आहेत. म्हणून प्रधानस्थाने ही साधनें सांगण्यासाठी उच्चरयधाळा या
सर्वांत आरम केला आहे शिवाय, सत्त्वाचा निश्चय व त्याची भारणा पुनः एकदां अन्य-
प्रकाराने (अन्य दृष्टातादि देऊन) सांगितली आहे सांगितलेलेच पुनः सांगण्याचें कारण
उपलब्ध आहे विषय असत गहन असल्यामुळे ज्ञानकलेच्या आंनू तो महानकारनें
येतो म्हणून मुख्य विषयाचें पुन पुनः व्याख्यान करण्याचा श्रुतिपरिपाठय आहे हा
मंत्र सूचयत आहे (थोड्या षण ठळक शब्दांनी जेथे सिद्धांताचा उच्चार केला असतो,
त्याला सूत्र असें म्हणतात.) परमार्थवस्तूचा (अस्रवस्तूचा) जधिगम ज्ञाना एतदर्थ
सिद्धांताचा पुनः उपन्यास केला आहे तो असा.—इतर आणि समजीव्य पक्ष असणारे
दोन राक्षस जीव-शिकनामक पक्षी (या दोघाचा केव्हाही विरह होत नाहीं. दोघेही
नित्य एकत्र असताना म्हणून वसि ' सपुत्रो ' असें म्हटलें) समान वृक्ष धारण
करणारे स्नेही आहेत या उभयपक्षांचे मरुटण एकाच कालाने होत असते.
(कोणतेही विषयज्ञान शालें असता विज्ञानाने जीव मरुट होतो व विज्ञानाचा आधार
म्हणून शिव मरुट होतो जसे हे दोन पक्षी एकाच वृक्षाचा आश्रय घेऊन राहतात,
हा वृक्ष म्हणजे जीवांचे शरीर होय) वृक्षाचा व शरीराचा उच्छेद होतो, म्हणून
(उभयपक्षांतिही उच्छेदयत् हा गुण साधारण आहे म्हणून) शरीराच्या वृक्ष असें म्हटलें
आहे. उभयपक्षांच्या मरुटनार्थे अविज्ञान एकच शरीर असते म्हणून उभयपक्षांही
एकाच वृक्षाचा (शरीराचा) आश्रय करितात, अशी परमपदोजना केली जाते.
पक्षी फलाच्या उपभोगासाठी वृक्षावर बसताना त्याप्रमाणे जीव आणि शिव हे
दोन पक्षी एकाच शरीरवृक्षाचा आश्रय करितात. उभयपक्षांचे ज्ञानरूप हे त्यांचे पक्ष होत.

त्यास प्रकाश नाही किंवा दहनसामर्थ्यही नाही त्याप्रमाणे ब्रह्माच्या प्रकाशाने मात्र हे मव सूर्यादि विषय प्रकाशित होते आणि सूर्यादि तेजोगोल विषयप्रकाशक होतात. असें आढे म्हणून ते ब्रह्म (आत्मा) स्वयंप्रकाश आहे असें शिद्द होतं तेच ब्रह्म स्वतः स्वकार्यामध्ये प्रवेश करून अनेकरूपांनी प्रकाशित होत असत म्हणून त्या ब्रह्माचे तेजस्वरूप स्वयंभु आहे, असें समजतं सत्य आहे जेथे स्वतःच मुळात प्रकाश-सामर्थ्य नाही, तेथे दुसऱ्यास प्रकाशनसामर्थ्य देणे हा केवळ आश्रय गोर आहे येथेच घटादि अप्रकाशक पदार्थ पटादिनां प्रकाशित करू शकत नाहीत आणि सूर्यादि तेजस्वी गोल इतरास प्रकाशित करितात त्याचा अनुभव आपल्यास नित्य आहेच असो; याबद्दल इतर पदार्थ प्रकाशित करण्याचे व काही पदार्थास प्रकाशकत्व देण्याच सामर्थ्य स्वयंप्रकाश ब्रह्माला (आत्म्याला) मात्र असते हे स्पष्ट आहे ॥ १० ॥

२४०—या भक्ताचा अर्थ या आचार्यांनी कठोपनिषदात स्पष्ट केला आहे तो अक्षय पदावा

यत्सुरस्तादग्ने ऋक्षैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म
तथा दक्षिणतश्च तद्योत्तरेण सथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव
कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानम् । किं बहुना
ऋक्षैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्भरिष्ठं वरतमम् । अत्रह्यप्रत्ययः
सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः । ऋक्षैवैकं परमार्थसत्य-
मिति वेदानुजासनम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—ये षण् मनीषोऽपि तेन आहे, तं मात्र सत्य वस्तु आहे. सर्व
दृश्यमान विश्व त्याचेच विकार असून ते नामरूप मात्र आहेत. ब्रह्मेतर सर्व असत्य
आहे, इत्यादि अर्थ मार्गे विलसतः सांगितला आहे प या अर्थाच्या सापत्तेची
कारणे ही तर्के दिली आहेत. येथे या मन्वीत केवळ शिद्धांतस्वरूपानें मात्र (भाषील
विषयाचा) जगसहार केला आहे सारांश, या मन्वीत सिद्धांतच सांगितला आहे
म्हणजे लक्षण पूर्वी सांगितलें तेच ब्रह्म हें सर्व आहे. अज्ञानोदृष्टीला ज्या जगताचा
आभास झेतो, तें पुढें दिसणारें, पाठीमागें असणारें, दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील
जगत्, ऊर्ध्वदिशेत व अधोदिशेत असणारें जगत्, सर्व दार्हादिशानील सर्व
पदार्थ ब्रह्मच झेत. हें दुसरेंलें दिसणारें जगत् कार्यरूपतें आविर्भूत झालें, पण वस्तुतः
ब्रह्म होय. हें वित्तात पावलेले कार्य ब्रह्म नामरूपात्मक मात्र असून इतर होतें सतें, पण
अधिक न सांगता आम्ही इतकेंच म्हणतों की हें सर्व स्वरूपतः ब्रह्मच आहे. ब्रह्म हें सत्य
आहे म्हणून सर्वथेष्ठ आहे आता येथें ब्रह्माचा प्रापय शाश्वत झेत नाहीं,
तो तो पदार्थ अज्ञानी अविद्येचा वस्तुतो आणि या अज्ञानामुळें रज्जुचे टिकणी
रूप दिसतो, सर्व-सत्यय भेतो किंवा अविनाशिवहायें टिकणी विनाशी नामरूपात्मक
जगताचा आभास होतो, यानें कारण अविद्यात्मक नामरूपें आहेत, हें हेतय. सारांश,
सत्यतः हें आहे की ब्रह्म ही परमाधंत. सत्य वस्तु आहे, इतरत्र अपरमार्थ सत्य म्हणजे
अविद्या आहे अतो, एक अद्वितीय ब्रह्म मात्र सत्य वस्तु आहे, असें वेदापि मुख्य
सांगलें आहे. हाच निश्चित सिद्धांत या मुंडकाल सत्त्वैकविस्तारानें सांगितला आहे. ॥११॥

खण्डरामानुज—' वरिष्ठ ' = वरण्यात, स्वीकृत करण्यास योग्य

भाष्य—'हं विश्वं ब्रह्म आहे' हा सत्याचा भाव नाहीं, असत्यलाच आहे. ब्रह्म हें
विश्व आहे असे सारे लक्षण आहे. ब्रह्म हें सर्वोत्तम आहे. या मन्वीत ' इदं ' शब्द
ब्रह्मपर आहे, शिष्यपर नाहीं. या ब्रह्माने सर्व जालेकरी, देणदेण आणि गुणभेदा
व्याप्त टाकले आहेत. म्हणून विश्वातून अत्यंत श्रेष्ठ असणाऱ्या ब्रह्माला विश्व या
एकदेशीतमार्गे उपाधिता साध्याच नाहीं

मुण्डकोपनिषद् द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् . .

द्वितीयमुण्डक समाप्तं झालें.

हा पुत्र *अर्धमूल, अथ शास (शासा साली जाहेच जाता), अथरथ (क्षणमगुर०
 साणि अयथापासून उत्पन्न झालेला, आहे. याला क्षेत्र अशी सहा आहे
 स्वर्गमोच्या फळाचा उपभोग सव भाणी या वृक्षाचा आशय धरून घेतान,
 यामार्गे शरीरनामक वृक्षदानी मस्तूचा आशय कारणे जीव-शिवनामक दोन पक्षी
 हे आदिदेला आलिंगून काम, कर्म आणि वासना या उपाधीने प्रकृत जाहेत ही
 लिंगदेहात्मक उपाधि जीव आणि शिव या उभयतांल लागलेली असते, या दोघा-
 पैकी एक क्षेत्रज्ञ (जीव) निगमारीरूपी वृक्षाचा आशय धरून राहतो आणि
 तेथे कर्मापासून उत्पन्न झालेले मुक्त-दुःखामक कविकर फळाचा उपभोग घेतो अत्यादि
 गुणप्रधान अधिष्ठित झालेल्या जीवाचा हा उपभोग अज्ञानात्मक आहे या वृक्षावर
 अनेक व विविध अनुभवांच्या फळाचा आत्वाद जीवात व्यावा लागतो कर्म अनेक
 प्रकारची असतात म्हणून कर्मफळांचे स्वच्छी विविध आणि विलक्षण असते. हा एका
 अज्ञानी पक्ष्याची (जीवाची) हकीकत झाली. दुसरा पक्षी कोणत्याही प्रकारचा उपभोग
 घेत नाही. कारण, तो स्वभावतः नित्य, शुद्ध, ह्यानी आणि मुक्त असतो तो सर्वज्ञ
 आहे, म्हणजे सत्त्वगुण हिन त्याचा लिंगदेहात्मक उपाधि आहे तो महासात्विक आहे.
 रजस्तमाचा घेथ गपही नाही. अर्थातच त्याला कोणत्याही प्रकारच्या फळाचा उपभोग
 व्यावा लागत नाही हाच ईश्वर होय हा भोग्य आणि भोके (पर आणि अधर विषय
 आणि जीव, चिद् आणि अचिद्) या उभयतांवाही साक्षी व प्रेरक आहे हाचचाच
 प्रेरणेने भोग्य आणि भोके यांची व्यवस्था होत असते नित्य ईश्वराच्या सात्त्विकत्वेने
 ही व्यवस्था होत असते अर्थातच कोणत्याही विषयाचा उपभोग न घेता केवळ साक्षी
 म्हणून मात्र हा ईश्वरूपी पक्षी शरीररूपी वृक्षावर राहत असतो परमेवराची प्रेरणा
 म्हणजे त्यांचे साक्षित्व होय राजाचे अखिल विद्यमान असले म्हणजे जसे राज्यांतल
 प्रजापि व्यवहार मुख्यदक्षिण घालतान व प्रत्येकाम आघातले अतथ्य कारणाची प्रेरणा
 होते, त्याप्रमाणे परमेवराच्या केवळ साक्षित्याने भोग्यभोजकांस शक्यत्वाची प्रेरणा होते.

(साक्षी, जीव आणि शिव या उभयतांचे वास्तव्य शरीरनामक वृक्षावर आहे हे
 उभयतां नित्य सहचर असून अनुभवनात्मक एकाच कारणाच्या द्वारा अभिव्यक्त
 होतात हे उभयतांही सुंदर जाणायच आहेच, म्हणजे या उभयतांस पितृत्वाचा
 आशय आहे यांपैकी एकजण कर्म करितो आणि कर्मफळाचा उपभोग घेतो, वज्र
 दुसरा साक्षीरूप असून पराचरविश्वाची व्यवस्था स्वतःच्या विद्यमानत्वाने लादितो, ॥१॥

रामरामानुज—सपुत्र अन्तमान गुण अमणार 'सहाधी अन्तरसदृश.

माधव—जीव हा नित्य स्वादु (गोड) पदार्थच सानो असो नाही तो सर्व
 भोग्य पदार्थांचा उपभोग घेतो, स्वर्गमार्गे जे पुण्यपापद्वयी कड उत्पन्न होते त्याचा
 उपभोग घेतो पण ईश्वर हा जीवाने भोग्य असणारा पुण्यकल ईश्वर सर्व पापकल
 कात नाही हा 'अनभन्' या पदार्था अर्थ आहे ईश्वर हा उत्तम जे पुण्यकल

* श्रीमद्भागवत ७. १५ अंक १ पदा कर्मोपनिषत्तील वाङ्मय पदा

आहे त्याचा मात्र स्वीकार काँतो तो स्वतंत्र आहे त्याला भोक्ताचा छिदा दुःखमाग्याचा स्वयं नाही 'सत्तापो' वीच उपकाय आहे आणि परमेश्वर उपकायक आहे, म्हणून त्याचा स्नेह असतो आभिचक्ष्णाति-प्रयत्न प्रकाशनी असतो

मंत्र दुसरा.

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशामस्य महिमा-
नमिति वीतशोक ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—समाने वृक्षे पुरुष निमग्न अनीशया मुह्यमानः शोचति (या पूर्वोक्त वृक्षावर निमग्न झालेला सुगंध जीव आपण स्वतंत्र नाही म्हणून शोक करीत राहतो.) जुष्टं यदा अन्यं ईशं पश्यति, अस्य महिमानं इति वीतशोकः—(पण योगमार्गप्रेरित आत्म-ज्ञानाने समाधान घृति प्राप्त करून घेऊन जेव्हा अयपक्ष्याचे—ईश्वराचे—दर्शन घेतो, मीच ईश्वर आहे असे त्याला समजते, व त्याच्या माहात्म्याचे स्वरूप त्यास समजते, तेव्हा तो शोकशून्य होतो) ॥ २ ॥

तत्रैव सति समाने वृक्षे यद्योक्ते शरीरे पुरुषो भोक्तृ जीवोऽपि-
द्याकामकर्मफलरागोदिगुरुभारान्कान्तोऽल्लालुरिव सामुद्रे जले निमग्नो
तिश्चयेत देहात्मभावसापन्नोऽयमेवाहमसुख्य पुरोऽस्य नत्ता कस
स्थूलो गुणवान्निर्गुण सुधी दुःखीत्येवप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति
जायते त्रियते सयुज्यते वियुज्यते च सवन्धिवान्धवै । अतोऽनी-
शया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विततो मृगा मे भार्या किं मे
जीवितेनेत्येव वीनभावोऽनीशया तथा शोचति सतप्यते गुह्यमानोऽने
कैरतर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामाष्यमान स एव प्रेततिर्यङ्गानु-
प्यादियोनिष्वाजव जवीभावगापन्न कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्म
सचितानिमित्तत केतचित्परमकारुणिकेन दाशैतयोगमार्गोऽहिरासत्य
ब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादिसपन्न समाहितात्मा सञ्जुष्ट सेवितमने-
कैर्योगमार्गं कर्म(र्म?)भिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्य
पृक्षोपाधिलक्षणान्दिलक्षणमशिमसत्सारिणमशनायापिपासाशोकमोहज

रामृतवतीतमीश सर्वस्य जगतोऽयमहमस्त्यात्मा सर्वस्य समः सर्व-
भूतस्यो नेतरोऽपिद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं
महिमानं च जगद्रूपमस्त्यैव मम परमेश्वरस्येति यदेव द्रष्टा तदा
पीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्रिप्रमुच्यते कृतकृत्यो
भवतीत्यर्थ ॥ २ ॥

विद्यास्ती—कर्ममूलादिरूपी एकाच वृक्षात्त दोषे पक्वा रहतात, जंतं मागच्या
मरति श्रुतीने सांगितलें या मरति जोपापें पातत्य व तज्जन्म भोक अग्नि या
शोकाच्या निरसनापें साधर इत्यादि गोष्टीचा उल्लेख केला आहे मागे सांगितलेल्या
पाच शिवापैकी जीव हा भोका असल्यामुळे त्याला अत्यंत दुःख होतें तो अविद्येच्या,
कामाच्या, क्रमाच्या, फलाच्या, राग द्वेषादिकांच्या अत्यंत जड भातानें व्याकुळ
होऊन भावत्रयमगण भवसागणच्या जलांत पर, झालीं इच्छे, निकटे, अते हेलावे
सात राहतो अज्ञानामुळे त्या विधान्याचा असा भ्रातिष्ट निश्चय झाला असतो की,
देह हाच आमा आहे व देह गूणने मी, मी अन्वयाचा मुलगा, तमक्याचा नातु,
मी हरा, मी रडू, मी गुणवान मी गुणशून्य, मी सुखी मी दुःखी, इत्यादि अनेक
प्रकारचा विचिन अनुभव याला नित्य येत असतो देशहून मी निरप्य नाहीं अस विपरीत
ज्ञान असल्यामुळें मी जन्म पावता, मी मरतो, आज इष्ट मिनाचा व क्थु पावपाचा
मला समागम होतो व सागम (विरह) होतो, इत्यादि प्रकारचीं आशात्मक व भीत्या
त्मक दुःखें त्याच्या पर्जामाग ज्ञान घुवून सांगललीं असतात तसेंच मी परतज जाई,
मला काहीएक करण्याचे स्वतंत्र सामर्थ्य नाही, माझा पुत्र विनष्ट झाला, माया मेलीं
जतां जगून मला पाप करारपापें आहे, इत्यादि प्रकारच्या दोनभाषींनीं तो शोकपूण
हातो त्याला सताप प्राप्त होतो व तो मूड होऊन अनेक प्रकारचे वेध्यात्सासासैं आचरण
करीतो आपल्या समोक्तालीं दिसणारे अनेक घालकारी अनर्थ पाहून अज्ञानानें तो
।चताकुल होतो या अज्ञानामुळे एक देह सोडल्यावर लपुन्य मात्र होऊन घेत, पशुवर्णी
मनुष्यादियोजनामर्थ्य हा निचाण जाव पुन पुन जन्ममरणाच्या अविश्रान्त केन्हांत
सापडता पु- अनेक जन्म गेवानंतर वेदांतरी सात्त्विकधर्माचा लघय देवयोगानें
झालाच, तर ह्माचा परम द्याष्टु शानीसाधुची व त्याची गां पडते जाणि त्या
साधच्या उपपत्तानें योग्युद्दमागानि ज्ञान होऊन हा दीन जीव अहिंसा, सत्य,
महापय, निषयत्याग, शम, दम, इत्यादि साधनांनी सपन्न होतो अर्थात् त्याचे
विचाला स्वैर्भाषी शान्ति मिश्रने या वेळीं अनेक योगमार्गांचा व अनेक यम
मार्गांचा आशय घेऊन ज्याचे योगी पुरव प्पाव पातला, त्या अन्यायी परमेश्वरानि
हा शूद्रनिच झालेला जीव प्यान वई लागतो

प्यान करण्यास योग्य जहा परमेश्वर शरीतृश्वावर असणाऱ्या उपाधींनीं जन्म
होत नाहीं तो उपाधिपन्न जीवाहून निराय व विलक्षणवद्वयाचा आहे, तो अससाठी

म्हणजे जन्म-मरणशून्य आहे, त्याला क्षुधा, नृपा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु ह्या विकारपी यन्त्रिचिन्त्या बाधा होऊ नये, तो या आधिभ्याधीभ्या पलीकडे राहणारा आहे तो जगस्वामी आहे व तो स्वतंत्र आहे जसे या सत्यबोधेच्या समजते नंतर या लक्षणार्थी मुक्त जो परमेश्वर होव नये, मी सर्वांचा आत्मा आहे मी सर्वांस सम असून (सर्वत्र निर्विकार असून) सर्व भूतामध्ये राहणारा आहे, मी परिच्छिन्न नव्हे म्हणजे आधिदेवें उत्पन्न केलेल्या उपाधीनी सकृद्विज साहेबा माविज आत्मा (जीव) नव्हे, मी मावेचाही आत्मा आहे, माझा महिमा मोठा आहे, हे विश्व माझे म्हणजे परमेश्वराने स्वरूप आहे, असे जे ह्या पूर्ण ज्ञान त्यास होतं, तेव्हा तो शौरशून्य होतो अर्थातच सर्व शोचतामरापात त्याचा बुद्ध्या होणे आणि तो क्लृप्त होतो हा तात्पर्यार्थ आहे ॥ २ ॥

रत्ना०—'अनीशया' = योग्य होणाऱ्या प्रकृतीने आपण परमात्म्याचे शेधरूपी अस्वाहा (मळार असून) आपले स्वरूप ज्ञानामक व आनंदामक आहे हे चित्तव्य जाण व वृत्तामयाचे नष्ट होणाऱ्या स्वरूप धर्तीत मा आहे, मी शून्य आहे, कशे आहे, अशी शारीरतादात्म्यबुद्धि करणे या अज्ञानामुळे ज्ञानाला दुःखाचा अनुभव परतीच्या ससर्गाने देतो आणि तो शोक करित राहतो, पण तेव्हा श्रुतेश्वर हा आपला आधार, आपला निधन व आपला श्रेणी आहे, म्हणून जीवापेक्षा सर्वविक्षय आहे, असे पाहणे व आपल्या कर्माने आणि उपासनेने प्रसन्न साहेब्या सव जगजिप्या परमेश्वरचा महिमा आपल्या मुद्धामध्ये प्रसन्न करितो, परमेश्वरचा महिमा त्यास जेव्हा समजतो, तेव्हा तो शोचशून्य होतो 'अनीश = असमथ हाही अर्थ या आचार्यास मान्य आहे सत्त्व म्हणजे अस्त-करण असा अर्थ करून झे मंत्र अत्र करण-जापर आहे जीव-परमेश्वरपर नाही, असा या आचार्यानी पूर्वेपक्ष उत्पन्न करून त्याचे निराकारण केले आहे आणि हा व इतर समानार्थक मंत्र जाव-ब्रह्मचर आहेत असे ठरविले आहे क्षेत्रज्ञ म्हणून परमेश्वर आणि जीव म्हणजे भूतासा आहे अत्र देऊन जाव-परमेश्वरान्मथ भद् आहे, इही पानी दाखविले आहे ही समय अर्थ-चर्चा विनयीय आहे, इतके मान सुपरिण येथे शक्य आहे

माप्य०—अनीशया=होतीश्याय जित्त दुसरा स्वामा नाही, ती हीची शक्ति, 'जय' =सर्वतेव्य 'इश' =विष्णु हा आपल्याहून विराट्ठा आहे व त्याचे स्वरूप मर्म साहित्यामयाच असून त्या स्वरूपाचे मनन निदिध्यासन केले, परमेश्वरचा उपासना केली, असता अपरोक्ष साक्षात्कार होऊन जीव शोचशून्य होतो देशदिकेचे निवारण. मनन उत्पन्न झेणे हाच मोह होय. परमेश्वराने स्वरूप समजते म्हणजे हा मोह नाहीसा होतो

मंत्र तिसरा.

यदा पश्यः पश्यते रक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थः—यदा पश्यः रक्मवर्णं, कर्तारं, ईशं, पुरुषं, ब्रह्म-
योनिं पश्यते (जेव्हा ज्ञानीपुरुषाला तेजस्वी जगत्कर्त्या पुरुषाचें, जग-
त्त्वामाचें, जगदाधाराचें व जगत्कारणाचें स्वरूप समजतें) तदा पुण्यपापे
विधूय निरञ्जनः विद्वान् परमं साम्यं उपैति (तेव्हा सर्वपुण्यपापांचा
विनाश करून दोषशून्य झालेला विद्वान् हा अतिश्रेष्ठ वी निर्विकारी
समता ती प्राप्त करून घेतो.) ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले
पश्य पश्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्वपुरुक्म-
वर्णं स्वयज्योति स्वभाव रक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तार
सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयो-
निस्त ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनि म यदा चैव पश्यति तदा
स विद्वान्पश्य पुण्यपापे वन्दनभूते कर्मणी समूले विधूय निरस्य
दाध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतद्वेदा परमं प्रकृष्टं निरतिदाय साम्यं
समतामद्वयलक्षणा द्वैतविषयाणि साम्यान्वतोऽर्वाभोवातोऽद्रव्यलक्षण-
घेतव्यस्य भाव्यप्रपैति प्रतिपत्ताने ॥ ३ ॥

परमज्ञ होतो सामान्यतः साम्ये द्वैताचा सवध दाखविणारी असतात, म्हणून अर्णवकडची, व्यवहारात्मक, साराध, कनिष्ठ प्रतीची असतात साम्य दोघात अथवा अनेकांत असतें म्हणून साम्य म्हटलें की द्वैताचा उद्भव होतो एण वेळें तर परम हें साम्याचे विरोधना श्रुतिपटित आहे, म्हणून हें साम्य अद्वयलक्षणाचे, एकत्वदाशक मात्र असलें पाहिजे साराध मुक्तास जें साम्य प्राप्त होतें तें अद्वयलक्षणात्मक असतें, जसें शुनीला एककडानें सांगावयाचें आहे असो, हा जीव जीवन्मुक्त होतो. ॥ ३ ॥

रगरमानुज—जेव्हा ब्रह्मदर्शी (मूल पाहणारा) जीव हा अगितेजस्वी, मगल-धारीती, जगत्कर्ता, जगत्त्रियता, ब्रह्मप्रेक्षि (मूल म्हणजे अव्याकृत, त्याच उपादान-कारण असणारा किंवा ब्रह्म हाच योनि असणारा स्वधमु) परमेश्वरानें, वास्तुदेवाचे, दर्शन घेतो, त्यावेळी सर्व पुण्य-पापार्थे निरसन होतें मग प्रकृतीचे वध तोडून ज्ञानी मुमुक्षु अवहलतात्मत्वादि श्रुत्युक्त अष्ट लक्षणांनी ब्रह्म-स्वरूपी होतो अथवा त्यास सद्ब्रह्मता-मुक्ति मिळते.

माध्यम—ज्ञान झाले म्हणजे अपारव्य (कलोन्मुक्त न झालेलें कर्म) आणि काम्य कर्मांचे पुण्यफळ या उभयवर्ताचाही नाश होतो ' स्वप्नगण ' प्रकृत्याकडील शरीर ब्रह्म योनि-हिरण्यगर्भाचें कारण साराध जेव्हा जीव प्रकृत्याकडील जगत्कर्त्या, पूर्ण वशुणा, मूलदेवपित्रिवाचे (विष्णुचें) सपूर्ण ज्ञान करून घेतो, तेव्हा त्याच्या अपरोक्ष ज्ञान होऊन तो निरजन होतो, त्याचे सर्व अनिष्टकर्मवध झुटतात आणि त्याला निष्क-साध्य प्राप्त होते

मंत्र चवथा.

प्राणो ह्येव च. सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानन्विद्वा-
न्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रिया
वानेव ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

अन्वय च अर्थ—हि एषः यः प्राणः सर्वभूतैः विभाति (सुप्रसिद्ध
आहे की, हा प्राण सर्वभूतासह प्रकाशित होतो) विज्ञानन्
विद्वान् अतिवादी न भवति (हें जाणून विशान असणारा ज्ञानी पुरुष
अतिवादी असत नाही.) एषः आत्मक्रीडः, आत्मरतिः, क्रियावान्,
ब्रह्मविदां वरिष्ठः (हा आत्मक्रीडा करणारा आत्मरत पुरुष कृतकृत्य
होऊन सर्व शशपेत्त्यामध्ये श्रेष्ठ होतो.) ॥ ४ ॥

किंच योऽय प्राणस्य प्राण पर ईश्वरो ह्येव प्रवृत्त सर्वभूतैर्न-
ह्यद्विस्तम्बपर्यन्ते । इत्थभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्य सर्वात्मा

सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विज्ञानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानभावेण स भवते भवति न भवतीत्येतत्किमतिवाद्यातीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमत्येत्यातिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यद्दृष्टीति 'दृष्टं तदा किं ह्यसाधनीत्य द्रष्टुं । यस्य द्रवपरमन्यद्दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यत्र पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽत्मक्रीड आत्मन्येव च क्रीडा क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव च रती रमणं प्रीतियंत्य स आत्मरतिः । क्रीडा वाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा वाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावाद्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सौख्यं क्रियावात् । समासपाठ आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिसत्तुवर्भयोरन्यद्वरोऽतिरिच्यते । केचिन्वामिहोत्रादिकर्मव्याविशयोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तद्येष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि वाह्यक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्त । कश्चिद्वाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति वाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न हि तान प्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेवेतदनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । " अन्यथा यावो विमुञ्चथ " " संन्यासयोगात् " इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रियावान्यो ज्ञानध्यानादिनिश्चयान्तोऽभिन्नार्थमर्यादः सन्यासी । य एवंलक्षणो पातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्प्रलपिष्ठ स ब्रह्मविदां सर्वेषां परिष्ठ प्रधान" ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—जाणती, जो हा परमेश्वर प्रसूतवा विषय आहे, तो माणांचा माण असून ब्रह्मदेवापासून तीं बनलेल्या कडीपर्यंतच्या सर्वभूतांच्या स्वभावांनीं मकराज्ञान होत असतो, म्हणजे सर्वभूतांमध्ये राहून व सर्वांचा आत्मा होऊन सर्वमकाष्ट होतो पावमाणें सर्वभूत-निपाती जो परमेश्वर तो प्रत्यक्ष मीच आहे, जसें ज्या विद्वानांला ज्ञान-विज्ञान होतें, महाकाकांचा उपदेश होणाऱ्यानी ज्या अधिकारी प्रमुसूटा ' मी ब्रह्म आहे ' असें समजून उमजतें, तो केव्हाही अतिवादी होत नाहीं. अतिवादी म्हणजे इतर रूपाने अनिर्कृत करून बाद करण्याचा ज्याचा यत्नाव अहमो, ते अनिवादी होत श्रुतिवाक्यांचा अर्थ मात्र करून त्यांच्याजोतावर 'तो आहे,'

‘तो नाहीं’ असा वाक्यात्पार्श्वे वाद् कक्रम प्रतिपत्त्याचा वाटाव कृतात, ते अति-
वादी होत पण प्राण्याचा प्राण असणारा आत्मा मी प्रत्यक्ष आहे, असें ज्वाला समजते,
तो अतिवादी होणे शक्य नाहीं जेव्हां सर्व मी आहे, दुसरी वस्तु नाहीं, असें ज्ञान
होते, तेव्हां हा विद्वान् पुरुष बोलेल तरी काय ! दुसरी कांहीं तरी वस्तु आहे, ती
दिसत भासत आहे, असें ज्ञान असतें तेव्हां तिच्या पलीकडे उभें राहून बोलतां येतें,
हें ठीक आहे पण वरिष्ठ आत्मज्ञानी विद्वानाळा सर्वात्मकस्वरूपाशिवाय दुसरे कांहीं
दिसत नाहीं, ऐकूं येत नाहीं किंवा समजत नाहीं, म्हणून अर्थात्तच तो जाणवत्या
पलीकडे जाऊन बोलू शकत नाहीं आपणच सर्व शाब्दावर पलीकडे जलीकडे इत्यादि
शब्द व शब्दसामर्थ्ये कुटित होतात म्हणून हा विद्वान् पुरुष अतिवादी होत नाहीं.
तो केवळ आत्मस्वरूपाशीं गीडा करण्यांत दग होऊन जातो एव, दाण, इत्यादिकांशीं
(इतर जड विषयांशीं) फीडा करणें जीवन्मुक्ताला असमवनीय होतें तसेच त्याची
निरतिशय भीति आत्मस्वरूपावर मात्र असते आत्मस्वरूपाशीं न्याये श्रेयस्कर्तव्य
समर्पित होतें. गीडा करण्याला भासू साधनांशीं अपेक्षा असते, पण रतीला साधनांची
आवश्यकता नसते रति म्हणजे साधननिःपेक्ष शुद्ध चासूविषयप्रतीति होय इत्या
साधन नको असते असा ‘फीडा आणि रति’ अर्थ विशेष आहे ही प्रीति
चासूविषयात्मक किंवा आत्मविषयात्मक असलेला आत्मज्ञानी विद्वानाची प्रीति
आत्मस्वरूपाशीं मात्र असते. याचप्रमाणें ज्ञान, ज्ञान, वैराग्य इत्यादि किराणां जो संपन्न
असतो त्याला किराणान् असें म्हणतात ‘आत्मनिःकिराणान्’ असा समस्तवाट घेतळा
तर त्याचा अर्थ आत्मरति हीच ज्याची गीडा आहे असा बहुमीहि समासाच्या
विषयानें होऊन दो-ही पद एकच अर्थ उद्धारितात, पण दुमन्यावेत्तां पडिला वरा*
कारण त्याच्या योगें ‘चासूकिराणान्वृत्तीचा’ अर्थ म्हणून लक्ष्यत येतो आतां काहीं
लोक या मनांत किराणां या शब्दांनिं अभिप्रेत्यादि कर्म व ‘आत्मफीडा’ व ‘आत्मरति’
इत्यादि शब्दांनीं मसूविद्या असे अर्थ समजून ज्ञान आणि कर्म यांचा समुच्चय श्रुतीला
अभिप्रेत आहे, असें म्हणतात, पण हें म्हणणें योग्य नाहीं कारण, मन्मतीत ‘चासूवे-
त्तांमध्ये हा पुरुष पश्टि असतो’ या प्रधान अर्थाच्या विरुद्ध हा समुच्चयाचा अर्थ होतो.
शिवाय भासू मिया करण्यात पुरुष आत्मस्वरूपाशीं रममाण होणें शक्य नाहीं चासूकर्मापासून
निवृत्ति घाली तर मात्र आत्मगीडा होण्याचा वधार्थ समज मान होतो चासूकीडा
आणि आत्म-फीडा यांचा विरोध असत शीघ्र आहे सम आणि प्रकाश हीं केव्हाही
एकच राई शक्ति नाहींत, त्याचप्रमाणें भासू-गीडा आणि आत्म-फीडा एकच असतें

* इत्या अर्थ वरा आहे, कारण व्याकरणप्रद्वनीनं ‘आत्मरति क्रिय’ असत
समस्तान्द हा दुसरा इट-अर्थ मानि करून देतो पण पुतांनि ‘चासू’ असा पत्यव
टावून मुद्दाम ‘किराणान्’ असा शब्द उपयोगिला आहे तेव्हां ‘किराणान्’ हा शब्द
गिराया घेऊन अधिक अर्थ समजणें उत्तम पत्त होय

संभवतीत्येव नार्हं मृणून या मन्नाया अर्थं ज्ञान-कर्म-समुपपन्न-पर परणे मृणजे
 वेदेरजाची बद्ध बद्ध करण्यत्तरही होय 'दुसःन्या वार्थीया अथवा विद्याचा त्याग
 करा ' कर्मसंपास करा ' इत्यादि श्रुति समुपपत्त्यादाचा सपथा निषेध करिताना
 मृणून वेद्ये क्रियावान् वा शब्दाचा अर्थ आम्ही केला आहे असाच असला पाहिजे
 मृणजे ज्ञान, प्यान इत्यादि प्रकारचा मात्र ज्ञानपर अर्थ क्रियावान् वा शब्दाचा केला
 पाहिजे आत्मविद्येचा मर्यादा आमचा अर्थ उल्लिखित नाही इतकच नव्हे तर आमचा
 अथ विद्याया मात्र होतो सारांश, यथे या मन्त्राने खोच क्रियावान् इष्ट आहे की
 ज्ञानानुक्त मान क्रिया करून जो अद्वैतज्ञानवस्तुची मर्यादा उल्लिखित नाही असो
 जो या मन्त्राने सांगितल्याप्रमाणे शक्यता आहे जो अनतिपादी आहे ज्ञानकीड
 आहे, आमचा अर्थ धर्म-ध्यानादि मात्र क्रिया करणारा आहे तो ब्रह्मनिष्ठ पुरुष
 सव ब्रह्मवेद्या पुरुषांमध्ये श्रेष्ठ मृणजे प्रधान असतो ॥ ४ ॥

शरारामानुज—शान्—परमात्मा साचा आश्रय सर्व भूते करिताना 'विज्ञानानु-
 विद्वान् भव तेनास्तिवादी' असा पण स्वीकारून या आचार्यांनी असा अर्थ केला
 आहे की अर्थ मन्त्राच्या योगाने ज्ञानीपुरुषाने भगवताचा उपासना करित होताना
 परमेश्वरार्थे साहाय्य घेऊन अतिवादी अर्थ (परमेश्वर सार्वज्ञां श्रेष्ठ आहे असे दृष्ट
 चिदानपूर्वक मृणजे) असा उपद्रव श्रुतीने मनुसूत्र केला आहे 'क्रियावान्-विपश्चान
 कर्मणि अनुष्ठानं कर्णारा वदविद्वान् कर्म केल तर मात्र-अन-करणप्रभिरु-हीऊन
 निष्कर्मकर्मनि उपासितेची उपासिते द्वीन आणि विहित कर्म करणारा ज्ञानी पुरुष सव
 ब्रह्मवेद्यांत श्रेष्ठ होतो

माध्व—क्रियावान् प्राय्यकर्मकर्ता एव—हा हरि सर्वभूते—इत्यादि इद्रिया
 भिषानी देवतासह अतिवादी मी कता असे अस्त मृण्यारर जेव्हा मी कर्ता नाही, स्वतंत्र
 नाही असे ज्ञान होऊन ' हा हरि सर्वद्रियाचा स्वामी आहे असे अपरोक्ष ज्ञान करून
 घेतो तेव्हा प्राय्यकर्मकर्ता सर्व भगवताची नीड आहे सर्व भेदात्वे स्थान भगवान
 आहे असे समजतो आणि त्याचे साहाय्यपात्रक अनुसंधान संपते ही अस्तज्ञान
 समाधि रूप जेव्हा ही समाधि नसते तेव्हा तो सत्त्वम मात्र करीत असतो त्याचे
 साहाय्यक भगवत्पूजात्मक कर्मे करण्याचे असत

मंत्र पांचवा

सत्येन लभ्यस्तपसा सौप आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
 ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि
 शुभ्रो य पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषा ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—हि एषः आत्मा नित्य सत्येन, तपसा, सम्पद्गानेन ब्रह्मचर्येण लभ्यः (हा आत्मा नित्य सत्याचरणाने, नित्य तपाने, नित्य परमार्थज्ञानाने म्हणजे नित्य ब्रह्मचर्याने लक्षावयाचा असतो.) हि अंत शरीरे ज्योतिर्षयः शुभ्रः, क्षीणदोषाः यतप य पश्यन्ति (हे प्रसिद्ध आहे की, हा शरीराच्या अवस्थांभी राहणारा प्रकाशरूप निर्मळ आत्मा ज्याचे दोष नष्ट झाले आहेत त्या यतींना मात्र साक्षात् प्रकट होतो) ॥१॥

साक्षात् चित्त शुद्ध झालेव्या भोगविक निवृत्तनास आत्मदान होतें, त छत्राचरण, तपश्चर्या, यथाथ ज्ञान आणि ब्रह्मचर्य पांचा नियम अनुष्ठानाने होतें

अधुना सत्यानीनि भिक्षो मन्थरज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन सृष्टावदनत्यागेन लभ्य प्राप्तव्य । किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया “ मनसश्चेन्द्रियाणा च छैकाम्य परम तप ” इति स्मरणात् । तद्व्यगुरुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परम साधन तपो नेतरश्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुपपन्न सर्वत्र । सम्पद्गानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण । नित्य सर्वदा नित्य सत्येन नित्य तपसा नित्य सम्पद्गानेनेति सर्वत्र नित्यदा दोऽन्तर्दोषिकान्यायेनानुपकथ्य । वक्ष्यति च—“ न येषु जिह्वामृतं न साया च ” इति । कौऽसावात्मा य एतौ साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अन्त शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्ण शुभ्र शुद्धोऽयमात्मान पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशोला सन्यासिन क्षीणदोषा क्षीणश्रीधादिविस्तमला स आत्मा नित्य सत्यादिसाधने सन्यासिर्भिलभ्यत इत्यर्थ । न फादाचिर्ल सत्यादिर्भिलभ्यते । सन्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवाव ॥ १ ॥

सिद्धांती—आता येथून यथाथज्ञानाच्या सहचारित्वाने असणाऱ्या सत्यादि व्याकरणाची साधने भिक्षुला (कर्मसन्वल पुढाला) विहित केली आहेत हा तप साधने निवृत्तिपर आहेत असतो, सत्य म्हणजे अनुत्पाया (मृषा, मिथ्या वपनाचा त्याग) होय आत्मप्राप्ति करून घ्यावयाची आहेत तर प्रथम असाव्याचा नित्य त्याग केला पाहिजे (१) तपश्चर्या म्हणजे इंद्रियांसह मनार्था असह एकाग्रता करण हे होय ‘ मनाचा आणि इंद्रियांची एकाग्रता करणे हे परम श्रेष्ठ तप आहे ’ असे धृतीच म्हणजे आहे त्याच्या परमार्थास परम अनुकूल म्हणजे आत्मदान

प्रत्यक्ष कल्प्यात् परम कुशल असे जें श्रेष्ठ साधन ते एकामताद्वय तप होय. हा चंद्राद्यप्यादि करणे ही आत्मसाधक तपश्चर्या नव्हे. असो, आत्मसाधनाला एकनिष्ठ तपश्चर्या नित्य हवी. याचप्रमाणें (३) आत्मस्वरूपाचें यथार्थ दर्शन म्हणजे सम्पन्नान असें ब्रह्मचर्य म्हणजे अतिशुभेयुनाचा-विषयमोहाचा नित्य त्याग होय. ही सर्व साधने आत्म-प्राप्तीच्या उपयोगी पडतात. याप्रमाणें नित्य सत्वाचरण, नित्य तपश्चर्या, नित्य यथार्थज्ञान म्हणजे नित्य ब्रह्मचर्य ही सहकारी करणे साधने आत्म-प्राप्ति पद्धत देतात. मज्जातील नित्य शब्दाचा अंतरशब्दीपिकान्यायाने सर्व साधनांशी सन्वय करावयाचा आहे. ' यथाव्या टिकर्णा कपट नाहीं, अनृत नाहीं व माया नाहीं ' अशी पुढें येणारी श्रुति जास्वी म्हणतां वाला प्रमाण* आहे.

या साधनांनीं प्राप्त होणारा आत्मा कीणत्या स्वरूपाचा असतो, हे या भेदाच्या उत्तरार्थांत पुनः साधितले आहे. हा आत्मा शरीराच्या अंतर्थांनीं (हृदयाकाशांत) प्रकाशरूपानें व शुद्धस्वरूपाने वास्तव्य करितो. या आत्म्याचें दर्शन घर्तित, मनःसंपन्न करणाऱ्या विरक्त पुरुषांस मात्र हीत असतें. हे विरक्त सन्यासी क्षीणदोष असतात. म्हणजे त्यांच्या चित्तांतलें काम-क्रोधादि मल नाहींसे झालेले असतात. यांचें चित्त निर्मल असतें. असो, याप्रमाणें नित्य सत्त्वाचरणादिसाधनांनीं हा आत्मा संन्याशांस मात्र प्राप्त होतो. वगीच एखादे सणासुदीचे वेळीं सत्यादिभावनांचा अवलंब करणाऱ्या पुरुषांत हा आत्मा मिथ्यावत्त्वाचा नाहीं. असो, पुढील मंत्र अर्थातच सत्यादिसाधनांच्या श्रुतीसोपार्त आहे, उर्ध्वराद्वर आहे. येथे साधनांची श्रुति आहे, ब्रह्मचर्याचा साक्षात् अवतार नाहीं. ॥ ५ ॥

रंगरामानुज—' सत्य ' = भूतचि वस्त्याप करणारें भाषण. परमेवरापी प्राप्ति उपतानाद्वारानें होते.

भाष्य०—' सत्य ' = सताचे द्वित करणारें सें. ' ब्रह्मचर्य ' = श्रवणादिरूप वेदाभ्यास. इलोत्तर केलेल्या निष्ठाचरमनि, श्रवणादिकर्मा व अपरोक्षज्ञानानें ज्या स्वरूपा-नदाचा आविर्भाव होतो, तो वैचळ विलक्षण आहे ' यति ' = श्रवणादि अनुकूल स्वप्न करणारे. सम्पन्नान = माहात्म्यज्ञान आवि र्नेहका भक्ति.

मंत्र सहाचा.

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो
देवयानः । येनाऽऽक्रमन्त्युपयो ह्यासकामा यत्र
तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

* याचद्वय चंद्रोपनिषदांतलें भाष्य व्याचारांनीं मागाहून लिहिलें असा प्पनि कदाचित् निघूं शकत.

अन्वय ष अर्थ—सत्यं एव जयति न अनृतं (सत्यानें मात्र जय-
प्राप्ति होतै, असत्यानें होत नाही) देवपानः पथाः सत्येन विततः
(देवयान मार्ग सत्यानें मद्धित झाला आहे) येन आप्तकामाः ऋषयः
यत्र आक्रमन्ति (या सत्यानें मात्र पूर्णकाम ऋषी ज्या देवयानमार्गाचें
आक्रमण करितात) तत् सत्यस्य परमं निधान (तो देवयानमार्ग
सत्याचें श्रेष्ठ वसतिस्थान आहे.) ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थं । न हि
सत्यानृतयो केवलयो पुरुषानामभितयोरैव पराजयो वा सम्भवति ।
प्रसिद्ध लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽत्र सिद्ध
सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य
साधनातिशयत्वम् । पथम् । सत्येन यथाभूतवाद्बन्धवधया
पन्था देवयानारूपो विततो विस्तीर्णं सातत्येन प्रवृत्त । येन पथा
ह्यत्रमन्ति ऋमन्त रूपयो दर्शनवन्त बुद्भकमायाशाश्रयाहकारद-
म्भानृतवर्जिता ह्यत्रकामा विगततृष्णा सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमा-
र्धतरस्य सत्यस्योत्तमसाधनस्य सत्यन्धि साध्य परम प्रवृष्ट निधान
पुरपार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथाऽऽक-
मन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेषां सवन्ध ॥ ६ ॥

सिद्धांती—सत्याचरण करणता पुरुष मात्र जय पावतो असत्यवारा पुत्र
अर्थां विनयी होत नाही मनांत राग आणि अनृत जसे भाव आणेत सारे पण
पुत्राचा आशय पेतल्याशिवाय केवळ सत्याचरण जय मिळतो किंवा अनृतान पराजय
होता, असें साभवत नाही, म्हणून सत्य म्हणजे सत्याचरणा पुरुष व अनृत म्हणजे
अनृतवादी पुरुष असा अर्थ केला आहे असा, व्यवहारांत हें प्रसिद्धच आहे कीं,
सामान्यतः सत्यवचना पुरुषाः शिष्या मायण करणाराचा लीलेत पराजय करतां येतो
पिरकाल शिष्याचा उलट अनुभव वेढाई येत नाही म्हणून सत्य हें साधन बलवान
आहे हें सिद्ध होतें नसेच शास्त्राचरणाची असें समजतं कीं सत्य हें जन्मत उत्पन्न
जापक्षत साधन आहे कसें हें ऐका—देवयाननामक जो मार्ग आहे तो सत्यानें मात्र
दिल्लीण होऊन असद्वानाचें नित्य शिद्ध झाला आहे वस्तुस्थिति असेल तरी ती मकट
करणे याचें नांव सत्यवाद हीच वाच्य सत्यानें प्रती (प्रैकालिक ज्ञान असपावे महा
पुरुष) जातात. कष्ट, मोषा शोचपणा, अज्ञान, दंभ, अज्ञान इत्यादि गोष्टी सवधा
वर्ज्य करणे हें सत्याचें लक्षण आहे जसे, ज्याच्या सर्व हृद्य पूर्ण सत्या, जे सत्य

मृष्णारूप्ये होते, ते सवज्ञ कृषि या सत्याच्या मार्गांनी जातात. उचम साधन जें सत्य त्यानं सत्य होणारं समार्थवत्त्व, सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थरूपी निधान, म्हणजे परमात्मसहस्र जेथें नित्य वास्तव्य करितें, तें देवपाग होय त्या स्थानाकडे (देवपानाकडे) ज्या मार्गांनीं कृषा जातात, सो माग सत्यानं मान पूर्ण सचिटेला आहे, हें प्यानांत देवावघाचें आहे साक्षात्, देवपानांनं पुरुषार्थसिद्धि होतें आणि देवपानमार्गं सत्यानं माध्य होती ॥ ६ ॥

माध्य०—'सत्य'चेकडरथ मगवान् विष्णु अयुत = असुर. सत्याचें निधान वैकुण्ठ लोक आहे. 'आप्तकाम' = इष्ट असलेलें महाज्ञान ज्यास प्राप्त झालें आहे ते 'देवपान-माग' हा श्रीविष्णूनें मल्ल स पामपद प्राप्ती व्हावी म्हणून निर्माण केला आहे.

मंत्र सातथा.

बृहच्च तद्विद्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं
विभाति । दूरात्सुदूरे नदिहान्तिके च पश्यत्स्वि-
रैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

अन्वय न अर्थ—बृहत् च तत् दिव्यं, अचिन्त्यरूपं, सूक्ष्मात् च तत् सूक्ष्मतरं विभाति (तें अत्यंत मोठें असून अति तेजस्वी आहे. त्याचें स्वरूप मनोबुद्धीस जगोचर आहे. तें लहानाहूनही अत्यंत लहान आहे.) दूरात् तत् सुदूरे इह अंतिके च (तें दूराहून दूर ठिकाणी व जवळच्या वस्तूहून अत्यंत जवळ आहे.) पश्यत्सु इह एव गुहायां निहित (ज्ञानी पुरुषास हें ब्रह्मतत्त्व आपल्या हृदयाकाशात आहे, असें येथें मुदा दिसतें.) ॥ ७ ॥

किं तत्किंत्वर्तकं च तदित्युच्यते—बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्या-
विसाधनं सर्वतो व्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमानिन्द्रियगोचरमत एव
न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्याचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मावाकाशादे-
रपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि भौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्धिमाति
विविधमादित्यचन्द्राद्यावारणे भाति दौष्यते । किंच दूराद्विप्रकृष्ट-
देशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽवितुपागलन्तागम्यत्वात्तद्ब्रह्म ।
इह देशेऽन्तिके समीपे च विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वात्तद्वाऽऽका-
शात्स्वाप्यन्तरभ्रुते । इह पश्यत्सु चेतनाविस्तृत्येतत्रिहितं स्थितं दर्श-
नादिनिपादरवेन योगिमिर्लक्ष्यमाणम् । क गुहाया बुद्धिलक्षणायाम् ।

तत्र हि निगूढ लक्ष्यते विद्वद्भिः । तथाऽप्यविद्यया सवृत्त सत्र
लक्ष्यते तत्रस्यैवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—तं काय आहे व त्याचे पम वसे आहेत ते ह्या मंत्रांत सांगतात
ऐका—नें मरण ब्रह्म सर्वाद्गुण मोठें आहे हेंच सत्यादिकांचेंही साधन आहे ब्रह्म
स्वप्न्यायी आहे, म्हणून सत्यादि साधनांचें तें उपादान कारण होतें हें सत्यादि साधनांनी
प्रकट होतें, तथापि सत्यादि साधनें याच्या अक्षितानें सिद्ध होतात म्हणजेच स्वपमु
आहे नें ब्रह्म इद्रियांत गोचर असत नाही, म्हणून त्यानें चिंतनही करिता येत नाही.
सुम्न आकाशापेक्षाही हें ब्रह्म अत्यंत सूक्ष्म आहे याच्यापेक्षा जास्त सूक्ष्मतर
वस्तूचा अभाव आहे सर्प सूक्ष्मवस्तूचें कारण व आमा ब्रह्म आहे म्हणून तें सूक्ष्मा-
हून सूक्ष्म आहे तें ब्रह्म सूक्ष्मद्रव्ये भिन्नभिन्न स्वरूपें घेऊन प्रकाशित मात्र होतें
शिवान, अत्यंत दूर अतणाया प्रदेशाहून तें जास्त दूर असतें कोणाला ! अज्ञानी
लोकांना या पुण्यांत ब्रह्मस्वरूप मुर्ध्निच समजत नाही म्हणून त्यांच्यापामून तें अत्यंत
दूर दूर आहे पण जे विद्वान् आहेत, ज्यांना आमज्ञान झालें आहे, त्यांच्या हे अत्यंत
जवळ म्हणजे ब्रह्म हे त्यांचा आत्मा असतें कारण तें सर्वांतपामा आहे 'आका
शाचही तें अंतर्पामी आहे' असा श्रुतीचा उपदेश आहे येथे ज्यांना ज्यांना म्हणून
मुद्दि आहे त्यांच्या म्हणजे जीवमात्राच्या टिकणी हें वास्तव्य करिते आणि दृशन,
स्पर्शन, इत्यादि निमाण्या दूरानें योग्यलोकांचें हें लक्ष्य होत साराथ, योग्यलोक
दृशनस्पर्शनवद्नादि क्रिया पाहून असें निमित्त अनुमान करितात कीं, जीवाच्या टिकणीं
महात्मा वसति आहे हें कांठें राहणें ! शुद्धिनामकगृह्यस्ये याच वास्तव्य आहे
पण विद्वान् लोकांस मात्र मुद्दीमयें गुण असलेल्या महात्मे अनुमान करिता येतें
तथापि त्यावर अज्ञानाच दृढपण असल्यामुळे स्वदृष्ट्यात असूनही अज्ञानीपुरुषांस
तें दिसत नाही, म्हणून त्याला गुह्यग्रथ मूढ, अस म्हणें

साराथ, एकच ब्रह्मबन्धु निरनिराच्या अधिकाराच्या जीवांस निरनिराच्या स्वरूपांन
प्रकट होत असतें यामनागें ब्रह्म हें सर्वव्यापी, सर्वांतवामी, स्वयंप्रकारा इत्यादि
गुणांचा पुत्र आहे, असें स्वरूप समजण्यासाठी श्रुति या मंत्रांत ब्रह्मवर्णन करित
आहे ॥ ७ ॥

रगतामानुज—स्वप्नानां आणि गुणांना अत्यंत धोर अतणां, अज्ञानात
आधार देणां, बाणीला व मनाला अणोना, मगलधारी, सर्वे पराचारांच्या अंतर्पामींत
भवेष्ट करण्यात समर्थ असणां आणि म्हणून अणि सूक्ष्म अतणां हें ब्रह्मत्वर आहे

माध्यम—यांचा अभिप्राय असा दिसतो कीं, प्रत्येक अपरोक्ष ज्ञानी पुरुषास
विचित्र स्पर्शिकांचें दर्शन होते आणि प्रत्येक ज्ञान्यास विचित्र मोक्ष निश्चयो सांगणा
मोक्षांतही भिन्नता आहेच विचित्र—असाधारण, प्रत्येकाला ब्रह्मस्वरूप निरतिताई
दिसतें, साराथ, मोक्षस्पर्शांत भेद आहे, मग स्वपदांत आहे, याचें मफल काय ?

मंत्र आठवा.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं
पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—चक्षुषा न गृह्यते, वाचा अपि न, अन्यैः देवैः न,
तपसा वा कर्मणा न (ब्रह्मस्वरूपाच्चै ग्रहण नेत्राने करितां येत नाही,
वाणाने सुद्धां नाही, इतर इंद्रियांनी किंवा तपाने किंवा कर्माने करितां
येत नाही.) ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः (ज्ञानप्रसादाने निच शुद्ध ज्ञाने—)
ततः तु तं निष्कलं ध्यायमानः पश्यते (म्हणजे मात्र ध्यान करणाऱ्या
शुद्धचित्त पुरुषाला त्या निर्गुण ब्रह्मस्वरूपाचे दर्शन होतें.) ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिमाधनमुच्यते । यस्मात्त चक्षुषा
गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽभिधेयत्वात्त चान्यैर्देवै-
रिनेन्द्रियैः । तपसा सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा
यैदिकेनाभिहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुन-
स्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थसापि
स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयतरगादिदोषकृत्वापितमप्रसन्नम-
शुद्धं सत्रावबोधयति मित्यं संनिहितमप्यात्मतत्त्वं मलावनद्धमि-
याऽऽदर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तपसेन्द्रियविषयसंसर्गाजनि-
तरागादिमलकालुष्यापनयनादानर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शा-
न्त्वमवतिष्ठते तदा ज्ञानम्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशु-
द्धमत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो योग्यो घट द्रष्टुं यस्मान्तस्तस्मान्तु तमा-
त्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्याय-
मानः मत्सादिमाधनवानुपसंहृतकरण एवाग्रेण मनसा ध्याय-
मानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

सिद्धान्तां—या मत्रां ब्रह्माच्या उपलब्धीचे (प्राप्तीचे) जे असाधारण (अद्वितीय) कारण आहे, ते साधनात, ऐका —त्या पक्षां ब्रह्म हे साधन आहे, त्या पक्षां त्याधि-
दह्य कोणातपाही नेत्रांनी होत नाही. पत्नीस जगोपर म्हणून कोणत्याही पत्नीने
त्याचे स्वल्प सांगता येत नाही, तसेच दुसऱ्या कोणत्याही इंद्रियांनी त्या अमूर्ताचे घटन
कारण येत नाही. याचप्रमाणे सर्व विषयांची प्राप्ति करून देणारी तपश्चर्या वेद

उपयोगी पडत नाही, आणि श्रोत, आग्निहोत्रादि प्रसिद्ध व मद्रासमध्य कर्मोद्देशी ब्रह्म स्वरूपाची प्राप्ति होत नाही सारांश, इन्द्रियांस अगोचर असणारे, केवळ तपानें किंवा विहितकर्मानें प्राप्त न होणारें ब्रह्म इन्द्रियांच्या, तपाच्या किंवा वैदिक-कर्मोद्देशी साक्षात्प्राप्त होत नाही मग ब्रह्मप्राप्तिकायें साधन तरा काय ! जसा प्रथम उत्पन्न होतो त्याचे उत्तर श्रुते साधन आहे वस्तुस्थिति अशी आहे की, स्वभावतः सब जीवांस आत्म-स्वरूपाचें ज्ञान कदाच घेण्याच सामर्थ्य आहे ब्रह्मज्ञान-प्राप्तिकायें साधन जा शुद्ध बुद्धि (आत्म-चैतन्य) ती सवास स्वरूपत प्राप्त झालेली असते पण वास्तविकपथावराल प्रेमादिदोषांना बलुवित शान्त्यामुळे सामान्यतः जीवांच्या पूर्वोक्तशुद्ध बुद्धि अशुद्ध (मलीन) व अग्रसन्न झालेली असते म्हणून जीवांच्या नित्य अतिनिकट सद्ब्रह्मास असणारे हें आत्मतत्त्व मलिन व चंचलशुद्धता दिसत नाही अकटक आरशांत किंवा नित्य चंचल असणाऱ्या ज्ञानांत जस स्वच्छ प्रतिबिंब दिसत नाही, त्याप्रमाण चंचल आणि मलीन जावशुद्धता यथाथ ब्रह्मविषय गोचर होत नाही पण जेव्हां, ज्या वेळी इन्द्रियविषयसंगतीने उत्पन्न झालेले रागद्वेषादि मलदोष नाहीत होनात, त्या वेळी बुद्धि प्रसन्न (निर्मळ) होते आरशावरील मळ काढून टाकिला म्हणजे तो जसा स्वच्छ होतो, किंवा जल स्थिर झालें म्हणजे तें जसे शांत होतें, त्याप्रमाणें शुद्धीवर आलेला मळ काढून टाकिला म्हणजे ता प्रसन्न व समाहित होत या निर्मळ व स्थिर बुद्ध्याच्या योजनेच्या अत कारण शुद्ध व चैतन्यमय झालें आहे, तो मात्र ब्रह्मदृशनाला योग्य होतो व शुद्धचित्त पुरुषाला आत्मस्वरूपाच दृशन झालें हें प्रसिद्धच आहे की, आत्मा हा निष्कल म्हणजे सर्वप्रकारच्या अवयवादिभेदानां वाजत आहे तो निरवयव आहे त्याच एकाच व शुद्धचित्तानें ध्यान केले, पांचव्या व सहाव्या मंत्रांत सांगितलेल्या सत्यादिब्रह्मचर्यापुस्त्यानें आपली इन्द्रिय नियुक्त करून एकाग्रमनानें श्रुत ब्रह्मस्वरूपाचें ध्यान केले म्हणजे या निर्मळचित्त पुरुषाच्या प्रसन्न बद्धीला निरवयव आत्मस्वरूपाचें दर्शन होतें ॥ ८ ॥

रागाप्रानुज—' ज्ञानप्रसादेन = परमेश्वराच्या प्रसादानें

माध्व०—ज्ञानरूप वायु, ब्रह्मदेव आणि परमज्ञानरूप हरी प्रसन्न झाल्याशिवाय कोणत्याही इन्द्रियाच्या द्वारानें किंवा तदभिमाना देवताच्या प्रसादानें ब्रह्मज्ञान प्राप्त होत नाही इतर देवता केवळ ब्रह्मपरोक्षज्ञानाला अनुकूल असणारें ज्ञानाची उत्पात्ति करण्यासाठी इन्द्रियाची प्रेरणा करितात. याचप्रमाणें शुद्धनाराशिवाय इतर कोणतेही इन्द्रिय भगवन्ज्ञान देण्याला समर्थ नाही

मंत्र आठवा.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं
पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—चक्षुषा न गृह्यते, वाचा अपि न, अन्यैः देवैः न,
तपसा वा कर्मणा न (ब्रह्मस्वरूपाच्चै गृह्यते नेत्राने करिता येत नाही,
वाणीने बुद्धा नाही, इतर इन्द्रियानी किंवा तपाने किंवा कर्मने करिता
येत नाही) ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः (ज्ञानप्रसादाने चित्त शुद्ध झाले—)
ततः तु तं निष्कलं ध्यायमानः पश्यते (म्हणजे मात्र ध्यान करणाऱ्या
शुद्धचित्त पुरुषाला त्या निर्गुण ब्रह्मस्वरूपाचें दर्शन होतें.) ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारण तदुपलब्धिसाधनमुच्यते । यस्मान्न चक्षुषा
गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वात्नापि गृह्यते वाचाऽभिधेयत्वात् चान्यैर्देवै-
रितरेन्द्रियै । तपस सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा
वैदिकेनाग्निदोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुन-
स्तस्य महणे साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि
स्वभावेन सर्वप्राणिना ज्ञान वाह्यविषयरत्नादिदोषकलुषितमप्रसन्नम-
शुद्ध सत्त्वावबोधयति नित्य सनिहितसव्यात्मतत्त्वं मलावगदमि-
याऽऽदर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयप्रससर्गनि-
तरागादिमलकालुष्यापनयनात्तर्जसलिलादिवत्प्रसादित स्वच्छ शान-
न्दमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसात् स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशु-
द्धसत्त्वो विशुद्धान्त करणो योग्यो भवति तस्य यस्मात्तत्तस्मान्नु तपसा-
त्मान पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कल सर्वावयवभेदवर्जित ध्याय-
मान सत्तादिसाधनवानुपसहसकरण एकाग्रेण मनसा ध्याय-
मानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—या मन्त्राग महापणा उपलब्धाचें (मानीचें) व अज्ञातपण (अद्वितीय)
काण ओडे तें सांगतान, ऐका—ज्या पर्ती मह हें रूपान्य आहे, त्या पर्ती त्याचे
महल कोणत्याही वेदांनी होत नाही । वाणीत जगोपा मशुद्ध कोणत्याही वाणीने
त्याचें स्वरूप सांगता येत नाही, तसेंच दुसऱ्या कोणत्याही इन्द्रियांनी त्या अज्ञातपण मग
अज्ञानी येत नाही । याचप्रमाणे सव विषयांची प्राप्ति करून देणारी तपसाचें वैश्व

उपयोगी पडत नाही, आणि श्रोत, आग्निहोत्रादि प्रसिद्ध व महात्म्य कर्मानेही मूल स्वरूपाची प्राप्ति होत नाही. सारांश, इन्द्रियांस अगोचर असणारे, केवळ तपाने किंवा विहितकर्माने प्राप्त न होणारे मूल इन्द्रियांच्या, तपाच्या किंवा वैदिक-कर्मांच्या साहाय्याने प्राप्त होत नाही. मग मूलप्राप्तीचे साधन तरी काय ! असा प्रश्न उत्पन्न होतो. याचे उत्तर श्रुते सांगत आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे की, स्वभावतः सर्व जीवांस आत्म-स्वरूपाचे ज्ञान करून घेण्याचे सामर्थ्य आहे. मूलज्ञान-प्राप्तीचे साधन जा शुद्ध बुद्धि (आत्म-चेतन्य) ती सर्वांस स्वरूपतः प्राप्त झालेली असते. पण यासाधनप्राप्तिसाठी प्रेमादिदोषांनी कलुषित झाल्यामुळे सामान्यतः जीवांची पूर्वांकशुद्ध बुद्धि अशुद्ध (मलीन) व अप्रसन्न झालेली असते. म्हणून जीवांच्या नित्य अतिनिष्ठ सद्भावसाधन असणारे हे आत्मतत्त्व मलिन व चंचलशुद्धाळा दिसत नाही. मळकट आरशात किंवा नित्य चंचल असणाऱ्या जलाने जसे स्वच्छ प्रतिबिंब दिसत नाही, त्याप्रमाणे चंचल आणि मलीन जावशुद्धीला यथार्थ मूलविषय अगोचर होत नाही. पण जेव्हा, ज्या वेळी इन्द्रियविषयसंपर्काने उत्पन्न झालेले रागद्वेषादि मलदोष नाहीसे होताना, त्या वेळी बुद्धि प्रसन्न (निर्मळ) होते. आरशावरील मळ काढून टाकिल्या म्हणजे तो जसा स्वच्छ होतो, किंवा जल स्थिर झाले म्हणजे ते जसे शांत होतं, त्याप्रमाणे शुद्धीवर आलेला मळ काढून टाकिल्या म्हणजे तो प्रसन्न व समाहित होते. या निर्मळ व स्थिर शुद्धीच्या योगाने ज्याचे अंतःकरण शुद्ध व चैतन्यमय झाले आहे, तो मात्र महादर्शनाला योग्य होतो व शुद्धचित्त पुरुषाला आत्मस्वरूपाचे दर्शन होतं हे प्रसिद्धच आहे की, आत्मा हा निष्कल म्हणजे सर्वप्रकारच्या अवयवादिभेदानां वर्जित आहे. तो निरवयव आहे. त्याच एकाच व शुद्धचित्ताने त्यानं वेळे, पांचव्या व सहाव्या मंत्रात सांगितलेल्या सत्यादि साधनयुक्तपुरुषाने आपला इन्द्रिय निवृत्त करून एकात्मनाने श्रुत ब्रह्मस्वरूपाचे ध्यान केलं म्हणजे या निर्मळचित्त पुरुषाच्या प्रसन्न शुद्धीला निरवयव आत्मस्वरूपाचे दर्शन होतं ॥ ८ ॥

स्वराभाष्य—'ज्ञानप्रसादेन' = परमेश्वराच्या प्रसादाने

भाष्य०—ज्ञानरूप बापु, ब्रह्मदेव आणि परमज्ञानरूप हरि प्रसन्न झाल्याशिवाय कोणत्याही इन्द्रियांच्या द्वारांनी किंवा तद्भिमानांनी देवतांच्या प्रसादाने मूलज्ञान प्राप्त होत नाही. इतर देवता केवळ मत्स्यारोक्षज्ञानाला अनुकूल असणारे ज्ञानाची उत्पात्ति करण्यासाठी इन्द्रियांची प्रेरणा करितात. याचप्रमाणे बुद्धमनाशिवाय इतर कोणतेही इन्द्रिय मयब्रह्मज्ञान देण्याला समर्थ नाही.

मंत्र नचवा.

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश, चेतसा एषः अणुः
आत्मा वेदितव्यः (ज्यामर्घ्ये मुख्य प्राण पंचरूप होऊन प्रविष्ट ज्ञाना
आहे, त्या शरीरस्थलदयानें, शुद्धबुद्धीनें, हा अत्यंत सूक्ष्म असणारा
आत्मा समजून घ्यावयाचा आहे.) प्रजानां चित्तं प्राणैः सर्वं ओतं
(प्राणादिकांसह जीवांचें अंतःकरण चैतन्यानें ओतप्रोत व्यापिलेले
असतें.) विशुद्धे यस्मिन् एषः आत्मा विभवति (निर्मल ज्ञालेख्या
ज्या या चित्तांत आत्मा प्रकाशित होत असतो) तें चित्त प्राणादिकांनीं
व्यापिलेले आहे. ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं पश्यत्येषोऽणुः सूक्ष्मचेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन
वेदितव्यः । कासौ । यस्मिन्ऽशरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापा-
नादिभेदेन संविवेश सन्व्यक्प्रविष्टस्तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा
ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रि-
यैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव क्षेहेन
काष्ठमियाप्रिना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके ।
यस्मिन् चित्ते क्लेशाविमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा
विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना विभवत्यात्मानं प्रनाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वित्प्राणो—याप्रमाणे ज्या वेद्य व अतिक्रम्य आत्म्याचे शुद्धचित्ती पुढेचाला निर्मल-
बुद्धीने माघ ह्यान व्हावयाचे तो आत्मा मुख्यतः राहतो तरी कोटे । या प्रमाणा
येथे उक्ता दिवें जाहे, ऐका. मुख्य प्राणपापु प्राणापानादिद्वारांनीं मित्ररूप
होऊन ज्या शरीरांत व्हावयाचे प्रवेश करितो त्याच शरीरांत ऊर्ध्वा हृदयांत हा सूक्ष्म
आत्मा राहतो व येथे प्रकट होणारा आत्मा माघ निर्मलचित्तानें (बुद्धीनें) जाणतो
वेतो ही आत्मज्ञमुदि कोणत्या स्वरूपाची असते ती पद्मः जीवांचें चित्त (अंतःकरण)
तसेच त्याचे प्राण व बुद्धी हीं सर्वं ज्ञानद्वारेणें ओतप्रोत व्यापिलेलीं असतात. दुःखामर्ष्ये
पूत सर्वत्रापी असते, चित्त काष्ठामर्ष्ये (टाकडामर्ष्ये) अग्नि व त्याची तन्मत्ता सर्वत्र
पसलेलीं असतात, त्याप्रमाणें सर्व अंतर्वासु इंद्रियांत शुद्धपुदि म्हणजे चित्कटा सर्वत्र

ध्याविलेली असते. जीवार्थे अंतःकरण घेतान्यसुक आहे, ही गौट व्यवहारांत ही प्रसिद्ध आहे असो, जे अंतःकरण ज्ञेयादिमहार्णा असुद्ध साहेलें नसतें, त्या अंतःकरणांत वर सांगितलेला स्वर्णप्रकाश जाणता आपल्या तेजाजें स्वतःलाच प्रकाशावित होत असतो अथवा यद्वचित्तव्या एकामहानी पुरवात प्रकट होत असतो. ॥ ९ ॥

माध्य०—'चित्त'—मन, बुद्धि अहंकार, चित्त, चेतन. आत्मा हा महापरीक्षेस झालेला अवश्य असणाऱ्या संकल्पनिश्चयीची शांति घेऊन ज्या चित्तमन्त्रे प्रवेश करितो, तें चित्त सारें शुद्ध होव.

मंत्र दहावा.

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च
कामांस्तस्मादात्मज्ञं अर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अन्वय य अर्थ—विशुद्धसत्त्वः यं यं लोकं मनसा संविभाति यान् च कामान् कामयते, तं तं लोकं तान् च कामान् जयते (शुद्धचित्ताचा पुरुष ज्या ज्या सुवर्णाचा मनानें संकल्प करितो आणि त्याच्या ज्या ज्या इच्छा असतात ती ती लोक त्याला प्राप्त होऊन त्याच्या त्या त्या इच्छाही परिपूर्ण होतात.) तस्मात् भूतिकामः आत्मज्ञं अर्चयेत् (म्हणून ज्याला ज्याला आपले कल्याण करून घ्यावयाचें आहे, त्यानें आत्म्यास जाणणारा जी बुद्धि तिचें व आत्मज्ञपुरुषाचें आराधन करावें.) ॥१०॥

य एवमुच्छ्लेषं सर्वात्मात्मात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वा-
देव सर्वात्मिलक्षणं कलमाह । यं यं लोकं पितृदिक्षुषणं मनसा
संविभाति संकल्पयति मह्यमन्वस्मै वा भवेदिति विशुद्धसत्त्वः
क्षीणश्लेश आत्मविभिर्भलान्त.करण. कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते
भोगास्ते वं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संकल्पितान्भोगान् ।
तस्माद्बिदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मशभात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं

हर्षयेत्पूजयेत्पादप्रक्षालनशुभ्रपातमस्कारादिभिर्भूतिकामो विभूति-
मिच्छुः । ततः पूजाई एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—मागील मंत्रानि ज्याचें स्वरूप सांगितलें तो सर्वान्यामी असणारा आत्मा ज्या आत्मज्ञ पुरुषाला स्वात्मत्वाने प्राप्त झाला, तो पुरुषही सर्वात्मिक (सह) शास्त्र्या-
मुळें त्याला सर्व-प्राप्ति करून देणारें फल मिळतें, असे या मंत्रांत सांगितलें आहे. हा
आत्मज्ञ पुरुष आपल्या मताने जे जे पितरादि लोक आपल्यात किंवा इतरांत प्राप्त
वाचे अग्रा संकल्प करितो, किंवा ह्य शुद्धचित्त, क्लेशशून्य, आत्मज्ञानी निर्मळ अतः-
करणाचा असल्यामुळें तो ज्या ज्या भोगांची स्वस्वैतरासाठी इच्छा करितो, ते ते लोक
र ने ते भोग प्राप्त होण्याच्या वा सद्गुरु पुरुषाच्या इच्छा तृप्त होतात. सारांश, आत्म-
ज्ञानी पुरुष सत्यसंकल्पी होतो, म्हणून या निर्मळ चित्ताच्या आत्मज्ञ पुरुषाची आरा-
पना आपलें कल्याण इच्छिणाऱ्या प्रत्येक पुरुषातें काढी ही योग्य आहे. ही आरापना
म्हणजे पूर्वांक सत्पुरुषाचे पादप्रक्षालन करणें, सेवा चाकरी करणें, त्याला नमस्कार
करणें, इत्यादि प्रकारची असावी. असो, हा कल्याणकारी साधुपुरुष सर्वांम वंदनीय
असावा. ॥ १० ॥

रंगरामानुज—‘संविभाति’=संकल्प करितो. ‘जयते’=बरा करून घेतो. आपल्या सर्व
इच्छा परमेश्वर वर देऊन पूर्ण करील अशी घट्टि धरून ऐक्यपंक्तामी पुरुषाचें भक्त्याचें सर्व
मनोरथ पूर्ण करण्यास समर्थ असणाऱ्या जगन्निर्वायत्या परमेश्वराची उपासना करावी.

साध्व०—ज्ञानी पुरुषाचे संकल्प अमोघ असतात, म्हणून त्याच्या इच्छा पूर्ण होतात.

तृतीयमुण्डक प्रथमखण्ड समाप्त.

तृतीय-मुंडक ।

खंड दुसरें.

मंत्र पहिला.

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं
भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते
शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—यत्र विश्वं निहितं शुभ्रं भाति, एतत् परमं ब्रह्म
धाम सः वेद (जेथें सर्व विश्व अर्पित झालें आहे आणि हें ब्रह्मतेज स्वते-
जानें स्वच्छ प्रकाशित होत आहे, तें जें श्रेष्ठ ब्रह्म, सर्व कल्याणाचें निधान
आहे, तें ब्रह्म या पुरुषाला गोचर झालें असतें.) हि ये अकामाः
पुरुषं उपासते ते धीराः एतत् शुक्रं अतिवर्तन्ति (जे निष्काम जीव या
आत्मज्ञ पुरुषाची उपासना करितात, ते ज्ञानी जीव जन्ममरणाच्या
फलीकडे जातात.) ॥ १ ॥

यत्मास्त वेद जानातीत्येतद्यथोचलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम
सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्माणि धाम्नि विश्वं समस्तं
जगन्निहितमर्पितं यत्र स्थेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम् । तमप्येव-
मात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामाः विभूतितृष्णावर्जिता सुमुक्षवः सन्त
उपासते परमिव सेवन्ते ते शुक्रं कृचीञ्च यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादान-
कारणमतिवर्तन्त्यतिराच्छन्ति धीरा धीमन्तो न पुनर्योनिं प्रस-
र्यन्ति “ न पुनः कचिद्रति करोति ” इति श्रुतेः । अतस्तं पूजयेदि-
त्याभिप्रायः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—ज्यामर्षी पूर्वोक्त आलङ्काराला वर सांगितलेलें ब्रह्म यथार्थ
समजतें—

शिष्य—या मंत्राचें लक्षण पूर्वा एकाचें सांगितें.

सिद्धान्ती—हें ब्रह्म उत्कृष्ट असून सर्वे ह्या परिपूर्ण होण्याचें उपाय स्थान आहे,
सर्वे ह्या व सकल याचाच आश्रय करून राहतात. या मंत्राप्रमाणें सर्वे विश्व ज्योति

घालेले आहे आणि हे महू आपल्या स्वयंभु पराशराने देदीप्यमान असत याचा प्रकाश शुद्ध आणि निर्मल असतो. जसी, असा अज्ञान ज्ञान ज्याअर्थी त्या महूला पुरुषाला झाले असते, त्याअर्थी मव कल्याणेच्छुनी त्याची आराधना करावी. आतां या लोकां विषय-तपस्वित्तपधाने किंवा ऐहिकस्वययाच्या संवधाने निष्काम होऊन मुमुक्षु होतात आणि महाप्रमाणेच वा आत्मज्ञ पुरुषाची सेवा करितात, ते सावध मात्र शुद्ध म्हणजे पुरुषाची जे अथवा शारिरीताती होण्याचे उपादानकारण, त्याचा परामर्श करितात म्हणजे जन्म-मरण चुकवितात या निष्कामज्ञानी पुरुषाचा जन्म-मरणाच्या केव्यात पडार्जे लागत नाहीं. हे संसाराच्या किंवा मृत्यूच्या घनीकडे जातात 'पुन. कोणत्याही प्रकारची इच्छा वा पुरुषांना हीत नाहीं.' जशी मुक्तिहा याला प्रमाण आहे जसी, वेधेप्रमाणे जन्म-मरण चुकवून मोक्ष मिळते म्हणून स्वकल्याणे च्छुने आत्मज्ञ पुरुषाची सेवा करावी ॥ १ ॥

रघरामानुज—'प्राण' अथैष्ठ, सव इच्छा पूर्ण करणारा

भाष्य—प्राणान् वास्तव्य करणाऱ्या महात्मी उपासना केली असता प्राणज्याची मद्रापा साहाय्यकार होते म्हणजे मोक्ष-प्राप्ती होते 'महूप्राण' अथैष्ठ, 'विष्य' अथैष्ठ, 'पूर्ण'. जेथे पूर्णमहू आपल्या शुद्धस्वरूपाने राहते, तो प्राण जगाचे धारण करितो. प्राण हे महूाचे प्रमाण गृह आहे श्रीमणवान् सर्वदा प्राणात्थित आहे, तथापि ज्ञान उत्पन्न झाले असता हा ज्ञान प्रकाशित होतो आणि प्रकाशित झाला म्हणजे श्रेष्ठज्ञानाची उत्पत्ति करितो 'शुद्ध' अथैष्ठ, अन्य कर्मादिनाचे अतिक्रमण करून शोकरहित जो श्रीमणवान् त्यापत्ती ज्ञानी साधक प्राप्त होतो साक्षात्, पूर्णलक्षणी महू मुख्य प्राणात राहून जगाचे धारण करिते, म्हणून मुख्य प्राण वैकुण्ठेशाही श्रेष्ठ आहे आत्मज्ञपुरुषाला प्रथम महूप्राणाचे (प्राणाचे) नंतर प्राणस्य महूाचे अथवादि उपार्यानी ज्ञान झाले नंतर उपास्तनाच्या प्राणामध्ये राहून महू प्रकाशित, ज्ञान होते. हा सावधार्थ आहे या भक्तसं सद्योत्वादि मुक्तिद्वय श्रुति मात्र होते

मंत्र दुसरा.

कामान्यः कामघते मन्यमानः स कामभिर्जायते
तत्रतद्य । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विद्वैव सर्वे
प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यः मन्यमानः कामान् कामघते सः तत्रतत्र
कामभिः जायते (जो जीव विषयांचे चिंतन करून अनेक इच्छा पारण
करितो, तो जीव आपल्या इच्छेप्रमाणे इष्ट असणाऱ्या त्या त्या लोकांत

जन्म पावतो.) तु पर्याप्तकामस्य कृतात्मनः इह एव सर्वे कामाः प्रविलीयन्ति (पण आत्मज्ञान ज्ञात्वामुल्लेख्याच्या सर्वे इच्छा पूर्ण ज्ञात्या त्याच्या सर्वे इच्छा येथेच ह्या लोकां व ह्याच देहांत विनाश पावतात.) ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनेमित्येतद्व्यवधि । कामान्यो दृष्ट्यादृष्टेष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्वृत्तांश्चिन्तयान् प्रार्थयते स तैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्षययेच्छारूपैः सह जायते तत्रतत्र । यत्रयत्र विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्रतत्र तेपुत्रेषु विषयेषु तैरिव कामैर्वैद्युतो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि ममन्वत आत्माः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणाद्वपररूपान्दर्पनाय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्याया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्विहैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्मवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपस्थान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—जो मुमुक्षु आहे, त्याचे आपल्या मर्न इच्छाचा त्याग केलाच पाहिजे. कामत्याग हे मोक्षाचे मुख्य साधन आहे, जसें या मंत्राने सांगितलें आहे. पण जो पुरुष आपल्यास इष्ट अस्तप्राप्ताचा दृष्ट विषयांची किंवा अदृष्ट विषयांची इच्छा करितो, त्या त्या विषयाचे गुणधर्म चिन्तित असतो व ते ते विषय मिळावे अशी जो याचना व उद्योग करीत असतो, त्या पुरुषाला धर्माधर्म आचरण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न करणाऱ्या विषयेच्छेमुळे जेथे जेथे त्या इच्छा पूर्ण झाल्याचा असतील तेथे तेथे त्यात जन्म घ्यावा लागतो. उपडच आहे कीं इत्या जगणाच्या विषयांच्या मार्गा-सार्थी आपल्या इच्छा जेथे जेथे आपल्यास कर्मे करावयास सांगितान, तेथे तेथे म्हणजे त्या त्या विषयांच्या किंवा प्रवेशांच्या ठिकाणां त्या त्या इच्छास कामीपुरुषाच्या जन्म घ्यावा लागतो.

पण परमार्थतत्त्वांचे, अज्ञप्रतत्त्वांचे, ज्ञान विज्ञान ज्ञान्यामुल्लेख्याच्या मर्न इच्छा परिपूर्ण झाल्या, आत्मैकत्वप्राप्तीची मात्र इच्छा नाश्र्वतम ज्ञान्यामुळे ज्याच्या सर्वविषयेच्छा परिपूर्णच झाल्या ती झाल्या होय. म्हणजे आदिचा किंवा अज्ञान इव चिद्ध आहे ज्यांचे जसें जे अमररूप (विषयमोक्षामक हे सर्व विन्व) त्याचा त्याग करून ज्यांचे आपल्या श्रेष्ठ आत्मस्वरूपाचा विद्येने रत म्हणजे प्रकट केले आहे, मार्गाने जो ज्ञानः अज्ञान इत्या आहे, त्याला उगळ्या अंत म्हणजे. जणो, त्या इच्छेच आपण-

पुण्याचें सव काम (इच्छा) यथच म्हणजे या शास्त्रें नाथ पावतात प्रवच विषयेच्या धर्म किंवा अधम आचरण्याला प्रसूति उत्पन्न करिते हें मुला ठाऊक आहे. अध्यात् ज्ञानीपुरुषाच्या पुण्यपापकर्मद्वयाने इच्छा नाईत्या होताना कारण या इच्छाचें जाद्विजाण न अज्ञान त्याचा नाश ज्ञानी पुरुषानें केलेला असतो म्हणून त्याच्या विषयेच्या नष्ट होताना व पुढेंही त्या उत्पन्न होत नाहीं ॥ २ ॥

शरारामानुज—रुनात्मा—ज्ञानी आहे आमा च्याचा

माय्य०—पयात्रदान=मगवटकीचा इच्छा पूण शारेला

मंत्र तिसरा

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा
विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—अय आत्मा प्रवचनेन न लभ्य, मेधया न, बहुना श्रुतेन न (हा आत्मा शास्त्राची पुष्कळशी चर्चा केली म्हणून प्राप्त व्हावयाचा नाही, तीमबुद्धीने किंवा अत्यंत विद्वत्पेने मिळवयाचा नाही.) एषः य एव वृणुते तेन लभ्यः (हा विद्वान् पुरुष ज्या आत्मस्वरूपाची प्राप्ति इच्छितो त्या परब्रह्म इच्छिण्याने मात्र हा परमात्मा प्राप्त होजे.) एष आत्मा तस्य स्वां तनु विवृणुते (हा आत्मा त्याला मात्र आपले स्वरूप प्रकाशित करितो) ॥ ३ ॥

यमेव सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तदाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन पतन्त्या इति प्राप्त इदमुच्यते । याऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभ पर पुनर्पार्थो नामो वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्य । तथा न मेधया प्रन्धार्थवारणदाकत्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेनैव । येन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव पर आत्मानमेवैष विद्वान्वृणुते प्राप्नुमिच्छति तन परणेनैष परमात्मा लभ्यो नान्यन साधना तरेण । नित्यत्वं घस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽविद्यात्तच्छा स्वा परा तनु स्वात्मतत्त्व स्वरूप विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश इव घटादिर्वि

चाया सत्यामाविर्भपतीत्यर्थ । तस्मादन्वत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनै
वात्मलाभसाधनमित्यर्थ ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—ज्याग्री आत्मलाभ हा सव लागणेसाठी अथवा आहे त्या
पक्षां आत्म-प्राप्तीसाठी प्रवचनादि उपाय पुष्कळसे करावे म्हणजे इष्टसिद्धि होईल अस
वाचण्याचा समज आहे त्याचें निराकरण या मंत्रात केले आहे पण ज्या आत्म्याच
आतापर्यंत व्याख्यान केले, ज्याचा लाभ म्हणजे अत्यंत श्रेष्ठ पुरुषार्थ होय तो
आत्मा वेदशास्त्राचें पुष्कळसे अध्ययन करून, ज्ञानाच्या जोरावर पुष्कळशा पंडित्या
मूळक चर्चा केली म्हणून तो प्राप्त होण शक्य नाही तसेच यथाया अभ धारण कर
ण्याच सामर्थ्य असणारी अलौकिक बुद्ध असली तरीही तो सांप्रदायवाचा नाहा
आण वेदांतविचाराव्यतिरिक्त पुष्कळसे वेदांत श्रवण केले तरीहा आत्मप्राप्ति हाण
जराकर आहे असें आहे तर आमप्राप्तीचे साधन तरी काय ! या प्रश्नाला पुढील
मंत्र आहे ते असे की, हा मन्वान् ज्या आत्मस्वरूपार्थे वरण (स्वाकरण) करता
मीच परमात्मा आहे' असें नित्य अनुसंधान ठेवण म्हणजे जीवान आत्म्याला वरण
अस हने-असो अर्थ आत्मप्राप्तीची श्रेष्ठ ज्ञानपूर्ण इच्छा ज्ञानी साधक ला होते, त्या
इच्छा (त्या वरमवित्थं) मात्र म्हणजे ती इच्छा ताम असून जर ज्ञानाच सांग
लेली साधने केली तर मात्र परमात्मप्राप्ति होते अथ साधनानं ज्ञान नाहा कारण
परमात्मा हा सर्व जीवांना स्वभावन च प्राप्त शक्य आहे तो निश्चायचाच नाही
तर तो मिळाला आहे असें ज्ञान जीवानें करून घ्यावयाच आहे अथानच हं ज्ञान
मात्र मत्त आह हा अर्थच चिंतनाने प्राप्त झाल असतो असो हा आत्मलाभ
होणत्या स्वरूपाचा असतो, तें सांगताना अविद्येन सौकुम दाहलें जें आपल पर
माहृष्ट आत्मस्वरूप तें स्वस्वरूप परमात्मा ज्ञानीपुरुषाला प्रकट करून देता त्याद
प्रकाशानचें पश्चादेक विषय प्रकट होत त्यानमाण विद्याप्रकाश शाल म्हणजे निच
प्राप्त असलेल आम-स्वरूप प्रकट होतें म्हणून अथसाधनार्था स्वान करून आम
लाभाचा प्रार्थना मी मद्म अ ॥ ३ अनसंधान ठेवन काढवी हें एक मात्र ज्ञान
प्राप्तच असाधारण साधन आहे ॥ ३ ।

रा०— प्रवचन' समज 'मेधा - निदध्यास केवळ श्रवण-मनन-निदि
ध्यासाचें आत्मा प्राप्त होण नाही, तर हा परमात्मा ज्या उपासकाची निवड करितो त्या
उपासकाला मात्र आम-प्राप्ति होते साक्षा, ज्याचा परमेश्वरावर अथत प्रीति अतने
पाला मात्र परमेश्वरी साक्षाकार होतो उपासना हें परमेश्वरान्त प्रमाच द्वार आहे

मार्घ०—ज्ञानमसाराप्रमर्षिच अपरोक्षज्ञानाला विष्णुमयीची आवश्यकता आहे
अपरोक्षज्ञान होण्याला भगवत्सत्प्राप्त अदृश्य आहे मक्ति अर्थात ज्ञान ही
भगवत्प्रसादादुर्वी द्वारे आहेत

मंत्र श्रवणम्.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वाऽप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु चिदां-
स्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—बलहीनेन अपं आत्मा न लभ्य , न च प्रमादात्
चापि अलिङ्गात् तपसः (हा आत्मा बलशून्य पुरुषाला गिळावयाचा
नाही, तसेच असावधपुरुषाला आणि लिमशून्य तपस्याला गिळावयाचा
नाही) तु एतैः उपायैः यः विद्वान् यतते तस्य एषः आत्मा ब्रह्म-
धाम विशते (पण बलादि उपायानी जो विद्वान् आत्मप्राप्तीचा प्रयत्न
करितो त्याचा हा आत्मा ब्रह्मलोकामध्ये प्रवेश करितो.) ॥ ४ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च माधनानि बलाप्रमादतपासि
लिङ्गयुक्तानि सन्याससहितानि । अस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्र-
हीणेनाऽऽत्मनिष्ठाजित्तवीर्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्चा-
दिविषयसङ्गनिमित्तप्रमादत् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गात् लिङ्गरहि-
तात् । तपोऽत्र ज्ञानम् । लिङ्गं सन्यास । सन्यासरहिताग्ज्ञानात्
लभ्यत इत्यर्थ । एतैरुपायैरेवाप्रमादसन्यासज्ञानैर्यतते तत्पर
मन्त्रयतते यस्तु विद्वान्विक्रयात्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा विशते
सप्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—आत्म-प्रापना करण्याकरिता साहाय्य करणाऱ्या लोकांनी आत्मे
पुढापूर्वक प्रवचनादिसाधनें बल अप्रमाद, तप, व लिङ्गयुक्त सन्यास या सिद्धान्ती
पुढे असली पाहिजेत, असें या मंत्राने सांगितले आहे कारण, हा आत्मा बलशून्य
पुरुषाला मान होव नाही बल म्हणजे आत्मनिष्ठते उत्पन्न झालेले शक्ति सामर्थ्य
होय हे सामर्थ्य व्याजबळ नाही त्याला आत्मा प्राप्त होव नाही (२) तसेच
व्यवहारात्मक पुत्र पशु आदि विषयांचा संगताने उत्पन्न झालेला व इष्टभावापासून
भय करणाऱा मोड (चित्तधातल) झालेले तर आत्मप्राप्ति प्राप्त्याची नाही
विषयसंगति चाली की भूतना, काळजीचा भाव, इत्यादि गोष्टां प्रान्नावधानाचा व जीव
चुकीला पात्र व्हावयाचा (३) तप म्हणजे ज्ञान व लिय म्हणजे सन्यास सन्याससहित
जे तप किंवा ज्ञान असतें, त्यांच्या साहाय्याने ही आत्मप्राप्ति होत नाही हेतुपुढे
ज्ञान नसतें हे मोक्षप्राप्ति होऊ देत नाही असे, बल, श्रेष्ठगुणवत्ता आणि ज्ञान ही

साधने सन्त्यासापूर्वक सपाद्न जो तत्पर पुरुष आत्ममात्राचा उपयोग करितो, तो विद्वान् पुरुष, 'मीच आत्मा आहे' असे छान अरुण्यारा पुरुष ब्रह्मधामातर्घ्य प्रवेश करितो. ब्रह्मधाम म्हणजे ब्रह्मस्वरूप हे स्वरूप त्याच्या आत्म्याला मिळते तो ब्रह्म होतो ॥५॥

रगरामा०—'बलहीन' = वैध काल, वैगुण्य इत्यादिकांनीं जालेली हीनता 'तप' = तप पथान सन्त्यासात्म्य 'लिंग' = शिवायज्ञोपवीतादि आश्रमचिन्हे चारी आश्रमातील पुरुषांस ब्रह्मविद्येचा अधिकार आहे पण आश्रमचिन्ह नसेल त्याला आत्ममात्र हेत नाही

साध्य०—सारथिकत्व मिळवून देणारं, परमभद्रा उत्पन्न करणारं, फलेच्छा नार्हारी करणारं, विष्णुविषयक चिंतन करिणारं, तपार्थ अनुष्ठान करणें हीं तपार्थां ॥७०॥ आद्येन ह्य लिङ्गव्यतिरिक्त झालेली तपश्चया ब्रह्ममातीला कारण होत नाही

मंत्र पांचवा.

संप्राप्यैनमृपयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो धीत-
रागा प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एनं संप्राप्य ज्ञानतृप्ता, कृतात्मानः, धीतरागाः, प्रशान्ताः, धीराः, युक्तात्मान रूपयः, ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य सर्व एव आविशन्ति (आत्मज्ञान ज्ञाख्यानतर ज्ञानानें तृप्त झालेले, कृतार्थ झालेले, रागद्वेषहिन्य, प्रशान्त, विद्वान्, युक्तात्मे ऋषी सर्वव्यापी ब्रह्म सर्वत्र प्राप्त करून घेऊन सर्वव्यापी जो परमात्मा त्याच्या स्वरूपामध्ये सर्वच्या सर्व प्रवेश करितात) ॥ ५ ॥

कथ ब्रह्म सविशत इत्युच्यते । संप्राप्य समवगम्यैनमात्मानमृ-
पयो दर्शनबन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बालेन वृत्तिसाधनेन शरीरोप-
चयकारणेन । कृतात्मान परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मान सन्त
धीतरागा शिगतसमादिपोषा । प्रशान्ता उपरतेन्द्रिया । त एव-
भूता सर्वग सर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वत्र सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरि-
च्छिन्नेनैवदेशेन । किं साहं ब्रह्मसैवाद्दयमात्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अज्ञ-
न्तविबेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभावा सर्वमेव ममस्त
शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्ने पदे षडाकाशबद्धविद्यावृत्तोपाधि-
परिच्छद् जहति । एव ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—महामध्यं प्रवेश कसा होतो तें वंशे सांगितले आहे आत्म्याचे साक्षात ज्ञान साध्यानेतर सर्वदृष्टे कधी त्याच ज्ञानातें नसू होतान. पाहोचो तृति-साधनं किंवा शरीर पुष्ट करणारी साधनं ही त्यास मूर्त्याच अश्लित मसतात त्याचे आत्मे परमात्म स्वरूपानें पूर्ण झालेले असतात. (परमसु स्वरूपां त्यांचो एकात्मना झालेला असते) कामतोषादि सर्व दोष नाहींसे होऊन ते मर्यात म्हणजे इन्द्रिय-निवृत्त झालेले असतात त्यांचो धर्म इन्द्रियें स्वस्थ व स्वार्थास झाली असल्यामुळे त्यास असद शक्ति प्राप्त होते, ज्या प्रकारच्या झाली पुढ्यास जाकाशापमाणें सर्वपारी परमात्म्याचा सर्वदानुनी लाभ होतो सर्व उपाधि नष्ट झाल्या असल्यामुळे एका समोदित पाजूनेच त्यास परमात्मलाभ होतो असें नाहीं, सर्वदानुनी त्यास आत्म लाभ होतो तातच अद्वय महाराशी एवस पावून, अद्वयानुक्त होऊन, साराश, महाराश शब्द अत्यंत विवकी आणि अभाग समाधिस्थितीचे ते स्थितमहा विद्वान पुरुष शरीर-पालाच्या वेडी (मरणसमयी) सर्वच्या सर्व महामध्यं प्रवेश करितात पर पुढला जसता त्यातील आत्मा सर्वथा विमुक्त होऊन महाकाशाशी एकदप होजे त्याममाणें अविद्येने निर्माण केलेल्या उपार्थीचा व तज्ज-यमर्थादिचा त्यास कळत ते मसुस्वरूपात ममात्मा जातान साराश शरीरपात होतक्षणी ते हे आत्मरूप कवी महारूप होतान, हें सांगाययास नको जीवन्मुक्त पुरुष महामधीन वसे शिरात त्याचा हा पणन-मकार जाते ॥ ५ ॥

रगरामानुज—जीवदेशत ही महामनुभव होऊन समाधान होत ज्ञानात्मीवमत सर्व वस्तु आत्माहा व्यापनाच्या देशविशिष्टपरमात्म्याची प्राप्ति होऊन प्रायकास निर-निराद्य सद्रूपात मुक्ति मिळजे आणि सर्वज्ञत्व प्राप्त होऊन सर्ववस्तुना अनुभव येतो 'मसुल्लेक' = 'ब्रह्म हाच शोक' 'परतकाले' = 'जीवन्त्या देशाचा पात होण्यान वेडी. ' परामानु' = 'मसत झालेल्या महामुळे व्यापनाचायीचा ' परामानु' = 'मसा एक पाठ आहे त्याचा अर्थ शीवचें शरीर पदण्याचें वेडी श्रेष्ठ जमूत म्हणजे मह ज्ञानी शोचंस प्राप्त होतें मसु प्राप्य आहे आणि तेच पापक (मसु प्राप्त कळत देणारें) आहे. ' विमुक्त' = 'स्वरूपाचे तिरोधान करणारी (स्वरूपात लपविणारी) अविद्या वास्तनास नाहींशी झालेले.

माध्यं—'सर्वत' हें पद मुक्त वाच्यपारी अन्वित करावयाचें आहे आणि देखवध, कसकम इत्यादिकोपासून मुक्त झालेले आत्मे असा अर्थ करावयाचा आहे 'सर्वत' = पृथिव्यादि सर्व तत्त्वांमध्ये प्रविष्ट झालेले मसु (सहस्रस्थित बायु) साराश, वेदाभ्यानें भंके नीच होऊन उपासना होजे, ती दिपय-वेदाभ्य उत्तम करिते, यथयमनादिकर्मां वा भवाचें अत करण भगवत्पर होतें आणि ज्ञानाची वृत्ति होतें. पतर मसुवेदाची प्राप्ति होऊन त्याच्या उपदेशान स्वरूपाचें (जीवस्वरूपाचे) अररोह ज्ञान होतें, हें सर्व पारयान चिंतनीय जाते.

मंत्र सहावा.

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यत-
यः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परा-
मृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—ते सर्वे वेदातविज्ञानमुनिश्चितार्थाः, संन्यास-
योगात् शुद्धसत्त्वाः यतयः परान्तकाले परामृता ब्रह्मलोकेषु परिमु-
च्यन्ति (वेदाताच्या ज्ञानविज्ञानाने निश्चित अर्थार्था प्राप्ति करून
घेतलेले, संन्यासयोगाने चित्त शुद्ध झालेले, ते संन्याशी देहपाताचे
वेळी अमर होत्याते सर्वथा विमुक्त होऊन ब्रह्मलोकी जांतात) ॥ ६ ॥

किंच वेदान्तजनितविज्ञान वेदान्तविज्ञान तस्यार्थ परमात्मा
विशेष सोऽर्थ मुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था । ते
च संन्यासयोगात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपा
योगाद्यतयो यतनशीला शुद्धसत्त्वा शुद्ध मरय येषां संन्यासयो-
गात्ते शुद्धसत्त्वा । ते ब्रह्मलोकेषु । सत्सारिणा ये मरणकालास्ते परा-
न्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षुणा सत्सारावसाने देहपरित्यागकाल परान्तका-
लस्मिन्परान्तकाले साधकाना बहुत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽ-
प्यनेकवद्भूयते प्राप्यते वा । अतो बहुवचन ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्म-
णीत्यर्थ । परामृता परामृतगारणधर्मक ब्रह्माऽऽत्मभूत येषां ते
परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूता परामृता मन्त परिमुच्यन्ति परि-
समन्तात्प्रदीपनिर्वाणध्वटाकाशवच्च निवृत्तिमुपयाति । परिमु-
च्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे न देशान्तर गन्तव्यमपेक्षन्ते ।
“ इक्षुनीनाभिवाऽऽकाशे जले धारिचरस्य च । पदं यथा न
दृश्येत तथा ज्ञानवता गतिः । ’ । ‘ अनध्वगा अध्वसु पारयि-
ष्णवः ” इति श्रुतिस्मृतिभ्यो देशपरिच्छिन्ना हि गति मत्सारवि-
षयैव । परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वान् । ब्रह्म तु समस्तत्वान्न देशपरि-
च्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्न ब्रह्म स्यान्मूर्तद्रव्यवदा-
द्यन्तवद्व्याभित् सावयवमनित्य कृतकं च स्यात् । न त्वेवाविध ब्रह्म
भविषुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितु युक्ता ।

अपि चाविद्यादिसंसारबन्धापयममेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदो न तु
कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—आणसी, तत्त्वज्ञानाच्या योगान उत्पन्न झालेले जे विज्ञान ते वेदान्तविज्ञान होय त्या ज्ञानाचा ज्ञेयविषय परमात्मा आहे वेदान्तविज्ञानाने ज्यांनी परमात्म्याचे विज्ञान मिळविले वेलें आहे ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थ होत त्यांनी संपासयोगाचा, म्हणजे सव कर्मांचा संबंध त्याग हें आहे लक्षण ज्यांचें त्या योगाचा आश्रय केला असल्यामुळे, सारांश, केवळ व्यक्तीपुढें अनुष्ठान असत कळत ज्ञानयोगाची शिष्टि वेला असल्यामुळे त्यांना इद्रियादिजांचें दमन करून आपले अंत करण निर्मळ आणि निभय केले असतें ते म्हणू संसाराच्या अखेरीस—

शिष्य—परंतकाल म्हणजे मरणकाल असा अर्थ आहे

सिद्धान्ती—ज्ञेय समारा लोकांचा मरणकाल म्हणजे परंतकाल होय पण मुमुक्षूचा संसार संपला, विषयेच्या संपून आत्मज्ञान झाले म्हणजेच त्याचा देहसोपन संपव सुखा आणि त्यांना दृढपरिग्रह केला असो होणे. हाच त्याचा परंतकाल होय नातय देहावसान-समर्पण-जिवंतपणा- हे सापयलोक ब्रह्मलोकामध्ये प्रवेश करितात साधक अनेक आहेत म्हणून ब्रह्मलोक हा शब्द अनेक वचनाने झाला आहे ब्रह्म हाच जो लोक तो ब्रह्मलोक होय एक असून ही साधकांच्या अनेकत्वाचे हा ब्रह्मलोक अनेकद्वारांनी असल्यासारखा दिसतो किंवा साधकांत भाव होतो ब्रह्मलोकामध्ये म्हणजे ब्रह्मांत साधकांचा प्रवेश होतो स्वभावतः ब्रह्म मरणपर्यंतच आहे. म्हणून ते परामृत (पराकाष्ठेचे अनृत)-स्वरूपाचे होतात नातय ते ब्रह्म होतात केवळ! जिवंत असतानाच! असो, ते ब्रह्मरूप होतात आणि प्रदीपाचा निवाणसमय झाला, पणकालाचा पणोपाधि संपली म्हणजे दीप अधः पणकाल स्वर्गाचे निर्मूल निवृत्त होतात, अदृश्य होतात त्याप्रमाणे हे लोक जसे असताना तथेच सवसागुणी सवधा मुक्त होतात यांना देहांतराला पाव लागत नाही इतरकच तसे तर देह फाल, इत्यादि सर्व उपाधी सोडल्या सवसागुने स्वयंपन्न भय होतात 'आकाशामध्ये संचार करणारे सर्वा उडत असता आणि जलोत राहणारे मत्स्यमत्सरादि सोडत असता त्यांची पावळ पुरी दिसत नाहीत, त्याप्रमाणे ज्ञानीलोकांची ही मुक्तिस्थानामध्ये गति दिसत नाही' कारण, ब्रह्म सवत्र असल्यामुळे स्वभावतः ज्ञानीलोकांचे समनागमन संपलेले असते 'मार्गांतून पार जाऊ इच्छिणारे ज्ञानीलोक कोणाचाच मार्गाचा स्वीकार करीत नाहीत' इत्यादि धुनि धुनि झालेलेकांस समनागमनाची उपाधि नसते असे सांगिताने संसारा लोकांचे समनागमन (पालायन) देशकालांनी परिच्छिन्न, सयादिन झालेले असतें कारण। सर्वांचे परिच्छिन्न सान्व विषयपरिच्छिन्नसाधनानांविष मिटावपाचे असताना परंतु ब्रह्म हें सव आणि सवस्वारी आहे म्हणून त्यांको ज्ञानाचा देशकालादि सयादींचा अस्तव्य अनावयव असतो सर्वेच आहे ब्रह्म हें दृढपरिच्छिन्न जाह

असौ समजल तर त मूर्तद्रव्यासारसौ उत्पन्न व नष्ट होणारें परतत्र, साधयव
अनित्य आणि उत्पन्न झालेलें (उपास्य केसल) अशा स्वच्छपार्श्वे होईल पण मग
मूर्त द्रव्य नाहीं, त्याच्या जन्म मरण नाहीं, नें स्वतंत्र, निष्कल, नित्य आणि स्वयंपु
आहे म्हणून त्याला देशपरिच्छेद नाहीं अर्थातच त्याची प्राविही नियमितदेशी
हात नाहीं ही प्राप्ति सवत्र हेति मग्नवेचे मोग्नाची इजा करितान ते काही नवीन
वस्तु प्राप्त व्हावी अशा भावनेनें करीत नाहीं तर अभियंते जें सत्कारादि बंधन मात्र
सालें अद्यत्ने त्या बंधनाचा निरास करणे हाच त्यांचा मोक्ष असतो मोक्षही उपपन्न
होणारी वस्तु नाहीं असो इ लोक मुक्त होणार ने यथत्या पधेव ह्ये ॥ ६ ॥

माध्व०—परानकाळ—पर म्हणजे बहवपक्षत, त्याचा अंत म्हणजे बह्वेदपार्श्वी
साहयारा पयें साराध मल्लोकादिक सोडून देऊन व विरजानदीत स्नान करून
परान्त (नित्यमुक्त लक्ष्मीरुत मरुतिवर्षापासून मुक्त झालेल) परान्त असाही
एक पाठ आहे स मासयोग = भगवदपण चुद्धनें वेरुली स्ववर्णात्रमोचित कर्मे
पदांत—सर्व वेदाभिरिर्णय हा अर्थच मनन व निदिन्यानानें होतो

मंत्र सातवा

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति
देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये
सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय ध अर्थ—पचदश कलाः प्रतिष्ठाः गता , च सर्वे देवा देव-
तासु प्रति (पधरा प्राणादि कला आपापह्या कारणस्थानाप्रत जातात,
आणि सर्व इद्रिये जापापत्या आपिदैविक कारणात लीन होतात) कर्माणि
विज्ञानमय च आत्मा सर्वे परे अव्यये एकीभवन्ति (सर्व कर्मे
जाणि विज्ञानमय आत्मा हीं सर्वे अत्यंत श्रेष्ठ जें अव्यय ब्रह्म त्यामध्ये
एकरूप होतात) ॥ ७ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिका कला प्राणाद्याला स्वा स्वा
प्रतिष्ठा गता एतस्व कारण गता भवन्तीत्यर्थ । प्रतिष्ठा इति द्विती-
याबहुवचनम् । पञ्चदशसंख्याका या अन्वयप्रश्नपरिपठिता प्रतिष्ठा
देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रति देवतास्वादित्यादिषु
गता भवन्तीत्यर्थ । यानि च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि
प्रवृत्तफलानामुपभोगेनेव क्षायमाणत्वाद्द्विज्ञानमयश्चाऽऽसाविविद्याक-

तद्युद्धयाद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवद्विद्
प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽ-
त्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानम-
यश्चाऽऽत्मोपाध्यपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशक-
ल्पेऽज्जेऽजरऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽबाह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्वे
एकीभवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकत्वभाष्यन्ते जलाद्याधारापनय इव
सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशा ॥७॥

सिद्धान्ती—आणसा, मोहरकाल प्राप्त स्यात् मृज्जे देहात् आरम करणात्पा
ज्या प्राणश्चादि पधत्* कला अङ्गिते. त्या आयापत्वा कार्यामध्ये जाऊन लीन
होतात असें प्राण मुख्यप्राणामध्ये जाऊन तेथे लीन होतो मन्त्रातील पतिष्ठा
हें पद् द्वितायां असून अनेकवर्णा आहे. या पधरा कला कोणत्या, त्या प्रभोप-
निषदाच्या सज्ञप्त्या मन्त्राने सांगितल्या आहेत व त्या प्रविष्टही आहेत मन्त्रातील
' देवा ' हें पद् देहाच्या आध्यात्मिक राहणार्हा नेनादिरुद्धि आहे त्याच्या टिकाणीं
राहणाऱ्या प्रसिद्ध अधिष्ठात्री देवता होत. या सर्व देवता आयापत्वा कारणत्वात्
मृज्जे आदित्यादिरुद्धि जाऊन मिसळतात तसच प्रमुहूर्ते वेलेच्या वर्णपिंडी
णीं कलोनमुक्त झालीं होती, त्यांचे फल भोगण्यासाठीं त्याला देह प्राप्त झाला आहे व
त्यांचा रूप उपभोगार्थे या जन्मांत झाला मृगून त्यांचा विचार कर्तव्य नाहीं पण
पीं कर्मे कलोनमुक्त झालीं नाहींत, तीं कर्मे आणि विज्ञानमय आत्मा हीं सर्व—

दिश्य—विज्ञानमय आत्मा मृज्जे ।

सिद्धान्ती—अविद्येने मन, बुद्धि आदि उपाधि निर्माण केल्या मृज्जे त्या उपाधीनीं
युक्त जीव हाच आपला आत्मा असें समजून अज्ञानी जीव व्यापार करीत
असताना आतां जलमवाइंमध्ये सूर्यादिकांची प्रतिबिंबे पडतात त्यामनाथे आत्मा हा
अनेक देहांमध्ये पूर्वकमानुसार भ्रमण करितो आणि कर्मांचे फल भोगण्यासाठीं विज्ञान-
मय कोशांत वस्तुच बसितो. हाच विज्ञानमय आत्मा होय याला ज्ञान असते पण ते
अज्ञानमिथित असते. असो, सर्व उपाधी नाहींत्या झाल्यानंतर ज्ञानीपुरुषाचीं फलोनमुक्त
न झालेलीं सर्व कर्मे आणि त्यांचे अज्ञानशून्य विज्ञानमय आत्मे हीं सप्तमेष्ट, अज्यय,
अनन, अक्षय अशा आकाशरूप ब्रह्मामध्ये जाऊन त्या अनन, अज्य, अमृत, अक्षय,
अपूर्व, अनपरा (अद्वितीय), अननर (एकरत), अबाह्य (सर्वथागी), अद्वय, शिव
(सर्वमपल), आणि शान्त अशा ब्रह्मस्वरूपांत एकत्र होतात. येथे सर्व भेदाभेद, सर्व
भेदोप नाहून शांतता आणि सर्व एकमय होऊन जाते. कलादिकांचा आधार

* कला सीरा आहेत, पण येथे कर्मांचा उच्चार झाला आहे मृगून १५ कलांचा
मात्र निर्देश आहे.

शरीरं (पाणी नाडीसे शालं म्हणजे) सूर्यादिकांची प्रतिबिंबं सूचात जाऊन मिळतात । कदा घटादिकांचा स्फोट झाला म्हणजे घटाकाशादि आकाशात जाऊन मिळतात व एकरूप होताना, त्याप्रमाणें मुक्तलोकांची कर्मे आणि चाचे आत्मे उपाधानाशानतर ब्रह्मस्वरूपात जाऊन मिळतात व एकरूप होतात ॥ ७ ॥

रगरामानुज—यथे पधरा कलांचा उल्लस आहे प्रभोपनिषदांतील कमनामक कला वना कऱ्हा म्हणजे प्रभोपनिषदांतील सोळा कलांचा द्विगुण लागतो या सब कला आपापल्या आधिदैविक कारणात जाऊन राहतात तीन होत नाहींत बल्पर्यंत इद्रयादि मव स्वरूपांत असताना, जसे श्रुतीचें सांगणें आहे 'कमाण = कलो 'मुक्त न सांगली कर्मे ब्रह्माचें यथास्वरूप ज्ञान होण्याच्या वेळीं या कर्मांचा क्षय परमेश्वरा मकलानें होतो एक्रीमवन्ति - नामरूपात्मक भेदाचा मात्र त्याग इ तो

साधु—एकीमवन्ति एकविषयक बद्धी हाते समान ऐश्वर्य प्राप्त होतें या मुर्तीला स्मार्त व चतुर्भुजत्वादि साधुप्य मिळणें याला सधुपना मकि म्हणतात एक दशस्थिति असण याला सलकनामुक्ति म्हणतात आणि भगवनाजकळ निव्व राण याला समानता मकि म्हणतात याप्रमाण एकीभवन म्हणजे ब्रह्म हाणे नव्ह एक नसल ते एक होणें असा एकीभवनाचा अर्थ आहे जीव आधि ब्रह्म हे स्वभावत प्रथम एक नसतील तर वेळींही एक हाणे शक्य नाही सात्य एकाभाव म्हणजे स्वरूपेक्य नव्हे एकादिगामी हाणें किवा एक विषयव-मति हाणें हा अर्थ आहे येथ अद्वैतमतवाद्यांचा अर्थ सक्ता चुकला आहे ।

मत्र आठवा

यथा नय. स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्त गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा स्पदमाना नय नामरूपे विहाय समुद्रे अस्त गच्छन्ति (ज्याप्रमाणें प्रवाहशील नद्या आपापल्या नामरूपास सोडून देऊन समुद्रात प्रवेश करितात आणि गदीस्वरूपानें नाहींशा होतात) तथा नामरूपात् विमुक्तः विद्वान् दिव्य परात्पर पुरुष उपैति (त्याप्रमाणें नामरूपापासून विमुक्त झालेला ज्ञानी साधक दिव्य आणि परेडून पर-श्रेष्ठ असणा-या श्रेष्ठ पुरुषाप्रत जाऊन एकरूप होतात) ॥८॥

किंच यथा नवो गङ्गायाः स्यन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । नाम च रूपं च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपादिमुक्तः सन्निदान्परादक्षरात्पूर्वोक्तत्परं दिव्यं पुरुषं यद्योत्सलक्षणमुपेत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—आणसी, ज्यायमाणे प्रवाहवती गंगादिनद्या समुद्राजवळ गेल्या क्षणे जापापटी नामहवे टाकून देऊन आत घिरतात, अस्तगत होतात, मंदरान्त होतात, समुद्राची एकरूप होतात, त्यांचे विरोध स्वरूप नाहीस होणे, त्यायमाणे अज्ञानाचे उलटन घेतेल्या नामरूपापासून विमुक्त छालेला विद्वान् मागे रक्षिलेव्या अक्षराच्चाही फलीकडे असणाता जो दिव्य पुरुष, परमात्मा, त्याप्रत जाऊन त्याच्यर्षी सादात्म्य पावतो. परमात्म्याचे लक्षण मार्ग सांगितलेच आहे. ॥ ८ ॥

रंगरामानुज—या मंत्राचे कडबर्हीत विसाराणे स्पष्टीकरण आले आहे नात्वय हे आहे की, मुक्त जीव परमेश्वरसदृश होतो, परमेश्वर होत नाही, या भक्त्वताया विसार कडेपनिपडत पणवा जीवाने महा होणे चांच्या मते अभावच आहे.

माध्व—नद्या, समुद्रात जाऊन मिसळतात परंतु त्या एकरूप होत नाहीत. कारण वायु हा नद्यांचे मान उदक घेऊन मेघ स्वरूप करितो, हे आपल्यास स्पष्ट दिसते त्यायमाणेच जीव मुक्त झाले तरी त्यांची नामहवे आपल्यास समजत नाहीत हे सारे, त्याचि त्यांची नामहवे नाहीशी होत नाहीत. भक्तीतील 'विमुक्त' याचा अर्थ अमुक्त असा आहे तसेच 'नामहवे विहाय' या पदांत नामहवे या पदापुढे अविग्रह असून नामहवे अविहाय असा पाठ ठेविला पाहिजे, असा धृतीया अभिप्राय आहे.

मंत्र नवया.

स घो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति
पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

अन्वय य अर्थ—यः ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद सः ब्रह्म एव भवति (जो कोणी ते अतिश्रेष्ठ परब्रह्मचे ज्ञान करून घेतो तो ब्रह्मच होतो.) अस्य कुले अब्रह्मविन् न भवति (याच्या कुलांत ब्रह्म न जाणणारा पुरुष उत्पन्न होत नाही.) शोकं तरति, पाप्मानं तरति, गुहाग्रन्थिभ्यः विमुक्तः अमृतः भवति (याचा शोक म्हणजे मनःसंताप नाहीसा

होतो, पापबुद्धि संपत्ते आणि हृदयमंथीपासून हा विमुक्त होतो, अर्था-
तच अमर होतो.) ॥ ९ ॥

ननु श्रेयस्वनेके विघ्ना प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्वयतमेनान्वयेन वा
देवादिना च विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्या गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव ।
न । विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि
मोक्षो नान्य प्रतिबन्ध । नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात्स च
कश्चिद्द वै लोके तत्परम ब्रह्म वेद साक्षाद्ब्रह्मेवास्मीति स नान्या
गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते
कर्तुम् । आत्मा ह्येष स भवति । तस्माद्ब्रह्मविद्वान्ब्रह्मैव भवति
किंच नास्य विदुषोऽमह्यविक्रुते भवति । किंच तरति शोकमनेकेष्ट-
वैकल्यानिमित्त मानस सत्ताप जीवज्जेवातिक्वान्तो भवति । तरति
पाप्मान धर्माधर्माख्य गुहाप्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याप्रथिभ्यो विमुक्त
सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयप्रन्थिरित्यादि ॥ ९ ॥

शिष्य—मगधन् ! कल्याणाच्या नागांत अनेक विघ्न असतात, हे मतिष्ठ आहे
म्हणून अनेक क्लेशांपैकी एक किंवा दुसरा क्लेश मोक्षनागांच्याआड येऊन उभा राहणार,
निदान कोणा देवादिकांकडून तरी ब्रह्मपेक्षांत विघ्न प्राप्त होणार, तेव्हा ब्रह्मपेक्षा
जरी असला तरी त्याला ब्रह्मप्राप्ति न होत! कोणत्यातरी अथ यत्नाला ती येण्यावर
चला पाहिल, असें शरें ३

सिद्धान्ती—माही सर्वविघ्नांचा नाश करणारी ब्रह्मविद्या त्याचे साहाय्य करून
विघ्नांचा नाश करत असते मोक्षाला प्रतिबंध होतो तो अविद्येमुळे मात्र होतो, अविद्या
हाच मोठा अहितकारी प्रतिबंध आहे दुसरा प्रतिबंध नाही तेव्हा अविद्याप्रतिबंध ब्रह्म-
विद्येने नाहीसा झाला म्हणजे ब्रह्मप्राप्ताला दुसरा बंध येण शक्य नाही, म्हणून अविद्या
माहीती झाल्या म्हणजे नित्य अरुणारा मोक्ष आत्मवेत्त्याला मिळतो कारण, मोक्ष
म्हणजेच आत्मतत्त्व आहे असो, आत्मवेत्ता मोक्षरूपच असतो मग त्याला विघ्न कसेल! ?
हे स्पष्ट करण्यासाठी श्रुति म्हणते की, जो कोणी मुमुक्षु या लोकां त्या प्रतिबंध ब्रह्मांचे
ज्ञान करून घेतो ' मीच साक्षात् ब्रह्म आहे' असा ज्याचा विश्वास होतो ' त्याला
दुसरी तिसरी शक्ति मिळण शक्य नाही प्रत्यक्ष देवाना श्रुती त्याच्या ब्रह्मप्राप्त्यर्थे
विघ्न आणित! येत नाही कारण, 'मा देवांश्चाही तो आत्मा होऊन बसतो अर्थातच
ब्रह्म जाणणारा विद्वान् ब्रह्म होतो नसेच या विद्वानाच्या कुळात कोणीही अज्ञानज्ञानी
पुरुष उत्पन्न होत नाही जाणही, अनेक इष्टानिष्ट गोष्टीमुळे होणारा मानसिक सत्ताप
त्याला होत नाही. हतकेच नसे तर तो जीवत असतनाही शोकमोहान्या पदवीकडे
जाऊन राहतो त्याचे सर्व व्यर्थचमुळेक कर किंचा पुण्याकार्या फळ संपन्न तो व्यर्थ

यमाच्या कर्तव्येन वाहेर पडतो आणि हृद्यंतां अविद्येने उल्लसत केलेल्या शंभू अस्तान त्या सर्व तोडून टाकून त्यांच्यापासून तो मुक्त होतो, तो अमर होतो, इत्यादि भागांत एका मंत्रांत (मुण्डक २।२।८) विस्तारान सांगितले आहे. ॥ १ ॥

रगरामानुज— 'महोव भवति'—'ब्रह्मरूप होतो

भाष्य०—ज्याला मग्न ज्ञान होतें, तो जीव स्वतःचे स्वरूप असेल तें पूर्ण उद्भूत घेतो. 'ब्रह्म भवति'—पूर्ण होतो, तो परमात्मस्वरूपा होत नाही. कारण, तो परतः परत व त्याचे स्वरूप ब्रह्माहून निगडें आहे, हे पाच उपनिषदांत जनेन घेऊ शकितल आहे आणि भगवान् बादरायणावाही अभिप्राय असाच आहे शिवाय, न्याय असा आहे की, चापूठ वरतु असेल तर धुतीच्याही अर्थाचा सकीच करावा जीव आणि मग्न यामध्ये अत्यंत भेद आहे हें धुतीचा, स्मृतीला, इतिहासाला व पुराणाना मान्य आहे, म्हणून बेधील धुतीच्या अर्थाचा संशोध करून मग्न भवति म्हणजे जीव आपले मूळरूप पावतो, असे समजावें हें स्वरूप मग्नस्वरूपाहून निगडें आहे.

मंत्र दहावा.

तदेतद्विद्याऽभ्युक्तम्—क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्म-
निष्ठाः स्वयं जुह्वत एकापि अद्भ्यन्तः । तेपामेवैतां
ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्॥१०॥

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् त्रिधा अभ्युक्तं (उपवेदांतील एका मंत्रांत हें सर्व अंतें म्हटलें आहे.) क्रियावन्तः, श्रोत्रियाः, ब्रह्मनिष्ठाः, एकापि स्वयं जुह्वत., अद्भ्यन्तः, (क्रियावान्, वेदवेत्ते, ब्रह्मनिष्ठ, अद्भ्यावान्, स्वतः एकार्थि नामक अशीला हविर्भोग देणारे अद्भ्यावन्त जे कोणी असतील) यैः विधिवत् शिरोव्रतं चीर्णं तेषां एव एतां ब्रह्मविद्यां वदेत (व ज्यांनी विधिपूर्वक शिरोव्रताचें—मस्तकावर अग्नि धारण कर-
ण्याचें—अत सिद्धीस नेलें आहे, त्यांना मात्र ही ब्रह्मविद्या सांगायी.) ॥१०॥

अधेदानां ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनोपसंहार क्रियते ।
तदेतद्विद्यासंप्रदानविधानमूचा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितम् । क्रिया-
वन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्म-
ण्यभितुक्ताः । परब्रह्मयुक्तैः स्वयमेकार्थिकैर्कार्पणानामभि-
जुह्वते जुह्वति अद्भ्यन्त. अद्भ्यानाः सन्तो ये तेपामेव संस्कृतात्मना

मुण्डकोपनिषत्.

संपादकाचें विवरण.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नम

ॐ भद्रं कर्णेभि शृणुयाम देवा ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्भ्यस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

मंत्र पहिला.

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता
भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथ-
र्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—विश्वस्य कर्ता, भुवनस्य गोप्ता, ब्रह्मा देवाना
प्रथम संवभूव (सर्व अनंत ब्रह्मांडाचा कर्ता व त्याचा पालक ब्रह्म
देव हा सर्व देवांच्या आर्था उत्पन्न झाला) सः ज्येष्ठपुत्राय अथर्वाय
सर्वविद्याप्रतिष्ठाम् ब्रह्मविद्याम् प्राह (आपला ज्येष्ठ पुत्र जो अथर्वा
त्याला ब्रह्मदेवानें ब्रह्मविद्येचा स्पष्ट उपदेश केला. ही ब्रह्मविद्या इतर
सर्वविद्यांची प्रतिष्ठा आहे) ॥ १ ॥

मंत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे. सृष्टीची उत्पत्ति आणि स्थिति चालविणं ज्या दशरु
वाम आहे, तो महत्देव सृष्टीमध्ये अंत पाता असणाऱ्या इतर सर्व देवांच्या आर्था व
सृष्टीपूर्वी उत्पन्न झाला असला पाहिजे आणि सर्वांहून ज्येष्ठ म्हणून त्या सर्व इतर
देवांच्याहून श्रेष्ठ आणि स्वतःच्या ज्ञानाने आणि कर्मावैरी श्रेष्ठ असला पाहिजे, हें
खरद आहे ज्या अलौकिक मेरुनें महत्देवाची उत्पत्ति झाली व त्याला विश्वकर्तृत्वार्थ

मंत्र अकरावा.

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदधीर्णत्र-
तोऽधीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परम-
ऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयं खण्ड ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र एतत् सत्यं अंगिराः ऋषिः पुरा उवाच
(याप्रमाणे पूर्वी अंगिरा ऋषीने ब्रह्मरूपी सत्य प्रकट केले) अधीर्ण-
त्रतः एतत् न अधीते (जो व्रतस्थ राहात नाही त्याला हे सत्य अधीत
करिता येणार नाही.) परमऋषिभ्यः नमः, परमऋषिभ्यः नमः (हा
श्रेष्ठ ऋषीस नमस्कार असो, हा श्रेष्ठ ऋषीस नमस्कार असो.) ॥ ११ ॥

तदेवदक्षर पुरुष सत्यमृषिरङ्गिरानाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधि
नदुपसत्राय पृथ्वत उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोर्धिने मुमुक्षवे
मोक्षार्थं विधिजदुपसत्राय श्रूयादित्यर्थं । नैतद्वन्धरूपधीर्णत्रतोऽच
रितत्रतोऽयधीते न पठति । अधीर्णत्रतस्य हि विद्या फलाय ससृवा
भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्य पारम्पर्यक्रमेण
संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परम ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये
ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमपर्यस्तैभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विर्वचन
मात्पादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्ब्राह्मणे द्वितीयं खण्ड ॥ २ ॥

इति श्रीमद्रोविन्दभगवत्पूज्यपादाशीष्यस्य परब्रह्मसपरिब्राजकाचा
र्यस्य श्रीमच्छंकरभगवत कृतावाच्यवर्णमुण्डको-
पनिषद्भाष्य समाप्तम् ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणे तं हे ब्रह्मरूपा (पुरुषोत्तमरूपा) सत्य पूर्वी अंगिरा
कर्षने शौनकात्ता वचनतः सांगितले शौनक हा शिष्यांत योग्य अशा शासपद्धतीने
पेऊन या ऋषीस मंत्र दिव्यरूपा झाला होता आणि दुयायन ऋषींनी शौनकास हे
महातन्त्र प्रकट केले शौनकाप्रमाणे दुसरा कोणाहा शिष्यांनी मुमुक्षु विधिवत् प्राप्त झाला
असता त्याला वस्तुवेच्या व तन्त्रदर्शी व्याचार्याने हे सत्य (मूलतन्त्र) सांगणारे
उपनिषद् रूपाहूणें सांगारे, हा तात्पर्य आहे. ज्याने विद्विजनाने व्याचरण केले

नाहीं, तो या प्रथाचे किंवा यथान सांगितलेल्या महत्त्वाचें अभ्ययन सुद्धा करणार नाहीं आणि केले तरी त्यास तें समजणार नाहीं, कारण, मतनिष्ठ पुराणें अधीन केलेली विद्या मात्र फलमद् होणे, हें समजून घ्यावें

येथें ब्रह्मविद्येचा उपदेश संपला ब्रह्मादिक ज्या आचार्यांपासून सदायपरंपरें हा विद्या आजपर्यंत चालत आली त्या श्रेष्ठ ऋषींस आम्ही नमस्कार करितों ज्या श्रेष्ठपुरुषांनीं परब्रह्मचें साक्षात् दर्शन घेतल म्हणजे ज्या ब्रह्मादिकांना संपूर्ण ब्रह्मज्ञान विज्ञान झालें आणि म्हणून ज्यांना परम ऋषी अर्स म्हणतात, त्यांना पुन नमस्कार करितों परम म्हणजे ब्रह्म ज्यांनीं साक्षात् पाहिलें आहे, ते परम ऋषी होत त्यांना नमस्कार असो अर्थ दोनदा नमस्कार-वचन आहे ते अत्यंत आदर दाखविण्यासाठी आणि मुण्डकोपनिषत् समाप्त झालें, हें दाखविण्यासाठी अवतीर्ण झाले आहे ॥ ११ ॥

माध्व—या प्रमाणें अगिष्ट ऋषि शौनकाद्या जगत्-कर्तृत्वादि गुणविशिष्ट सद्य ब्रह्माचे (श्री भगवान् निष्कूर्चे) व्याख्यान करिता झाला

तृतीय मुण्डकाचें द्वितीय खंड समाप्त.

मुण्डकोपनिषत्समाप्त.

श्रीमच्छंकराचार्यकृत आधर्वण मुण्डकोपनिषत्प्राप्याचे भाषावर समाप्त झालें

कोणत्याही विद्येचा दामप्रतिपद होत असतो, हें म.गाथ्यास नको, कान्हे, मंत्रांत असून-
विद्याला 'परावरा' हें विशेषण उपयोजिलें आहे, तें लक्षण देवण्यासारखें आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—महाशालः शौनकः वै अङ्गिरसं विधिवत् उपसन्नः
पप्रच्छ इ (महाशाल—आपला ग्रंथस्थानम उत्तमरीतीने चालविणारा—
शुनकपुत्र शौनक पूर्वोक्त अंगिरसनामक आचार्याकडे शास्त्रशुद्धपद्ध-
तीने गेल्या आणि त्यास शरण जाऊन पुढील प्रश्न करिता झाला.)
भगवः ! कस्मिन्नु विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति इति (हे भगवन्,
कोणत्या वस्तूचें विज्ञान झालें असता हें सर्व विज्ञात होतें ! शौनकानें
हा प्रश्न अंगिरसाला केला आहे.) ॥ ३ ॥

या मंत्राला मुद्दवोपनिषदाची उत्पत्ति मानता अर्थात कधी न केवळ शाली, महाविद्या
सांगण्याचा प्रसन्न केव्हा व कोठें उत्पन्न झाला, हें सांगितलें आहे त्याप्रमाणें येथें महान
ओपानें असें सूचविलें आहे कीं, महाविद्येचे अध्ययन कोणत्याही वर्णातील कोणत्याही
आयुषीच्याला करिता येतें मात्र महाविद्या अध्ययन करू इच्छिणारा विद्यार्थी सदाशरणा
अमला पाहिजे आणि आचार्याकडे शिक्षणाप्रतिबंध जाताना श्रुत्युक्त नियमांचें यथाधार
धातुपालन करणाऱ्या असला पाहिजे सांगित्त, तो अधिकारसंपन्न असला पाहिजे.
जसो, येथें शौनकानें जो प्रश्न विचारला आहे तो सर्वप्रकारें मस्मरणीय आहे महाविद्या
विद्या तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ! याचें रसद स्पष्टप या शौनकप्रश्नांत अवतरण झाले आहे.
कोणत्या एका वस्तूचें ज्ञान विज्ञान झालें असतां या दुसरे विश्वाचा, त्यातील सामर्थ्याचा
मृणने ज्ञानाचा व जाणने या विद्यार्थी कोणत्या तऱ्हेने पावले असतां इतकें
पुस्तकाचेंचें निदि होईल, इत्यादि आचाराचा उल्लेख होतो. असा या मंत्राचा अर्थ
आहे या प्रश्नावरून दुसरी अशी एक गोष्ट अनुमानित येते कीं, शौनकाला अतिशय
आभार्याकडे येण्यापूर्वीचें नियमित्यविवेक प्राप्त झाला होता त्याला या जगाचा
जो शास्त्रशुद्ध अनुभव आला होता, त्यावरून त्याला असें रसद करून घुटलें झालें कीं,
सर्व ज्ञानास आणि सर्वकर्मांस अतर्भूत करून त्यांत अस्मित्य देणारी आणि सर्वसि
निधित्त करून त्या सर्वांची व्यवस्था सातजारी वार्हीं एक सर्व—विलक्षण वस्तु सांगित्तानि

आणि विश्वपालनाचे कर्तृत्वज्ञान, कर्तृत्वसामर्थ्य आणि कर्तृत्वाची इच्छा प्राप्त झाली, त्याच प्रेरणेने ब्रह्मदेवाला मनुष्येचेही ज्ञानविज्ञान शाले असले पाहिजे, हेही उपपन्न आहे. सारांश, ब्रह्मविद्या ही अपौरुषेय असली पाहिजे हे स्पष्ट आहे. ब्रह्म-स्वरूप मनुष्यज्ञानकर्तृत्वज्ञान व मनोबुद्धीला अगोप्य आहे. हे पुढे याच उपनिषदांत सांगितले आहे. तेव्हा ब्रह्म-विद्येचे ज्ञानविज्ञान ब्रह्मदेवाला शाले असेल, ते केवळ ब्रह्म-प्रेरणेने व तानुसादाने मात्र शाले असले पाहिजे. ब्रह्म प्रेरणेने मात्र ज्या ज्ञान-विज्ञानाची प्रवृत्ति होते, ती ब्रह्म-विद्या होय ही विद्या सर्वश्रेष्ठ आहे आणि इतर सर्व विद्यांचे आश्रय-स्थान असून (मोहघर असून) त्या सर्वांचो ती विद्या निदानक असली पाहिजे हेही स्पष्ट आहे. सारांश, इतर सर्व विद्यांत अस्तित्व देऊन त्यांचे नियमन करणारी ही विद्या ती ब्रह्म-विद्या होय. या विद्येचा उपदेश ब्रह्मदेवाने आपला ज्येष्ठ पुत्र जो अथर्वा याला केला हेही योग्य तेच शाले सामान्यतः. ज्येष्ठ पुत्रावर पित्याचे निरतिशय प्रेम असते, हा सर्वत्र अनुभव आहे आणि पित्याला जे ज्ञान-विज्ञान प्राप्त झालेले असते ते त्या पुत्राला प्रथमतः मिळण्याचा विशेष सभय असतो, तेव्हा हा येथील महोपदेश व्यंग्यारथितोक्त सर्वथा योग्यच आहे ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह
भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यां अथर्वणे ब्रह्मा प्रवदेत, तां ब्रह्मविद्यां अथर्वा पुरा अङ्गिरे भोवाच (जी ब्रह्मविद्या ब्रह्मदेवाने अथर्वणाला सांगितली, ती अथर्वणाने अंगिरा नामक पुत्राला किंवा शिष्याला सांगितली) भारद्वाजाय सत्यवहाय सः परावराम् प्राह, भारद्वाज; अङ्गिरसे (अंगिराने भारद्वाजकुलोत्पन्न सत्यवहाला ही परावर विद्या उपदेशिली आणि भारद्वाजाने अंगिरसाला सांगितली.) ॥ २ ॥

या मंत्रांत छद्म उपदेश-परंपरा सांगितली आहे. ब्रह्म-विद्या काय किंवा इतर कोणती; िया काय, सप्रदायपद्धतीने पुत्रपरंपरेला किंवा शिष्यपरंपरेला प्राप्त झाली असता तिचे शुद्ध स्वरूप वस्तुनिष्ठ होण्याचा संभव नसावा असाही विचार अथर्वा गुरु यांचे अप्यपन पूर्ण असले पाहिजे व त्याचप्रमाणे पुत्र किंवा शिष्य हे एकनिष्ठ-तेने श्रवण मनन करणारे आणि यद्देने तिया महत्त्व करणारे असले पाहिजेत. जप्य-यगाची व अन्वययगाची परंपरा नित्यही ज्यस्त शुद्ध राहिली तितक्या जाली स्पष्टचक्षुर्दे

कोणत्याही विषया दानप्रतिभे होत असतो, हे स गानपास नको असते, मंत्रांत प्रह-
रिचेला ' परापरा ' हे विशेषण उपयोजिले आहे, ते हस्तान्तेवेष्यतास्ये आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—महाशालः शौनक वै अङ्गिरसं विधिवत् उपसन्नः
पप्रच्छ इ (महाशाल—आपला ग्रहस्थाश्रम उत्तमरीतांते चाळविणारा—
शुनकपुत्र शौनक पूर्वोक्त अगिरसनामक आचार्यांकडे शास्त्रशुद्धपद्ध-
तांते गेला आणि त्यास शरण जाऊन पुढील प्रश्न करिता झाला.)
भगवः ! कस्मिन्नु विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति इति (हे भगवन्,
कोणत्या वस्तूचे विज्ञान झाले असता हे सर्व विज्ञात होते ! शौनकाचे
हा प्रश्न अगिरसाला केला आहे.) ॥ ३ ॥

या मंत्राने मुडकोपनिषदाची उत्पत्ति मानता जगात कधी व केव्हा झाली, ब्रह्मविद्या
संश्लेषणाचा प्रसंग केव्हा व कोठे उत्पन्न झाला, हे सांगितले आहे त्याप्रमाणे वेधे सहज
ओपार्जे असे सुचविले आहे की, ब्रह्मविद्येच आप्तपुत्र कोणत्याही वर्णातील कोणत्याही
आश्रमीयाला कर्तितो देते मात्र ब्रह्मविद्या अभ्यसन करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थी सदाचरणी
जतना पाहिजे आणि आचार्यांकडे शिस्तग्राह्य अर्थे जाताना श्रुत्युक्त नियमांचे पध्दतासुद्ध
अनुपालन करणाऱ्याही असला पाहिजे सारांश, तो अधिकारसंपन्न असला पाहिजे
आहे, येथे शौनकाचा जो प्रश्न विचारला आहे तो सर्वप्रकारे सत्प्ररणीय आहे ब्रह्मविद्या
विना तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ! पाके स्पष्ट स्वरूप या शौनकप्रश्नात अवताप्य झाले आहे.
कोणत्या एकावस्तूचे ज्ञान विज्ञान झाले असता या दृश्य विश्वाचा, न्यायीत साधुधर्माचा
म्हणजे ज्ञानाचा व जाताने या विश्वाचा कोणत्या तत्त्वे दाखले असता इतक्या
पुष्पाभायी सिद्धि होईल, इत्यादि आचरणाचा उलगाढा होतो असता या प्रश्नाचा अर्थ
आहे या प्रश्नातून दुसरी अशी एक गोष्ट अनुमानितो येते की, शौनकाला अगिरस
आचार्यांकरडे येणाऱ्यापूर्वीच विद्याविषयविषय पाहू झाला होता त्याला या जगाचा
जो शास्त्राद्व अनुभव आला होता, त्यावरून त्याला असे स्पष्ट कळून चुकले होते की,
सर्व ज्ञानास आणि सर्वकर्मास अंतर्भूत करून त्यास अस्तित्त्व देणारी आणि सर्वांस
गिपमित करून त्या सर्वांची व्यवस्था व्यवस्था करी एक सर्व-विलक्षण वस्तु अस्तित्त्व होत

अतली पाहिजे. हा वस्तूचे ज्ञान-विज्ञान झाले अस्तता त्याच्या जोरावर इतर सर्व चवदा विद्या व चौदाय बळा माघें यथार्थ स्वरूप समजावपास पाहिजे, असा त्याचा आत्मिक-बुद्धीनें यह झाला होता असें दिसते आणि आपली एक गोष्ट थीमच्छकराचार्यांनी सांगितली आहे, तीही लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. शोनकालापर्यंत शिष्यांनीं गुरुजींकडे कसे जावे हे निश्चितपणानें ठरले होते, निदान ठरलेले असल्यास इतर शिष्य महाविद्येच्या अध्ययनाचे नियम स्पष्टरीतीनें पाळिले होते, असें या उपनिषदाप्रदान तरी स्पष्ट दिसत नाही. तेव्हां असे एक अनुमान निघण्याचा समभव आहे की, शोनकाच्या कालापर्यंत हे नियम ठरले तरी नव्हते, किंवा ठरले असल्यास त्याची अम्मलपजावणी यथास्थित रीतीने होत नव्हती, किंवा निदान ती अम्मलपजावणी होत असली तरी विद्या स्पष्ट उच्चार करण्याचें कारण यावेळेपर्यंत पडतें नव्हतें. असो; नापर्य हे आहे की, शोनकांनं ज्ञानवह्याणार्थ अनुपाडिलेले नियम जगत्कल्याणासाठीं प्रकट पाण्याची पावेची आवश्यकता स्पष्ट झाली आणि धुतीनें ती नमूद करून ठेविली. पद्विच्या मूद्रकाच्या दुसऱ्या खंडातील शेवटच्या दोन मंत्रांत मुमुक्षु-शिष्यांनीं शोणते नियम अक्षय पाडिले पाहिजेत, चाचा स्पष्ट उच्चार झाला आहे. मत्चेवांनं हे नियम अवरय पाडिले पाहिजेत, असा प्रसुत मंत्राचा आणि आतांच सांगितलेल्या दोन मंत्राचा अभिप्राय आहे, हे मुख्य रहस्य होय. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

तस्मै स होवाच । द्वे विश्वे वेदितव्ये इति ह
स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः उवाच ह (शोनकाला अगिरस आचार्यांनीं हें उत्तर दिले) द्वे विश्वे वेदितव्ये इति (कीं दोन प्रकारच्या विद्या जाणून घ्यावयाच्या आहेत.) परा च एव अपरा च इति ह यत् ब्रह्मविदः वदन्ति स्म (परविद्या आणि अपरविद्या अशीं ज्यांना ब्रह्मवेत्ते नावें देतात. त्या ह्या दोन विद्या होत.) ॥ ४ ॥

या मंत्रांत दोन विद्या समजून व समजून घेतल्या पाहिजेत, असे मन्त्रद्रव्या आचार्यांनी सांगितले आहे. या दोन विद्या म्हणजे एक परविद्या आणि दुसरी अपरविद्या, या होत पार्श्वी लक्ष्मीं वाच! स्वरूप कसे, इत्यादिकांचा विचार पुढें व्हावयाचा आहे. येथें मन्त्र 'वेदितव्य' या पदाचा अर्थ स्पष्ट करण्याची आवश्यकता वाटते. सर्व विद्यांचा उलगडा होण्याकरीत वस्तूच्या ज्ञानानें होईल असा मन्त्र आहे आणि त्याला उत्तर हें मिशले आहे की, हा उलगडा होण्यासाठीं दोन प्रकारच्या विद्यांचें अध्ययन करून

त्या दोन्हीही विद्या यथाभक्त्युपायानें समजून घेतल्या पाहिजेत पराविद्येचें ज्ञान ज्या पुस्तकांतसिद्धासाठी अवश्य आहे, त्याच पुस्तकाच्यांतून सिद्धीसाठी अपरविद्येचें ज्ञानही अत्यंत आवश्यक आहे अपरविद्येचे विषय, त्याचें ज्ञान व त्यांसाठी करावे लागणारे कष्ट यांचा त्याग, मोक्षार्थ-पुरुषार्थ-भिद्धीसाठी अवश्य आहे व असल्या पाहिजे, हा गोट मत्तार्थ समत आहे तथापि ज्या वस्तूचा त्याग करावयाचा त्या वस्तूचे पूर्ण ज्ञान-विज्ञान आपल्यास झालें असेल पाहिजे, हे निर्निवाद आहे शिवाय परावस्तूचा विषय जें वस्तू त्याचें पूर्ण ज्ञान झालें असलें तरी तें ज्ञान किंवा ती ज्ञानवस्तु ही अपरविद्येचा विषय जें व्यवहारज्ञान आणि व्यवहारसिद्धीसाठी अवश्य करावें लागणारे जें कष्ट त्या ज्ञानाचा व कर्माना या सर्वांचा अनभाव कसा करते हें आपल्यास पूर्णपणे समजेल तर एक वस्तु विज्ञात झाली अमता हें सर्व विज्ञान होतें, हें जें तत्त्वज्ञानाचें किंवा प्रत्यविद्येचें लक्षण आहे त्याची पूर्ण सामंजस्यता होईल ॥ ४ ॥

मंत्र पांचथा.

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष-
मिति । अथ परा यथा तदक्षरमाधिगम्यते ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र अपरा (अपरविद्येचे पुढील विषय आहेत.)
ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेदः, शिक्षा, कल्प, व्याकरणं,
निरुक्त, छन्दः, ज्योतिषं इति (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद,
शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द आणि ज्योतिष हे अपराविद्येचे
विषय होत) अथ परा (नंतर परविद्येचें लक्षण सांगितलें आहे.) यथा
तत् अक्षर अधिगम्यते (ज्या विद्येचें त्या अविनाशी वस्तूचें ज्ञान
होतें व तिची प्राप्ति ही ज्या विद्येच्या साहाय्यानें होते तिला परविद्या
असें म्हणावें) ॥ ५ ॥

या मंत्रांत अपर आणि परविद्येचे विषय सांगून त्यांची लक्षणज्ञा समजतात, असें
त्याचें धर्मणें जालें आहे अपरविद्येचे ऋग्वेदप्रमुख भारी वेद आणि शिक्षा-कल्पादि
सहा अंगे, यांचा अंतर्भाव होतो ऋग्वेदादिवेदांत सर्व प्रकारचे ऐहिक व स्वर्गीय
ज्ञानांचा व इहलोकताबधी व स्वर्गलोकताबधी कल्याण कर्तव्य घेण्यात साधनीमून अस-
ल्यानी गीताची प्राणी यमाची सर्वे सांगितलेली अमतात शिक्षा-कल्पादि जीं सहा
उपनि आहेत, ती वेद म्हणण्याच्या कामी, त्याचा अर्थ करण्याच्या कामी, यज्ञ वर-

व्याख्या कर्मा, इत्यादि वैदिक कर्मास्त उपयोगी पद्धतार्थी आहेत तात्व्य, विश्वाच्या मयधर्मे व्यापण कसे वागावे ? कसे वागले असता जीवार्थे ऐश्वर्य व स्वर्गाक टर्हीने कल्याण होईल, असा विचार वेद आणि माह्मण यात केलेला अभाववाचा तत्त्वर्थ ज दिसत-भासत आहे, ज अपूर्व पण पुढे दृश्य द्वावपाचें आहे व जें विषयमुक्त देणार्थे आहे, त्याचा विचार कर्मेदादि अवयवियेच्या विषयांत केला आहे आणि परियेचा विषय अस्मर हा आहे. अस्मर या पदाचे अनेक अर्थ आहेत, त्यांत ध्यातत जणू, अन्वारुत मूल-प्रकृति, हिण्णमं आणि या सर्वांचा आत्मा असून त्यास निगमित करणारा तित्त, अविचारी, सध्याची परमात्मा हे चार अर्थ या उपनिष-दान्त्य प्राप्त झाले आहेत या मंत्रांत मात्र शेवटीं सांगितलेला अर्थ इष्ट आहे वेधे अस्मर म्हणजे वस्तू होय या मन्त्राचें ज्ञान-विक्रान करून देऊन म्हणजे सवत्र मस्त अस्मर असा निश्चय करवून त्याचा प्राप्ति होण्याचे भ्रवण-मननादि उपाय सांगण हें परविषये काम आहे ॥ ५ ॥

मंत्र सहाया.

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमयर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-
पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् अद्रेश्यं, आग्रं, अगोत्रं, अवर्णं, अचक्षुः-
श्रोत्रं, अपाणिपादं, तत् नित्यं, विभुं, सर्वगतं, सुसूक्ष्मं (जें कर्ण-
नेत्रादि इंद्रियास पाहता ऐकता येत नाही, ज्याचें ग्रहण हस्तपादादि-
कारी करिता येत नाही, ज्याच्या उत्पत्तीला कारण असत नाही, जें स्वत कोणत्याही दृष्टीने कारण होत नाही, ज्याला नेत्रकर्णादि इंद्रियें
नाहींत, हस्तपादादि अवयव नाहीत, जें स्वभावतः नित्य, सर्वगामी, सर्व-
व्यापी, सर्वसूक्ष्म आहे) यत् धीराः भूतयोनिं परिपश्यन्ति तत् अव्यय
(विद्वान्, बुद्धिवान्, आणि विवेकी लोक ज्याला भूतयोनि असें
तात्त्विक दृष्टीने पाहतात ते अव्यय आहे.) ॥ ६ ॥

या मंत्रांत मसूमद्वयार्थी म्हणजे सांगून त्याच वर्णन केले आहे हें मस्त अद्रेश्य
म्हणजे परिनिष्ठ नतीनांच्या इन्द्रियांचा विषय श्रेणार्थे नाही, हें पाहता-ऐकता पण्यासारखें
न्याः तसेच इंद्रियांच्या साहाय्याने मात्र होणाऱ्या ज्ञानावर सक्कर करून द्या विषयात

नामद्वय दत्ताच्या मनोबुद्धीलाही हे मूल अगोचर आहे. धारणा, परिच्छिन्न इद्रियांचा व परिच्छिन्न मनोबुद्धीचा ज्ञानविषय होण्यासाठी हे नाही. विश्वाचे ज्ञान आपल्यात होत, विश्व क्षेत्रस्तु असते, त्याप्रमाणे हे क्षेत्रवानु नाही. चापप्रमाणेच अवयवानी यद्गुण करण्यासाठी किंवा मनोबुद्धीनी यद्गुण करण्यास घेण्याचा सुस-दु सातारती हा वस्तु नाही मूलवस्तु क्षेत्र नाही व माझी नाही म्हणून, इद्रियावयवांचे विकार यज्ञावर होत नाहीत, ते नित्य आहे व सर्वांचे नियामक आहे मूल अगम आहे म्हणजे कारणशून्य आहे, ते अवर्ण आहे म्हणजेही ते कारणशून्य आहे. ते काय कारणशून्य आहे, ते विचार नाही किंवा विवारीही नाही, म्हणून ते सर्वव्यापी अतन्त शोध म्हणजे आपण ज्या कवि-वर्षान उत्तम शाला त्याचा मूळरूप क्षेत्र. मूल क्षेत्रांचे उत्पन्न झाले नाही, म्हणून त्याला योग्य नाही याचप्रमाणे ते अवर्ण आहे, म्हणजे त्याला जाति नाही व्यवहारात आपण म्हणता त्याप्रमाणे त्याला 'जाति-शून्य' नाही नाही, म्हणून ते अनादि ध्यानि अतन्त अत आहे त्याच्या चतु शोभादि इद्रिये नाहीत किंवा हस्तबादादि अवयव नाहीत दुसरा पदार्थ पदार्थाचा अतल्यास किंवा मिश्रवावपाचा असल्यास इद्रियाधी व अवयवांचा आवश्यकता असते मग्नता इद्रियावयव नाहीत, असे धुर्ननि सांगितले आहे त्याप्रमाणे एक परत असा त्यानि विचनी की, मग्नताचाच परमार्थत दुसरी वस्तुच नाही, हे तत्त्व सांगण्याचा धुनीचा अभिप्राय आहे याचद्वय ते अत्यंत सूक्ष्म असले पाहिजे, असे झाले अत्यंत सूक्ष्मवस्तु इद्रियाशून्य व अवयवशून्य असते, हे मसिद्ध आहे आकाशाचा अवयव नाहीत हे क्षेत्रास टाऊक नाही ! तसेच ते अव्ययही आहे, कारण अत्यंत सूक्ष्मवस्तुला विकार करणारी दुसरी वस्तुच नाही यामुळे मग्नतासाठी सूक्ष्म वस्तु अत्यंत अमना विकारशून्य असते सात्यक मग्न ही वस्तु नित्य, अनादानव, कार्य-कारणशून्य, सव्याधी, एक आणि अव्यय अशी आहे ह्वापासूनच सर्व भूते उत्पन्न होतात म्हणजे आपल्यास दरप्रमाण होणारे परापर विश्व व त्यातील सुस-दु हे ही सर्व मग्नताचा अधिष्ठानावर दृश्य-भास्य होणात सर्व विश्वाचे अधिष्ठान मग्न आहे आणि ते एक अमृत नित्य, एकम्, सर्वत्र घनदात पसलेले, सर्व-स्वामी आणि विकारशून्य आहे असे विद्वान् आणि विवेकी पुरुषांत समजते विवेकी पुरुषांत उपयोगी पदार्थ हे महत्लक्षण आणि महत्त्वमत्त आहे या मग्नते ज्ञान परविद्येने माय होत, असे मायच्या मग्नते सांगितलेच आहे ॥ १ ॥

मंत्र सातवा.

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामो-
पधयः संभवन्ति । यथा सतः पुच्छपात्केशलोमानि
तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा ऊर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, यथा पृथिव्यां ओषधयः संभवन्ति, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि, तथा अक्षरात् विश्वं इह संभवति (ऊर्णनाभि मृणजे कोळी जाळें निर्माणकरून त्याचा लय करितो, पृथ्वीमधून वृक्ष वनस्पती आदि स्थावरजगम पदार्थ उत्पन्न होतात व तेथेच लयाळ जातात. आणि जिवंतपुरुषापामून केश, लोम, इत्यादि उत्पन्न होऊन नाहीशी होतात, त्याप्रमाणेच अक्षर जें परब्रह्म त्यापामून हें सर्व चराचर, मूर्तामूर्त, विश्व मृणजे ब्रह्मांड उत्पन्न होतें आणि तेथेच तें लयास ही जातें.) ॥ ७ ॥

मह-बसु एक आणि अन्वय आहे, नर सृष्टि करी उत्पन्न झाला, सृष्टीचा कर्ता कोण, साराथ, सृष्टीची उपादान आणि निमित्त कारणें कोणती, अशा शक्य वेईल. तिथे उच्च तीन दृष्टत घेऊन या मंत्रात दिलें आहे. कोणत्याही अन्य उपादान कारणाची अपेक्षा न करता कोणी आपल्या धोरीतून वतु बाहेर काढून त्याचें जाईल निर्माण करितो आणि इष्ट कार्य झालें मृणजे ते आपल्या शरीरामध्य ओडून घेतो, हें उदाहरण जसें दर्शविते की, अन्य उपादानकारण नसताही कोठ्यास एक ल्हानशी सृष्टि उत्पन्न करितां घेऊन तिचा उपसहायी करितां येतो पृथ्वीच्या दृष्टतांत भिन्नित्तकारणाचा अभाव आहे आणि तिसऱ्या दृष्टतांत जीवासारख्या ज्ञानी पुरुषापामून केश-लोमादिकासारखे नित्य वाटणारे परतु अज्ञानी असणारे पदार्थ उत्पन्न होतात व त्याचें उपादानकारण व निमित्त-कारण तोच असतो असें सामान्य व्यवहारांत दिसते तारयें निमित्त व उपादान कारणें नसताही एका पदार्थाला दुसरे स्वविलक्षण पदार्थ निर्माण करिता येतात व त्याचा स्वप्न परितो येतो, जसें सामान्य व्यवहारांत दिसतें. सर्वांत अनुभवही असाच आहे. तेव्हां एक आणि अन्वय वहाला अनेकरूपी व कमी-अधिक होणारी सृष्टि निर्माण करिता येणें अपायक नाही, हें मृणण्यास नाही प्रत्यक्षच नाही. वरील दृष्टत हे केवळ दृष्टतापुरतेच व्याख्याचे आहेत. केवळ समनृत पदारी वास्तव्य या दृष्टतापी उपयोगना घेलेली आहे. आपल्यास योग ध्यावयाचा आहे, तो इतकाच कीं परमार्थ-दृष्टतें एव असणारी वस्तु व्यवहारांत अनेक आणि स्वल्प-विलक्षण झाली आहे असें दिसतें सृष्टि अनेकरूपी आहे आणि क्षम बुद्धि पावणारी आहे, तेव्हां तिच्या उत्पत्ति-समारा कांईतरी एक आणि अन्वय असं कारण असलें पाहिजे, जसे श्वासबुद्ध व्यावहारिक दृष्टीला वाग्न असतें आणि व्यवहारांत हें वागणें नीट आहे म्हणून व्यावहारिक दृष्टीची व्यावहारिक समनृत पदारी एतदर्थ मात्र हे व्यावहारिक दृष्टतें उपयोगा पडतत आणि एक वस्तु अनेकरूपी कशी होते, अन्वयवस्तुपामून विचारी पदार्थ वसे

उत्पन्न होतात, हे व्यावहारिक तितोर्न दासविषयाहारीं मात्र मन्त्रातील शब्दांचा उपयोग होतो या मन्त्राची विशेष कथा नी उपसंहारित करणार आहें ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्ना-
स्त्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—ब्रह्म तपसा चीयते (ज्ञानरूपी तपाने ब्रह्म संपन्न होतें.) तत अन्नं अभिजायते (त्यापासून अन्न—अव्यक्त मूल प्रकृति—उत्पन्न होते) अन्नात् प्राणः, मनः, सत्यं, लोकाः, कर्मसु अमृतम् च (अन्नापासून प्राण, त्यापासून मनः, सत्यं, पंचमहाभूतें—सप्तभुवनं, कर्म आणि उपभोगाधिवाय विनाश न पावणारी कर्मफळे उत्पन्न होतात.) ॥ ८ ॥

या मन्त्रात परब्रह्मापासून सृष्टीसृष्टीचा क्रम कसा असतो त सांगितलें आहे प्रथमतः—सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी,—परब्रह्म ज्ञानभावाच्या रूपाने जातिभूत होऊन सृष्टि उत्पन्न करण्याचा सकल ज्ञानरूपाने सिद्ध करितो या सकलपासून अन्न म्हणजे मूल—प्रकृति (चराचर सृष्टीच उत्पादान—करण) उत्पन्न होते मूल प्रकृतापासून प्राण (चेतनशक्त) प्रकट होतो पुढे प्राणापासून सकल—विकल्प—निश्चयाचे सहाय्य मन, त्यापासून आकाश, वायु आदि पंचमहाभूतें यापासून मूर्तुवादि अनेक लोक, त्यामार्चे क्रम आणि कर्मापासून उत्पन्न होणार अमृत (कर्मफल) असा या लवचमूर्तीचा उत्पत्तीचा क्रम आहे त्यानात देवावपाचें हे आहे की, केवळ ज्ञानरूपी महान् ज्ञानी होऊन नंतर सृष्टीच्या उत्पत्तीचा सत्य प्रसूतीतील कर्मसत्त्वपातुसार सिद्ध करितो हा सकल ज्ञानी द्विष्वगर्भ करितो आणि तो सिद्ध करण्यासाठी अनर्थादि जी मूलप्रकृति निला जाविमूल करितो इत्यापासूनच चराचर सृष्टि उत्पन्न होते प्रथमतः प्राण, नंतर मन, या क्रमाने कर्मफलपर्यंतची सृष्टि ही द्विष्वगर्भ आणि मूल प्रकृति यांच्या द्वारासिद्ध होते ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

यः सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेत-
द्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

यन्वय व अर्थ—यः सर्वज्ञः, सर्ववित्, यस्य ज्ञानमयं तपः (जो सर्वज्ञ आहे, ज्याला सर्वांचे विशेष ज्ञान आहे, ज्यानी तपश्चर्या ज्ञानरूप जसते,) तस्मात् एतत् ब्रह्म, नाम, रूपं, अन्नं च जायते (त्यापासून हे दृश्य ब्रह्म, नाम, रूप आणि अन्न याची उत्पत्ति मागच्या मंत्रात सांगितलेल्या क्रमाप्रमाणे होते.) ॥ ९ ॥

या मंत्रात उत्पत्तीच्या क्रमाचा उपसंहार केला आहे. उत्पत्तीचा विस्तार पुढे दुसऱ्या मुण्डकोपनिषदाच्या पहिल्या सूत्राने सांगायला आहे. येथे केवळ इतकेच सांगितले आहे की, मागेचा सार नामक विस्तार स्वोक्त ब्रह्म ब्रह्म सगुण होतं हे सात्यानंतर त्याला पुढे जा काय सृष्टि करावयाची आहे, त्याचें सामान्य ज्ञान आणि सृष्टीतील मत्वेच पदार्थांचे विशेषज्ञान सत्स्वरूपाने आदिभूत होत. ज्याच्या सत्त्वगुणात्मक ज्ञानाच्या सामर्थ्याने हे सगुण ब्रह्म पुढे होणाऱ्या सृष्टीचा सर्व-सामान्य आणि विशेष पदार्थां जाणवला स्वस्वरूपाने अवतीर्ण करिते आणि नंतर नव सगुण ब्रह्म विराट्-स्वरूप धारण करून सामरूप आणि अन्न असे दोन प्रकारचे सिद्ध होते अन्न म्हणजे मूलाचे मूल अथवा अव्यक्त आणि अकारण स्वरूप होय याद्वारे मूल म्हणजे अन्न म्हणतात मजेक नामरूप या पदार्थाचे मूल म्हणजे सामान्य आणि विशेष ज्ञान हे समजावयाचे आहे विराट्स्वरूपाचे ब्रह्म हे सगुणब्रह्माचा पहिला परिणाम आहे म्हणजे सगुणस्वरूपाचा स्वीकार करून सकल्य आणि सकल्यविषय सिद्ध केव्यापर्यंत त्याचा पहिला परिणाम (सृष्टि आणि सृष्टिज्ञान) ध्यक्त आणि ज्याच्यास्वरूपामध्ये होतो. परमार्थेन एकच ब्रह्म सामान्य-निर्गुण-व विशेषस्वरूपांनी विद्यमान असतं, पण व्यवहारात सगुणस्वरूपाने (ज्ञानस्वरूपाने) आणि नंतर विराट्स्वरूपाने म्हणजे ज्ञाता आणि होय या स्वरूपाने अवतीर्ण होतं हे दिसतं हे सृष्टीचा सूत्ररूप उत्पत्तिप्रकार या मंत्रात सांगितला आहे अशाच अर्थाचे वचन ब्रह्म, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक इत्यादि उपनिषदांने अवतीर्ण केले आहे. सारथी, वस्तुतः निर्गुण ब्रह्म एक-रस-स्वरूपाचे आहे विचाराने याच स्वरूपाचा निश्चय व्हावयाचा आहे पण व्यवहारात निरन जसलेल्या जीवांस ज्ञाता, होय आणि ज्ञान, कर्ता, कर्म व वाय, भोक्ता, भोग्यभक्त आणि मोक्ष, इत्यादि प्रकारांनी हे सृष्टि दिसत असते व्यावहारिक शास्त्रज्ञांनी या पूर्वीच प्रचलित कधी ज्ञाता आणि होय, कधी ज्ञाता आणि ज्ञान आणि कधी ज्ञात आणि होय या द्वयीचा मात्र विचार करिता येतो, व शेवटी या द्वयीचा विचार करिता करिता तो एकस्वरूपामध्ये म्हणजे ज्ञानस्वरूपामध्ये लीन होते हे ज्ञान अतीक्षेप उपनिषदांच्या अभ्ययनाचे, गुणरूपा उच्छेदाने आणि जाणाचा अर्थ-भगनादि साधनांनी 'एकव यद्ब्रह्म—स्वरूपात मात्र विद्यमान आहे' असा निश्चय होऊन 'ज्ञान-स्वरूप मी आहे.' असा साक्षात्कार होतो. याप्रमाणे

अविद्यामूलक सत्साराधी उत्तमि स्वावहारिक ज्ञान आगि व्यावहारिक कम निहित कर-
पाया ज्ञानशास्त्रांत व धर्मशास्त्रांत होणे आगि पुन. या उत्तमपदाची उच्चति
वेदान्तशास्त्रांत होते हे शेषदर्पे शास्त्र जीवांत ज्ञानस्वरूप वरून असत आगि अमय
शांति देते हा विचारस्या दृष्टीने सत्याचा माग आहे जीवांत पुण्याचाच मार्ग
दासविषयाचा हा कम आहे. मरू सत्य आहे, हे जीवांत अनुभवदर्शने सिद्ध करून
स्यापदाचे आहे आगि हे सिद्ध काण्यासाठी सृष्टीचा व ज्ञानाचा उत्पत्तिस्थितिलय-
कम श्रुतीय वेधे व अन्यत्र सांगाचा त्यापना आहे ॥ ९ ॥

प्रथम खण्ड समाप्त

*यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् ।
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ॥
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ।
तेनैदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥

प्रथम—मुंडक ।

खंड दुसरें.

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपद्वयं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ
नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य
लोके ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् सत्यं (ते हे सत्य आहे. प्रक मात्र
सत्य आहे. जीवांने आपले आत्यतिक कल्याण करण्यासाठी हे सत्य

* हा मंत्र एगारामानुजानी दिला आहे एव हा लेखक उत्तराचा अस वागते.
अर्थ मागे दिलाच आहे

समजून घेतलें पाहिजे.) मंत्रेषु यानि कर्माणि क्वय अपश्यन् तानि त्रेताया बहुधा संततानि (वेदमन्त्रामध्ये बुद्धिवान् पुरुषानी जी कर्म पाहिली ती त्रेतायुगामध्ये—किंवा तीन स्वरूपानी—अनेक प्रकारची ज्ञाली) सत्यकृपा तानि नियत आचरथ (सत्य वस्तु प्राप्त करून घेण्याची इच्छा धारण करणारे जीव हो, या कर्मांचें योग्य तऱ्हेने अनुपालन करा.) मुकृतस्य लोके एषः व' पत्या (मुकृताच्या लोकाला नेणारा हाच मार्ग तुमच्यासाठी निर्माण झाला आहे) ॥ १ ॥

या मंत्राचा अर्थ उभय आहे वेदमन्त्रामध्ये ती जी म्हणून विहित कर्म बुद्धिवान् पुरुषात ज्ञानयोचर झाली त्याचा विचार पुढें तीन रूपाला अनेकप्रकारचा झाला हे मान प्रकार म्हणजे होत्र, यानुष आणि औद्गात्र हात मन्त्रोत् द्वास आग्नि पन्थासाठी आवाहन करथ त्यात आगत दण आज्ञा आहुति दत्त असता सायन करथ, अस तीन प्रकारनें कर्म पुढें आविभूत झाले आणि नंतर याच तीन कर्मांचा मार्ग भौला शास्ताकृष्ट सिद्ध झाला यथं श्रुताला, सांगितपाच आहे वा, ज्या वागाह्या व्यवहारत कृताथ यार्थे अशी इ टा असेल त्यान पूर्वीच्या ज्ञानवान् कर्मात जी कर्म त्या मूल स्वरूपानें आविभूत झाली त्या कर्मांच याच स्वरूपाने अनुष्ठान केलें पाहिजे तापय, एतन्व्या कर्मांनी जसें कर्म केलें तस कर्म मन्त्रेक ज्ञानी पुरुषाने केलें नर त्याच ऐहिक जामि परमार्थिक कल्याण हातल ही कर्म व्यवहारत सत्य भाहेतव पण ज्याला धराज्ञान संपादन करत धरा दाबयाथ आहे त्यान वा 'सत्यकृपी' कर्मांचे निष्काम अनुष्ठान केल नर ही कर्म विक्ताद्वाच्या कामी उपयोगी पडतील व पात्रमाण यांत कल्पव पेढल ॥ १ ॥

मत्र दुसरा.

यदा लेलायते सार्चिः समिद्धे हृष्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—हि यदा समिद्धे हृष्यवाहने अर्चिः लेलायते (होमकुडातील अग्नि प्रज्वलित झाला असता जेव्हा जेव्हा त्याची ज्वाला होमकुडामध्ये क्रीडाकरिते,) तदा आज्यभागौ अन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् (त्यावेळी दक्षिणोत्तरभागी व पार्श्वभागी ज्या आज्यभागाचे यजन होते, त्या भागातील स्थानावकाशामध्ये आहुतीचा प्रवेश करावा.) ॥ २ ॥

येथं अग्निहोत्राच्या आहुति केव्हां व कोठें घाव्या, हें सांगितलें आहे. होमकुडांनीत जांम प्रचलित होऊन तो अमळसा शात झाला, कुडामध्येच कीड वरू लागला बालका तारल्या आपल्या बाली आदि जिह्वा बाहेर काढून त्या चांगित आहे, असा जेव्हां समय येतो, तेव्हां दुर्धपोषमास इष्टीच्या आहुतिस्थानामध्ये जो स्थापकारा असतो, त्या अवकाशात अग्निहोत्राच्या आहुति ज्या स्थानी घावयाच्या असतात, त्या स्थाना दुरीत दोन आहुति देवताच्या उद्देशान घाव्या सतात, यथाविधि कम करावें म्हणजे तें मरुत हर्ते ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

यस्याग्निहोत्रमदर्शमर्षीणमासमचातुर्मास्यमनाप्र-
यणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना
हुतमाससमांस्तस्य लोकान्द्दिनस्ति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्य अग्निहोत्र अदर्श, अर्षीणमासं, अचातु-
र्मास्यं, अनाप्रयणं, अतिथिवर्जितं, अहुत, अवैश्वदेवं, अविधिना हुतं च
(ज्या अग्निहोत्राचें अग्निहोत्र, दर्शपर्षीणमास, चातुर्मास्य, अप्रयण,
इत्यादि फर्मांनी वर्जित झालें आहे, ज्याचें अग्निहोत्र अतिथीचा सरकार
करणारें नाहीं, जो अग्निहोत्रां वैश्वदेव करीत नाहीं आणि ज्याचें हजम
अविधिपूर्वक होतें) तस्य आसप्तमान् लोकान् दिनस्ति (तें अग्निहोत्र,
त्या अग्निहोत्राचे सप्तलोकापर्यंतच्या सर्व भूर्भुवादि लोकाचा नाश
करितें.) ॥ ३ ॥

या मंत्रात अर्षीचें यजन करून अग्निहोत्र धारण करणाऱ्या पुरुषाचें अग्निहोत्रात
अपरप अतणारीं कर्मे केळीं नाहींत तर त्याचा सक्ती घात होतो, असें सांगितलें आहे.
दुर्धपोषमास, चातुर्मास्य, अप्रयण इत्यादि अनेक प्रकारच्या इष्टि आहेत. प्रत्येक
जानावास्थला पूर्णमेला, प्रत्येक चातुर्मासाला आणि सरत्कारां विशेष कर्म करून
जसाचें यजन करावें लागत हें कर्म अपरप आहे. याचप्रमाणें शापत्या परी यदृच्छेन
अविधि प्राप्त झाला असता त्याचा आदरकार करण व त्याला अन्नपानादिकानीं
तृप्त करण हेंही अपरप कर्म आहे. अग्निहोत्र ठेवून निरप आहुति देणें वैश्वदेव कार्यें
आणि सर्व कर्मे विधिपूर्वक करणें याही गोष्टी अनेकदां पक्षाच्या आहेत. तर सांगित
लेलीं कर्मे अग्निहोत्राचें केळीं नाहींत तर त्याचा सक्ती घात होतो. त्याला येथ किंवा
इतरप कोठेही जीवनधूस निवृत नाहीं, असें श्रुताचें सांगणें आहे. प्रत्येक गृहस्थानें

गृह्याधीने अनुष्ठान करावयाचें असतें त्याप्रमाणच प्रत्येक अग्निहोत्र्यानें वर सांगितलेलीं सव् कर्मे विधिपूर्वक केरींय पाहिजेत हीं केलीं असतां भूलोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनलोक, तपोलोक, सत्यलोक, वा सप्तलोकांचें सुख कमवत्यांत प्राप्त होतें अर्थांतच हीं कर्मे न करणाराम किंवा अविधि-पूर्वक कर्मे करणारास हें लोकोत्तर सुख मिळत नाहींच, अण उल्लं दुःखमान त्यांच्या पद्रीं पदन तात्पर्य हें आहे कीं, अग्निहोत्र असो किंवा दुसरे कोणतेही वैदिक कर्म असो, तें वरं विधिपूर्वक केले पाहिजे याप्रमाणें कर्म केले तर पुण्यलोकांची प्राप्ति होते यथाकारं कर्म कर्ण्याच्या आड हीं अग्नीं जनेव विभ्रं वेतात, तेव्हां कारं सावधपणानें नपेक जीवार्ण आपले नियतकर्म करावें हा वेदमान्य भासं आहे याने कल्याण होणार आहे, हें प्रत्येक पदनिष्ठ कल्याणचरुने लक्षानं ठेवाव. ॥ ३ ॥

मंत्र चतुयाः.

काली कराळी च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिहाः ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—काली, कराळी च, मनोजवा च, सुलोहिता, या च सुधूम्रवर्णा, स्फुलिङ्गिनी, च, लेलायमाना विश्वरुची देवी, इति सप्त जिहाः (काली, कराळी, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, स्फुलिङ्गिनी आणि स्पदन करणारी विश्वरुची देवी या अग्नीच्या सात जिह्वा आहेत.) ॥ ४ ॥

वेदें अग्नीच्या प्रकाशनाचीं सात निरनिर्गर्था स्वद्वय सांगितलीं आहेत ५ प्रथमपंचे अग्नि पाटून व कुंडल्य अग्नीस गोमयाचे गोळे समर्थय केल्यानंतर अग्नीचीं जीं अनेक स्वद्वयें दृशीस पडतात त्यांचें हें निर्दशन आहे प्रथम कृष्ण वण, नंतर सांबडसर वण, पुढें धूम्रसह मरुट होणारा अग्नि, नंतर दिग्गर्वाच्या द्यवानं पाड होणारा आणि शेवटीं पचल व दिग्ग अस्तगरी सुंदर ज्याच्या, अशा प्रकाशनीं हीं अग्नीचीं स्वद्वय आहेत. अग्नि मरुट होतो तो पाप स्वद्वयानीं होत जातो पावसाप रूप कडन वेदानें अग्नीच्या या सप्त जिहा आहेत अस मरुटें आहे सप्त लोकांत पंचविधान्या या अग्नीच्या सप्त जिहा होत. या प्रत्येक जिह्वेस आहुतिप्रदान करणें हा पणं आहे ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो
 हाददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र
 देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यथाकालं आहुतयः आददायन् च यः एतेषु
 भ्राजमानेषु चरते (श्रुतीने ज्या ज्या काली ज्या ज्या आहुती चान्या
 वसे सांगितले आहे, त्या त्या काली त्या त्या आहुती अर्माळा घेऊन
 जो अग्निहोत्री या तेजस्वी असणाऱ्या अग्निस्वरूपाची यथासांग सेवा
 करितो.) यत्र देवानां एकः पति अधिवासः एताः सूर्यस्य रश्मयः त
 नयन्ति (देवांचा अद्वितीय स्वामी जो इंद्र त्याचें जेथें वास्तव्य आहे,
 तेथें घा सप्तजिन्हात्मक सूर्यरश्मि-सूर्यकिरण-त्या अग्निहोत्र्याला घेऊन
 जातात.) ॥ ५ ॥

झाही मंत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे अग्निहोत्री विभिन्न प्रकारच्या कर्णाच्या कोणत्या
 फलार्थां मानि होते, हें वेधे सांगितले आहे अर्माच्या सात जिह्वा आहेत म्हणून
 वर सांगितलें त्यांनाच वेध सूर्यकिरणस्वरूप प्राप्त होते असे म्हटले आहे 'स्वर्गलोको
 यजेत्' ' ज्या पुत्रवाला स्वर्ग हवा असेल त्याने पहिले करावा ' असे श्रुतांचे सांगव्य
 आहे यज्ञाने स्वर्ग मिळतो तेव्हा अर्थात् तथे नित्य वास्तव्य करणाऱ्या, देवांचा स्वामी
 जो इंद्र त्याच्या सगत्याचा लाभ होऊन स्वर्गस्थ अग्निहोत्र्यास सुख मिळत ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभि-
 र्यजमानं वहन्ति । प्रिया वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
 एष चः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—सुवर्चसः आहुतयः 'एहिं एहि' इति, प्रिया
 वाचं अभिवदन्त्यः सूर्यस्य रश्मिभि तं यजमानं वहन्ति एषः चः
 पुण्यः, सुकृतः, ब्रह्मलोकः, अर्चयन्त्यः (या तेजस्वी सूर्याच्या
 किरणानीं सुशोभित झालेल्या आहुति त्या यजमानास 'यावे यावे')

असें आवाहान करून त्या यजमानाचा घेऊन जातात व 'आपल्याला हा पुण्यकारक ब्रह्मलोक (स्वर्गलोक) आपल्या पुण्याईनें प्राप्त झाला आहे' अशा प्रकारचें सुखदायक स्तवन करून त्या यजमानाची पूजा करितात.) ॥ ६ ॥

या मंत्रांत यजमानाचें स्वर्गलोकः समस्त कसें होतें, हे सांगितलें आहे. वेदान्त सांगितलेलें मजन-याजनादि पुण्यकर्म केलें असता इद्रलोकाची प्राप्ति आहूनि द्वाराने होते सर्व आहूति यजमानाची श्रुति करितात, त्याला मत्स्य स्वर्गलोक दाखवून तेथें नेताना आणि त्याची पूजा करितात, इत्यादि प्रकार येंथें वर्णन केला आहे येथे ब्रह्मलोक याचा अर्थ इद्रलोक असाच केला पाहिजे कारण, 'महाने स्वर्गलोक प्राप्त होतो' असें वेद म्हणतात. प्रकरणही स्वर्गाचें आहे आणि नाकम केले असता त्या कनार्थ फळ भोगण्यासाठी स्वर्गलोकासारख्या श्रेष्ठ लोकाचा प्राप्ति व्हावी हेंही ग्याय्य आहे.

याममार्गं या सदातील परिज्या मजापासून वीं सदाच्या मंत्रापर्यंत स्वयं-प्राप्त विहित कर्म क्रीणतः । कदापि कसः । विहित कर्म केले नाही तर किंवा केलेलें कम अविधिपूर्वक झालें तर काय शिक्षा होते । आणि विहित कर्म विधिपूर्वक केले तर योग्यतें फळ प्राप्त होते, हें सर्व विस्तरापूर्वक सांगून पहिल्या मंत्रांत "एव व सुरुतस्य पथा (सन्कर्मोपा तुम्हास योग्य वता ह्य मार्गं आहे)' असा प्रतिज्ञारूपानें जें सांगितलें त्याचें धृतिबलानें समर्थन केलें आहे. सांप्रत, या सहा मंत्रांत सामान्यतः सकाम असणारा जो कर्ममार्ग त्याचें विस्तारपूर्वक वर्णन झालें. या मार्गांत मत्स्यज्ञानाचा किंवा महामेकत्वज्ञानाचा मुख्यच सधप असत नाहीं, हें स्पष्टांत देवावधानें आहे ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

मूवा ह्येते अट्टदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येपु
कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूदा जरामृत्युं ते
पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—येषु अष्टादशोक्त अवरं कर्म, एते यज्ञरूपा हि अट्टदाः पुवाः (ज्यामध्ये अष्टादशांनी उक्त केलेलें व खबर म्हणजे कर्मा योग्यतेचें कर्म आहे तें म्हणजे खरोखर अट्ट असणाऱ्या नावा-पट्ट्याचे ताकते-होत.) एतत् श्रेयः ये मुदाः अभिनन्दन्ति ते पुन एव जरा-

मंत्र आठवा.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं
मन्यमानाः । जद्घन्यमाना परियन्ति मूढा अन्धे-
नैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—अविद्यायां अंतरे वर्तमानाः, स्वयं धीराः, पंडितं
मन्यमानाः, जद्घन्यमानाः मुढाः परियन्तिः अन्धेन एव नीयमानाः
अंधाः यथा (अविद्येमध्ये असणारे व कर्म करणारे, आपल्या स्वतांला
आपण मोठे बुद्धिवान् आहों, असें समजणारे आणि आपल्यास जें विदित
व्हावयास पाहिजे तें विदित आहे, असें मानुन येणारे स्वविषातकी
मुख लोक जन्ममरणामध्ये चक्राकार फिरत असतात. अंधव्यानें अंध-
व्यास न्यावे, यामगणें अविद्या यास फिरवित फिरवित जन्ममरणाच्या
गंतमध्यें लोटून देत असते.) ॥ ८ ॥

विवेकशून्य नी अविद्या तिच्यामध्ये राहून कर्मांमध्ये गुरळलेले विवेकशून्य लोक
स्वतः आपल्यास आपण मोठे बुद्धिवान् आज्ञा पंडित असे समजून पेट असतात स्वतः
बुद्धि नसतही व काहीं पाचलेले किंवा ऐकलेले नसतही या लोकांस मोठ्या पण बूध्द
शक्तिमान असतो की आपली विवेकबुद्धि अत्यंत तीव्र आहे आणि आपल्यासारसी बुद्धिचा
दुसऱ्या योग्यसाही नाही स्वतः काहीं समजून नाही आणि दुसऱ्याने
काहीं नार उपदेशाच्या गोष्टी सांगितल्या तरी हे ऐकून प्यावपाचे नाहीत विषयाच्या
इच्छेन कर्म करून ते पार पडल असता आपण मोठे सुखी, होऊ, धन्य अह्म आणि
परमशुद्धताच माग्य आपल्या चरणापाशी बेकन आपली सेवा असूड करीत राहिल,
असा मंत्राचा लोम याम मुण्डेला असतो कर्मचि कळ नित्य सुख-दुःखालाच असते
विषयदाति ह्यान्पार काहीं फेळ सुख होत ई टीक. पण विषय मात्र होऊन तो
नाहींता छाला म्हणजे दुःखपूण होत आणि असा विषय मात्र छाला नाहीत
तत्त्वचरी विनापूर्ण निराशा जन्मन वारें हा मत्वेक कर्मविपाकाचा इतिहास
आहे. कर्मानें संपत्ति वाढेड व जेव्हा वेईल कदाचित, पणु विद्याला जी
कळड शक्ति ह्या असते ती विषयजनक कर्मानें किंवा विषयजन्यसुखानें वेईली
विद्याव्यापी नाही अविद्या कर्मांचा विपाक म्हणजे जन्म, जरा, दुःख, भीत,
चिंता, वाची मारलेका, दुःखी म्हणून अविद्येमध्ये जन्म करणाऱ्या माणसाच्या पाठोपाठ
त्याने, शाश्वत, हे लोक केरळ अविद्येच मुळीं घनतात आणि ती निकडे होईत

नेहूळ तिकडे पांश जावे लागनें अविद्या, अनान्यसंबंधी निया, कर्म करून दिवपाचा उपभोग घेण्याची प्रेरणा करणारी अविद्या, हा स्वतः ज्ञानशून्य म्हणजे अंधली आहे आणि हिच्या नादाला लागलेले सत्तारी लोकही अंधळे असतात. मग काय विषयार्थ हा अंधळा अविद्या या अंधल्या ज्ञानशून्य लोकांस अन्वमरणमूलक गर्तमर्त्ये नेऊन अंधेरांमर्त्ये या लोकांस गरागार फिरवीत राहते सदेव चक्रवर्त धमण करणाऱ्या शुक्ल नलिकावचावर बसविलेला रामु आपण पदू की काय या भीतीने जसजमा रया फिरणाऱ्या पत्राचा आधार घेतो, तसतसें ते पत्र जाले जौतान फिर लागून रया रामूच्या दिवनी दीनवाणी करित असनें, हें सवास अनुभवानही टाळूक आहे. भसाच भरार नमारी पुरुषाचा आहे अविद्येक समार हें दुस्राचें जागर होय. यति उरळ देणान्या दुस्राचें उपधान करण्यासाठी जा जा सत्तारी उपाय जीव करितो, तीं तीं या दुसूमूळर सत्तारां जाल्लय सोळ पाप जाऊन जीव कायमचे सफटात पडतान हें चिह्नलात पडलल्या आशि न्यांतून निघण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी जाले जौतान पाप साली दडपणाच्या गाईला जसें जास्त सोळात जाऊन पडलें जागत, त्याच हें प्रत्यंतर होय असो, या विषयविशयिपयां जितके लिहावें रया नितके बोलावें तितकें आर्डेन आहे. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—अविद्यायां बहुधा वर्तमाना', वयं कृतार्थाः इति बाला अभिमन्यन्ति (अविद्येमर्त्ये अनेक प्रकारचीं कामे करणारे व अनेक स्वरूपानीं राहणारे बालिश लोक आपण धन्य आहों, असें सम-जतात, आणि त्यातच अभिमान मागून घेत असतात.) यत् कर्मिणः रागात् न प्रवेदयन्ति, तेन आतुराः क्षीणलोकाः च्यवन्ते (कर्म मात्र करणाऱ्या लोकांस कामक्रोधादिकांमुळे आपल्या स्वतःचें कल्याण अकल्याण कळत नाही. म्हणून ते लोक लौकरच आपल्या त्यागापासून भ्रष्ट होऊन खाली खाली पसरत जातात) ॥ ९ ॥

हा मंत्र वरील मंत्राचा अनुवाद करित आहे पथे केवळ कणठ लोकांत 'आपण धन्य आहों' असा अभिमान वाग्तो हें जास्त सांगिल्लें आहे आणि कामक्रोधादि

विकारानुद्धे त्यास आपलें बन्वाण जकल्याण कळत नाही, ही एक मोट जाण सांगितली आहे. दोन्ही ही मत्र वेवळ ससारी पुरुषांचे चिन स्पष्ट रेखाळगते आहेत. येथें आत्मज्ञान नसतें, इतकेंच नव्हे तर वेदानें स्वर्गलोक मिळून देणारी जी काही वरें विहित केली आहेत, त्यांविही आचरण करण्याचें ज्ञान निचा मन हातध्मे या पुरुषास नसत. स्वर्गी कर्म करावें, त्या पासून उत्पन्न होणाऱ्या फलाचा उपभोग घ्यावा आणि पुनंसंचित्तार्जे जें काय सुप्त प्राप्त झालें असेल किंवा जी वीजती स्थिति प्राप्त झाली असेल त्यापासून धट व्हावें, हा त्याचा नित्याचा रोजगार आहे असो ॥९॥

मंत्र दहावा.

इष्टापूर्ते मन्यमाना धरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमृदाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—इष्टापूर्ते धरिष्ठं मन्यमानाः प्रमृदाः अन्यत् श्रेयः न वेदयन्ते (यज्ञयाग आणि चापीकृपादि सिद्ध करणें हेंच अत्यंत श्रेष्ठ कर्म आहे, असे मानणाऱ्या वेदमार्गी कर्मठास अविवेकामुळे दुसरा जो कल्याणकर मार्ग आहे, तो कळत नाही.) नाकस्य पृष्ठे सुकृते अनुभूत्वा ते इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति (पुण्यांशानें उत्पन्न होणारे कर्मफलाचा अनुभव स्वर्गपृष्ठावर काही वेळ घेऊन हे वैदिक कर्मठ लोक पुनः मृत्युलोकी जन्म घेण्यासाठी येतात. किंवा भूलोकापेक्षाही जास्त कमी योग्यतेच्या लोकीं स्वकर्मनुसार या लोकास जन्म घ्यावा लागतो.) ॥ १० ॥

येथें वेदानें जें कर्म स्वर्ग मिळवून देणारे आहे म्हणून सांगितलें आहे, ते कर्म का-
बाण्या लोकांचा वृत्तान्त सांगितला आहे. जन्मात्ता वेऊन इद्रपद्रादि देवतास प्रसन्न
करणारे यज्ञयाग करावे किंवा येथेच विहिरी, तळीं, पाण, इत्यादि पापून लोकांविून
शापासकी मिळवून घ्यावी, हें या कर्मठास श्रेष्ठ मकरार्थें कर्म आहे, असें वारंज आता
म्हणून काहीं एक बद्दल आहे आणि त्यांचे ज्ञान करून घेऊन जीवार्थें बन्वाण करणे
हें आतें कर्तव्य आहे, या हातापी या कर्मठ लोकांना जोडून किंवा मदली मळते.
वेदानें सांगितलेलीं कर्म केली म्हणजे जाग्य ह्यर्थें ज्ञानें, या वारें जातल्यास
काहीं एक करारपाचें राहिलें नाहीं, असें या स्वर्गपृष्ठास काळ असेल. यथेष्ट
वेदविहित स्वर्गी कर्मानुद्धे कांहींकाळपर्यंत या लोकांना स्वर्गपृष्ठाचा आस्वाद मिळतो.

तथापि सत्कर्मनि उत्तम ज्ञालेखा पुण्याचा इत्य ज्ञाल्यापरोपर मृतुलोकांमध्ये किंवा त्याच्यापेक्षाही ज्ञानतर लोकांमध्ये अस्त जन्म घ्यावा लागतो नास्त्यं हे आहे की, जीवन्वास्त्यपर्यंत आत्मप्रकाशाचा विरग अत करणामध्ये प्रविष्ट झाला नाही तापर्यंत धीरपुष्टि करणारे, ऐश्वर्य देणारे, कीर्ति पसरविणारे कम आपल्या ज्ञान ज्ञान, तरी जीवाला असड शान्तीचे सुखघाम मार व्हावयाचे नाही तुम्ही सत्कारित असा नीतिनि वागा, समाजाचे कल्याण करा, राजनिष्ठ असा, धर्माने वागून इंद्रादिदेवतांस प्रसन्न करा, कमी अधिक प्रमाणात तुम्हास सुखाचा वाटा मिळेल, हे सर्व पण आपण स्वस्वत अमर आहे सुखाचे आनर आहे, असे ज्ञान करून देऊन स्वस्वार्थे आविष्करण करण्यास महाविवा जोपर्यंत तुम्हांस मात झाली नाही, तोपर्यंत जन्ममरणाची भाति कायम राहणार अज्ञानाचा सागर जास्त सोळावत जाणार आणि दु साने परंत अधिर अधिर उच होत जाणार, मल धरा गात्री चरु-पूजन शारडलेग जगिण-पु स्वस्थानी परत येण्याचा मार्ग माहीत नसल्यामुळे जसा त्या द्रोणनिर्मित चकामध्ये गरगर किरत राहिला आणि शेवटी प्राणास मुक्ता, त्यानमार्गे अज्ञानाच्या किंवा अनामज्ञानाच्या अधमय प्रदेशान जोपर्यंत जाणव वापरत आहे, तोपर्यंत जाणव निरावाप शान्तीची अपेक्षा करणे हे मुगने इती गिळण्याची अपेक्षा करण्यासारखे व्यर्थ आहे अतो ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

तपःश्रद्धे ये क्षुपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो
भैक्ष्यचर्या चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति
यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—हे ये शान्ता विद्वांसः भैक्ष्यचर्या चरन्तः, अरथ्ये तप श्रद्धे उपवसन्ति (इन्द्रियदमन केलेले जे विद्वान् लोक भिक्षा-वृत्तीने राहून अरण्यामध्ये तपश्चर्या करितात आणि आस्तिकवृत्तीने राहतात) यत्र स अपृत अव्ययात्मा हि पुरुष, सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति (जेथे जन्ममरणशून्य असणारा अक्षयात्मा पुरुष राहतो तेथे देवयानमार्गाने ते पापपुण्यशून्य झालेले वानप्रस्थ अथवा तपस्वी लोक जातात) ॥ ११ ॥

जेथे वानप्रस्थ आणि सन्यासी लोकांनी स्वरूपे आणि या लोकांस तपश्चर्या आणि आस्तिकवृत्तीने प्राप्त होणारे फल, यांचे निवृत्तन केले आहे तथापि या वानप्रस्थास

अथवा वर्तमान अस्मत्स्वरूपाचा ओजस्र झालेली नसते हे 'आत्मज्ञान' या शब्द शब्दाच्या अनावागेने स्पष्ट होत आहे. सत्साराताल सुसुद्धाचा कदाच्य आत्म्यामुळे किंवा सत्सारात गळिलेले अस्तित्वासासारिक दुसऱे अपरिहार्य स्वरूपाची आहेत, असे कळल्यामुळे हे लोक सत्साराचे सर्व पाशमप सोडून देऊन ज्ञान्यामध्ये राहतात आणि तसे मिहानृत्ताने उद्गमरम करून आस्तिकसुद्धाने तपश्चर्या करितात. सत्साराच्या अथवा सत्सारा उत्पन्न करणाऱ्या प्रमेयांच्या मूळार्थी कांदा नित्य तसे आहेत, ती शोधून काढणाऱ्या प्रयत्नांमध्ये याच्या मनोनुदि गुंतून गेलेल्या अस्ततात माझ्या समनुताने हे लोक काविलसारिणीली विधिष्ट मताचे असावे धृतीचा उद्ये शक्यतावर अनेक शतकांचा तारुण्यमत्तत्ररतक विलिप्तहासुनीचा अथवाग झाला, हे खरे, या महासुनीनीं वेदसहितेंत ब्राह्मणांत व उपनिषदांत आश्रयापारी विशालित मते एवम कळून त्यांत सुनपद्द केले आणि आपल्या सुद्धीच्या फारवर एक महाशास्र विषय कळून सप जगात पारित केले, हे ही सर पण ती सुत्र आणि ते शास्र हा उमयताचा पाश या दुसऱे जगतावर आणि जगतांत असणाऱ्या परत इद्रियांत न दिसणाऱ्या अनेक सामर्थ्यांवर रचिलेला होता या मतांत पावररद-पाची ओजस्र यांस झालेली दिसते, पण जीव हा स्वरूपन ज्ञान्या आहे, परमात्मा आहे असे पात ठाऊक तरी नाहून किंवा ठाऊक असून प्रसुतिद्वारावर यांचा श्रद्धा तरी बसलेला नसतो, असे पाते या दुसऱेजगताचा उदा हावण्याचा मयल करून वर्तनी परिणामवादाचा उद्घोष केला, असो, पण काविलसांख्यांस मुळमत्त अस्तपारी तत्व वेदकाही प्रचलित होती, हे विसरतां तसे सांगणे, सर्वेश्र तत्वज्ञानाच हे सर्वमहत्वाच या लोकांनी व याच्या आचार्यांनीं स्वसुद्धीच्या जोगावर केले म्हणून अस्तमा ज्ञान्या सपस्थिति व तीच आस्तिक्यसुद्धीच्या लोकांस व कल्याणकारक यश प्राप्त व्हावयास पाहिजे हीने, न मिळाले नाही म्हणजे यांस अस्मत्स्वरूपाची ओजस्र झाली नाही असो, भ्रान्त म्हणजे का, अस्तच्या शुद्ध आचरणाच्या आणि शुद्ध ज्ञानी लोकांच्या तपश्चर्येमुळे या लोकांस अमृत, अथय आणि सप जगांत पुणन देणारा जो हिरण्यगर्भ त्यांचा लोकां कासल्लव कलापयास सावरून एव कल्पयतेत मात्र यांस अनतत्व भोगावयास सांवरत. यम 'अमृत', 'अव्ययामा', 'पुरुष', अशीं पदे आहेत, या वरून त्रित्येक पडितास म्हणतां येत की, या मत्रांताळ यार्नांस व यानप्रस्थांस भुतिमाच अस्तपारी मुक्ति मिळाली पाहिजे परंतु हे म्हणजे भुतिमासत हीणार नाही कारण पाहिल्या मत्रापासून तो हा मत्रावर्यत कमाच प्रकरण चालले आहे पारान्या मत्रांत 'पाह्य लोकांन् कर्मविनां' इत्यादि पदे स्पष्ट झुपविणार आहेत कीं मणील जकरा मत्रांत सांगितलेगीं सप कले कर्माने उत्पन्न झालेली आहेत, तीं नश्वर आहेत, आणि जपण झाली देवांस व वानरूप करणारे निव्वसिद्ध जे आत्मस्वरूप न अनित्य कर्माने किंवा कर्मफलाने किंवा अनित्यता मदेने केव्हांही सिद्ध व्हावयाचं

नाही. (२) तप श्रद्धा आहे परंतु ज्ञान नाही, विशेषत आत्मज्ञान नाही, कशी स्थिति आतेल तोंपरून केवलयुक्ताची प्राप्ति झोपेने अशक्य आहे 'ज्ञानेनैव सु केवल्य' असें स्मृति म्हणते 'सर्व कर्मांसिद्धि शार्धं ज्ञाने परित्याप्यते' असें स्मृति ही म्हणते अनुभवही असाच आहे. ध्यात्मज्ञान शाल्याशिवाय कोकस जीवाला शान्ति मिळत नाही, असे वित्थेक उदाहरणाची सिद्ध करून देता येईल म्हणून वरील शका यशेवर नाही, ती यशेवर आहे असें म्हळें ता प्रवर्णविरोध, उषवमो पसंदाविरोध, श्रुतिस्मृतिविरोध आणि अनुभवविरोध घेऊन पडतात असा विरोध उत्पन्न करणारा उपदेश सर्व जावर्षि कल्याण करण्यामागी अस्तित्वांत आलेली श्रुति मता वेगदातीं कारणर नाही

याप्रमाणें वेधपर्यंत श्रुतिविहित कर्म करणारे, युद्ध सांसारिक पद्धतान पायपोरे, इष्टापूर्णाधिकर्म करणारे आणि विषज्ञानाचा शोष रावण्याचा मयल करणारे सर्व लोक आत्मज्ञानभूय अस्त्यामूर्ध्नी कोणी मेधे, कोणी स्वर्गलोकीं, कोणा हिरेण्य यर्मान्या लोकीं विषययुक्ते किंवा मानसिकयुक्ते भोगण्याचे अधिकारा होतात पण ही सुखे कालभंगुर आहेत, हीं सुखें जन्ममरण चुकवत नाहीत, ही सुखे जीवाला ज्ञानरूप करित नाहीत, जगाधीनास्त्य सोडवत नाहीत, असें स्वानुभवान्त प्रत्येकान्त कळून चुकण्यासारखे आहे, आणि जीवाम हें कळवें एतदर्थच श्रुतीने या प्रवर्णान्त कर्मणि दु माव्य, कर्ममुखाचें क्षणभंगुरत्व इत्यादिकाचें वर्णन केले आहे या प्रवर्णना हा संहार आहे, असे प्रत्येक जीवांत कळवें हें श्रुतीचे मनोमतआहे असो ॥ ११ ॥

मंत्र वारावा.

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया-
ब्राह्मणकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि-
गच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—कर्मचितान् लोकान् परीक्ष्य ब्राह्मणः निर्वेदं
आयात् (याप्रमाणें येथील सर्वे दृश्यवस्तु आणि त्यापासून उत्पन्न
होणारी सुखें कर्मजन्य आणि क्षणभंगुर आहेत, असें विवेकानें समजून
घेऊन ब्राह्मण म्हणजे नित्यानित्यविवेक करणारा पुरुष वैशम्पतीला
होतो) अकृत कृतेन न अस्ति (अकृत म्हणजे नित्यसिद्ध आत्म-
स्वरूप कर्मानें केव्हाही प्राप्त व्हावयाचें नाही असा विवेक, विचारी पुरु-
पाला उत्पन्न होतो.) तद्विज्ञानार्थं समित्पाणिः स श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं

गुरुं एव अभिगच्छेत् (त्या अकृत अथवा नित्यसिद्ध वस्तूच्या ज्ञान-
विज्ञानासाठी श्रुतिसंपन्न आणि अनुभवसाक्षात्कारी गुरुला मात्र या
विवेकीपुरुषानें शरण जावें). ॥ १२ ॥

मागील मचाच्या विवरणात सांगितल्याप्रमाणें जो विवेकी पुरुष आहे, त्याला
अनुभवानें शक्षणपण निव्विषयाचे सामर्थ्य आहे, तो येथे व अन्यत्र दिव्यदरें मर
विष्य आणि त्यातील घुस आत्मवास असून कर्मणि सततन केलेली आहेत, नित्य
सिद्ध नाहीत, असें म्हणून घेतो हें त्याचें कळण निव्विषयद्रोषाच सालें म्हणजे त्याला
या क्षणमगूर वास्तुसुखाचा व शांति उत्पन्न न करणाऱ्या अज्ञानाचा पीठ घेतो व
तिरस्कार उत्पन्न होतो त्याला वेदांग्य प्राप्त होतें आणि त्याला असे म्हणून पुढून
की, आपल्याला जी नित्य वस्तु हवी आहे तिचें स्वरूप अनिम्यकर्मनि केव्हां
सिद्ध व्हावयाचें नाहीं तसतच त्याला नित्यागित्त्य विवेक यथावधीतानें करिता येऊ
नातले नित्याचें म्हणून कर्तवें अनित्याचा त्याग करवा, असेंही त्याला समजू
नातलें ह समजल्यानंतर नित्य वस्तूचा अधिगम होण्यासाठी तो वेदसंपन्न आणि
साक्षात्कारी श्रीगुरुला नमस्कारानें शरण जातो

प्रत्येक जाणाला नित्य वस्तु हवी असते आणि तिच्या प्राप्तीसाठी अथवा ती मिळेल
अशा आशेनें सर्व ज्ञाना व अज्ञाना पुरुषांची पडपड सारखी झुडू असते अनुभव मिळाले तर
झुडू मिळेल तमुक केले असतां भासें ऐक्य घालेल, हा गोष्ट केली असतां माडी कौत
अजयामर होईल, ती गोष्ट केली असतां माझे पुत्र, पौत्र, प्रपौत्र मना तर्पणीदक देनाल,
असें बलें असतां मला स्वय मिळेल, तसें केल असता सर्व विषयाचा उल्लेख मला
करितां येईल आणि मला नित्य वस्तु सापडेल, अशा भरी म्हणून प्रत्येक जाण वमाऱ्या
पटांमार्थें लागला आहे पण अनुभवपकार वेक्या असतो नित्य वस्तु कर्म म्हणून
वचन हात नाहीं किंवा भिडत नाहीं हे तत्त्व ज्ञाना तपत्यात झुडो समजण्यास
कार काळ लागत असतो आणि कार काळ येना तर न तत्त्व एसायासच समजून
' यततामपि सिद्धान्तं कथित्वा वेति नत्पत अस भववतांनी योभ्यद्रवद्रानेमध्ये
सांगितल आहे, तें सर्वथा यथार्थ आहे आपल्या चित्ताला शांति ह्या असेल तर शांतानें
महेश्वर व आत्मवचन नें आपण वचत होऊ नेश्यांच आपल्याला शांति मिळेल
दन्त व मदी वर आपण शांतित्वरूप होऊं कर्मणि शांति मिळते, पण ता एक हात
मात्र जिवन असतें हें तत्त्व कळत नाहीं म्हणून आम्ही जीव सत्सारांमध्ये राहता आणि
सांसारिक मुक्ताच्या आशेन कर्म करीत असतो ह्या झुडू घम आहे पण ह्या घम आहे
ही गोष्ट झुडो आम्हांस समजत नाहीं विवेकी पुरुषां मात्र हें तत्त्व समजतें आणि
हें समजल्यानंतर त्या पुरुषांच्या सांसारिक मुक्ताचा आणि सत्साराचा तिरस्कार उत्पन्न
होतो मुक्ताचा असा उपदेश आहे वर, असा विवेकी पुरुषाने योय अधिकारी पुरु
षांच्या धारण जावें आणि जन्मपल कारणांच्या सुद्धीन आत्मस्वरूपाविषयी म्थ
म्हणून आपली यथार्थ समजूत म्हणून घ्यावी ॥ १२ ॥

मंत्र तेरावा.

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय
शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच
तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

अन्वय . व अर्थ—तस्मै सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय सः
विद्वान् येन अक्षरं पुरुषं वेद सत्यं तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच (अशा
प्रकारें, शास्त्रशुद्धरीतीनें रागद्वेषादिशून्य झालेला, इन्द्रियनिग्रह केलेला,
वैराग्यशील पुरुष शरण आला असता आणि त्यानें ज्ञानमिक्षा
मागितली तर त्याला ब्रह्मविद्येचा यथार्थ उपदेश करावा, तो असा कीं,
ज्याच्या योगानें त्या वैराग्यशील शिष्याला अक्षर असें जें विश्वाचें अधि
ष्ठान असणारें आत्मस्वरूप तें समजून 'मी ही आत्मस्वरूपच आहे '
असा त्याचा निश्चय होईल.) ॥ १३ ॥

भागील मन्नांत गुरु वेदास्त्रसंपन्न आणि आमनास्त्रात्कारा असावा अशा या
लक्ष्य सांगितली, त्यालाच आणखी एक विशेषण जोडून तो स्वर्णाल आणि शिष्य
वन्द्यपद्धता असावा असा या मंत्रान्त झुचविल आहे तसच मागिल मन्नांत
निश्चानित्य त्रिविक संपन्न आणि विषयवैराग्यशील असा पुरुष माग मत्तज्ञानाला आवि
कारी होतो, असें सांगितले, त्यातच भर टाकून तो धमदमादिगुणार्थी युक्त असावा
आणि मुक्त होण्याची तीव्र इच्छा त्यास असावी असें येथें स्पष्ट सांगितले आहे वस्तु-
विद्येचें लक्षण ही घोडफपात दिले आहे ते असें की, ब्रह्मवस्तु अक्षर म्हणजे अवि
नाशी असून ती जथा जाहे तरीच अनुभवाला येते निश्चायमाण तिचा प्रकार नाहीं
किंवा दिसत तसें असत नाहा आणि असतें तस दिसत नाहीं म्हणून तें परमाधत
सत्य नव्हे या साठी सत्य या विशेषणाचा अर्थ श्रुतीनें येथें स्पष्ट केला आहे 'तत्त्वत'
हे पदही ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे 'तत्त्व अस्ति' (ते नू आहेस) असा सव
वेदानशास्त्राचा स्पष्ट उपदेश आहे म्हणून आचार्यांनी शिष्यांचा असा निश्चय करून
दिला पाहिजे की तोही स्वस्वरूप ब्रह्मरूप आहे सारमा ब्रह्म हा एकच अविनाशी सत्य
वस्तु आहे आणि ती आपण आहों, असा उपदेश साक्षात्कारी मुद्दनें अधिकारी मुमुक्षु
शिष्यांत करावा, हे बाराव्या आणि तेराव्या मन्नांचें तात्व्य आहे. ॥ १३ ॥

प्रथममुण्डक द्वितीयखण्ड समाप्त

प्रथम मुण्डक समाप्त

द्वितीय—मुण्डक,

प्रथम—खण्ड.

मंत्र पहिला.

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गा.
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः
सौम्य भावा प्रजायन्ते तत्र वैवापि यन्ति ॥ १ ॥

जन्वष व अर्थ—तत् एतत् सत्य (तें हेंही सत्य आहे.)

ज्याप्रमाणें मसृ ही सत्यदत्तु आहे, त्याप्रमाणें त्याप्रमाणेनादर आशय घेऊन
मसृ हातेंल जीवसंख्याही समागत सत्यच आहे मसृ होणें म्हणजे भवद्धारकसेन
असें हा व्यवहार होय म्हणून व्यवहारांतल जावही व्यवहारांत सत्य आहे याच न्यायानें
जड ही व्यवहारांत सत्य आहे जतो —

सौम्य, यथा सुदीप्तात् पावकात् सहस्रश विस्फुलिङ्गा प्रभवन्ते
(हे सौम्य ! ज्याप्रमाणें उत्तमरीतीनें मदीस झालेल्या अग्नीपासून एकाच
स्वरूपाच्या हजारों ठिणग्या उत्पन्न होतात.) तथा अक्षरात् विविधाः
भावा प्रजायन्ते (त्याप्रमाणें अक्षरापासून अनेक प्रकारचे भाव म्हणजे
जीव उत्पन्न होतात) तत्र च एव अपि यन्ति (आणि तेथें मात्र जाऊन
ते लीन होतात ॥ १ ॥

वहिल्या मंत्रांतल दृष्टात उत्पन्न समथर असून याच तापदही उपज आहे हीय
हातल वेगळेला अग्नि इगार्थ ठिणग्या बाहेर दारतो प या कमीतल लक्षणमोठ्या
असनात हें प्रथकने पाहिल आहे मसृष या ठिणग्या कांहीवेक राहून पुन आपल्या
मसृकारणाकडे अग्निस्वरूपाकडे तेजाकडे जाऊन लीन होतात ही कि-वेकानी
निरीक्षण केलें असेल हा दृष्टात वेकन श्रुतानें जाणसी एक गोष्ट साधण्याचा पयारी
प्रयत्न केला आहे तो हा ही पाहूनगारें ठिणग्या बाहेर पडत असल्या तरी जेथून त्यांचा
ऊन घाला तेथील स्वरूपांत मुळीच फरक होत नाही याच रीतीनें अक्षर म्हणजे ज्ञान
स्वरूपापासून विविध म्हणजे ज्ञानाप्रकारच्या उपायी घेऊन जगत जीव जन्मात पोतात
ज्याण पुन देशांचा आयुष्याची स्वकमानुसार मर्यादा रूपती म्हणजे अज्ञानार्थें जाऊन

रहित होतात, हे खरे; पण जीव सगुणब्रह्मापाहून निमाणे झाले म्हणून ब्रह्माचें स्वरूप कांहीं कमी होते किंवा ते जाव तथें जाऊन दिसवले म्हणून ब्रह्माचें स्वरूप मोठे होते, अशांतला प्रकार माहीं दृष्टांतामध्यें दृष्टांतांतोळ सब प्रकार दिसत नाहात म्हणून ब्रह्माला अस्मीची उपमा तनीतत लागा नाहा. तथापि उपाचा आणि लयाचा भाग दाखवि पवला वर सांगितल्याप्रमाणें ती उपमा अतिशय समपक आहे हे माघमपघात घेवें ॥१॥

मंत्र दुसरा.

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष सवाक्षाभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो त्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—हि पुरुष दिव्य अमूर्तः सवाक्षाभ्यन्तरो हि अज, अप्राण, हि अमना शत्र, हि अक्षरात् परत पर (पर-ब्रह्म हे सर्व दृश्यादृश्य वस्तुस पूर्णत्व देणारे आहे. कारण ते स्वयंप्रकाश व अमूर्त म्हणजे निराकार आहे. ते अतर्वाद्याधी आहे, ते अनादि आहे, ते प्राणशून्य, मन शून्य, निर्मळ आणि सर्वव्यापी अन्य स्नाहून श्रेष्ठ असाणाया सगुण ब्रह्माहून अत्यंत श्रेष्ठ आहे ॥ २ ॥

यथे परमहारवरुपाचें वचन आहे ब्रह्माला पुरुष हा सज्ञा देवपार्थी कारण हे आहे कीं तें पचावन वचूना—भूत, भविष्य आणि वतमान दृष्टादृष्टपदार्थांना—अस्तित्व देणारे ह्यान स्वरूप देणारे आणि ज्ञानरूपरूप वरणारे आहे थोडक्यांत सांगावयाच म्हणजे त सचिदा मद् स्वरूप आहे हे स्वरूपत आस्तरूप म्हणजे ज्ञानरूप म्हणजे आनंदरूप आहे सवास अस्तित्व प्राप्त झालें काही कालपर्यंत तरी पदाथ आहे' अस्त आपत्तर्वास्त म्हणता येते याचे कारण हें पदाथचि अस्तित्व तथें ब्रह्म आहे म्हणून 'प्राप्त प्राप्त होत काही पदार्थ ज्ञेय स्वरुपाचे आणि काही ज्ञानरुपरुपाचे असतात काही पदाथ ज्ञानरूप देणारे आणि काही आनंद देणारे पदाथ असतात याचे कारण मायेक पदाथात विद्यमान अक्षरार्थ ब्रह्म ज्ञानरूप अथवा आनंदरूप आहे हे ज्ञेय हे ह्यशारवन ३ जसें कोणी निघारील तर 'याच्या समाधानासाठीं शुक्ति म्हणत कीं पत्न्या हे स्वयं प्रकाश असून सवास प्रकाशित करणारे अतर्वास्त व्यापणारे असून सवास वास्तु ज्ञान आनंद (आनीत भाग आणि पाईगील भाग) अथा संपत्ताचे करणारे स्वतः जन्मादि उपाधीनी अघात असून ते प्राणशून्य व मन शून्य निर्मळ आहे म्हणून घराचर वस्तुस जन्ममरणदि अवस्था (जीवत प्राण, मन इत्यादि उपाधी आणव घराचरत सावादि गुणमपघाते मळ) उरवत होतात पत्न्या हे सनाहून श्रेष्ठत्व.

सर्वत राहूत सर्वोऽया पलीकडे भक्त्या आहे म्हणून आनखरातमर्षितच्या सर्वे पदार्थमात्रांना नामरूपादि उपाधी देणारे आहे अर्थातच हे मूल स्वयमकाश निराकार, अतयात्म्याधी, अवित्राधे, अविक्ली, निहपाधिक, निर्मळ आणि सर्व दृश्यादृश्यास्तुन विलक्षण या स्वरूपाचे आहे तद्वच्यं तं सर्वस सत्ता देणारे, सर्वान ज्ञानी किंवा शेष करणारे, सर्वोक्त-सर्व-परिच्छिन्न पदार्थस-सोपाधिक करणारे, अशा स्वरूपाचे आहे म्हणजे ते वस्तुतः सच्चिदानन्दस्वरूप आहे ॥ २ ॥

तिसऱ्या मंत्रापासून नवव्या मंत्रापर्यंतचे सर्व मंत्र सृष्टीच्या उत्पत्त्याचा विचार करणारे आहेत

मंत्र तिसरा.

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुज्जपोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थः—एतस्मात् प्राण, मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं, वायुः, ज्योतिः, आप, विश्वस्य धारिणी पृथिवी जायते (याच्यापासून प्राण, मनादि सर्वेन्द्रिये, आकाश, वायु, तेज, जल आणि विश्वाचे धारण करणारी पृथ्वी ही उत्पन्न होतात) ॥ ३ ॥

मागच्या मंत्रान ज्या अक्षरांचा उल्लेख आहे त्या मन्त्रापासून प्राण मनादि अन्तः सृष्टि आणि आकाश वायु आदि बाह्यसृष्टि उत्पन्न होतात प्राण, मन, इत्यादि उत्पन्न होण्यापूर्वी जहाजे स्वरूप प्राणशून्य, मगशून्य, अतःच जहाजे पाहिले परिच्छिन्नच, मर्यादित किंवा समुज्वल मात्र झाले म्हणजे अद्वैतस्थिति जाऊन द्वैताधी स्थिति प्राप्त होते, एकच जाऊन अनेक व येते, याचे कारण उपाधी होत उपाधी अस्तनात म्हणून समुज्वल प्राप्त होते किंवा समुज्वल राहत म्हणून उपाधी येतात, जसा ज-यो-श-अयाचा प्रकार येथे दिसतो परंतु समुज्वल म्हणजे उपाधी असा अर्थ केला म्हणजे हा दोष नाहीसा होतो अतो, हा सब समुज्वल प्रकट करणाऱ्या उपाधी मन्त्राच्या अभिष्टानंतर आविर्भूत होतात यावद्दत ही एक पर नमूद वेळेची मोठ सिद्ध होते की, मन्त्रस्वरूपाने स्वरूपत उपाधी नाहीत ते निरुपाधिक म्हणून निर्गुण आहे

अर्थात प्राण, मन, आदिकांचा ज्या उत्पत्ति या मन्त्रात साधितली आहे, ती द्विरूप-यमोस्वरूपाधी आहे, असे मला वाटते द्विरूपमर्मात प्रथमतः ज्ञानाचे स्फुरण होतोक्षणी प्राण, मन इत्यादिकांचे आविर्भवन झाले हा प्राणमनादि अन्वयक सृष्टि होय अद्वैतान-स्वरूपाचा प्राणच्या उपाधीची अपेक्षा नाही. पण विशेषज्ञानाला प्रथम प्राण, नंतर

मन, मतर इदिमें आधि मतर पद्यमहाभूताच्या तमाच्या या क्रमाने हिरण्यगर्भाच स्वल्प सिद्ध झाले हे स्वरूप जयवा हा जगदात्मा किंवा सूत्रात्मा विराट्स्वरूपाच्या स्वल्पाच मूल बीज होय हिरण्यगर्भाच्या अविर्भवनापरोक्षच मूलप्रकृतीच आविर्भवन होऊन विराट्स्वरूपाच बीज तयार होते व योग्य समयी विराट्स्वरूप अथवा व्यक्तवृष्टाचें समष्टिस्वरूप प्रकट होते मतर व्यक्तवृष्टाचें व्यष्टित्वा अथवा भिन्न परापर सृष्टि परिणामरूपाने आविर्भूत होतें. हे वृत्त सांगण्याचा अनिश्चाय श्रुतीतील मन्त्रावदन सिद्ध होतोच मला वाटते स्थूलापासून सूक्ष्म वर्ण एवढ्यापासून अनेक तत्त्ववर्तमान शब्दें, भित्तिद्रिचापासून (अचक्रापासून) व्यक्त शब्दें, हा विमृष्टीचा नियम आहे, तदनुसार श्रुतान्न सृष्टाचा क्रम सांगितला आहे, हे या मन्त्रापासून या मन्त्राच्या शब्दपर्यंतचे सव मन्त्र काळजापूर्वक अवलोकिले, तर कोणाचाही म्यानात सद्मन वेदल ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिश श्रोत्रे वाग्बि-
बृताश्च वेदा । वायुः प्राणो हृद्दयं विश्वमस्य पद्भ्यां
पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ — अग्नि अस्य मूर्धा, चन्द्रसूर्यौ अस्य चक्षुषी,
दिशः अस्म श्रोत्रे, वेदा वाग्बिबृता, वायु अस्य प्राण, विश्वं,
अस्य हृद्दय (अग्नि हा विराट् स्वरूपाचें गस्तक, चंद्र सूर्य हे हाचे दोन
नेत्र, सर्व दिशा हे त्याचे दोन कान, वेद ही उच्चाटन करणारी त्याची
वाणी, वायु हा त्याचा प्राण आणि हे सर्व विश्व त्याच्या मनात अस-
णारे सर्व सकल्प, विकल्प, निधय, इत्यादि मनोविकार होत) पद्भ्यां
पृथिवी (याच्या दोन पायापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली) हि एषः सर्व
भूतान्तरात्मा (कारण हा सर्व भूतांचा अंतर्गामी आहे) ॥ ४ ॥

हा मन्त्रांत विराट् स्वरूपाचें वृणन आहे. पुरुषसूक्तांत ज्या स्वरूपाचें वृणन केले आहे,
तोच विराट् पुरुष वेधे सन्नितरीतीने सांगितला आहे. विराटाच्या पायापासून पृथ्वी झाली,
अस म्हटले आहे. पाचून मला असे वाटते की, याच्या मस्तकापासून अग्नि, होण्यापासून
वदसूप, कर्णापासून दिश, वाणीपासून सर्व वेद याच्या पायापासून वायु आणि
याच्या हृद्दयांत उन्नत होण्याच्या विकारापासून हे सव विश्व उत्पन्न झाले आहे असा
अर्थ निराशा आणि निषेधो, पुरुषसूक्तांतही अशाच तऱ्हेच वृणन आहे. हा विराट्
पुरुष सव पाण्याच्या अंतर्गामी आहे, याचा अर्थ सर्व परापर सृष्टीचें अंतर्गामी नियमन
करणारा मोच मनु नित्य आहे ॥ ४ ॥

मंत्र आठवा.

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

अन्वय च अर्थ—तस्मात् सप्त प्राणाः सप्तार्चिषः, सप्त समिधः
सप्त होमाः, इमे सप्त लोका प्रभवन्ति (त्वा विराट्स्वरूपापासून सप्त
प्राण (इन्द्रिये) सप्त विज्ञान-प्रकाश, सप्त विषय, सप्त विज्ञाने, सप्त
इन्द्रियगोलक ही उत्पन्न होतात) येषु गुहाशयाः निहिताः सप्त प्राणाः
चरन्ति (ज्या प्रत्येक निरतिराख्या इन्द्रियगोलकामध्ये गुप्तरीतिने
असलेले सातही प्राण सचार करीत असतात.) ॥ ८ ॥

येथे सात इन्द्रिये, पुढांने पाडिलेला सात विषयांच्या विज्ञानावरिल प्रकाश, सात
प्रकारचे विषय, सात प्रकारची ज्ञाने, सात प्रकारचे इन्द्रियगोलक आणि प्रत्येक
इन्द्रिय गोलकामध्ये राहणारा पण न दिसणारा सप्त प्राणांतील एक विशिष्ट प्राण, या
सर्वांची उत्पत्ति विराट्स्वरूपापासून होणे असें सांगितले, आपल्यास विषयाचे ज्ञान
होवें, तेहां पुढील माग अत्यंत अवश्य असताना आपण नेत्रांने पहातो, नेहां पाहू
ण्याचें सामर्थ्य असणाऱा डोळा, त्या डोळ्यांतील विषयप्रकारास प्रकाश, पदाभाषिं
स्वरूप, पाहण्याचा विषय, विषय पाहिल्यानंतर पदाभाषिं झालेले विषयज्ञान आणि
डोळा राहण्याचें स्थान इतके भाग अवश्य आहेत इन्द्रिये, इन्द्रियांच्या द्वारे झालेले
विषय-ज्ञान प्रकारविषय, विषयप्रकारा आणि इन्द्रियांची स्थाने, हे आपल्या ज्ञानाचें
पृथक्करण आहे कोणतेंही ज्ञान होतें, ते ही इतक्या मोठी अवश्य असताना मुख्य
जो प्राण आहे, त्याचे सात विभाग होऊन ते मन, बुद्धि, आणि पांच इन्द्रिये यांच्या
ठिकाणी निरतिराळेपणानें राहून असतात म्हणजे एकेक प्राण एकेक इन्द्रियाचा
स्थानामध्ये वास्तव्य करितो आपणांस जें ज्ञान होतें त्याचें हें केलेलें पृथक्करण
विस्तारीत आहे ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

अतः समुद्रा गिर्यश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च
येनैव भ्रूतैस्त्रिष्टते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—अतः सर्वे समुद्राः गिरयः च (येथूनच सप्त समुद्र आणि सप्त पर्वत उत्पन्न होतात) अस्मात् सर्वरूपाः सिंधवः स्पंदन्ते (या विराट्स्वरूपापासूनच निरनिराळ्या स्वरूपाच्या नद्या उत्पन्न होऊन वाहत असतात) अतः च सर्वाः ओषधयः रसः च (ह्या विराट्-पुरुपापासून सर्व वनस्पती आणि त्यातील रसही उत्पन्न होतात) येन एष अन्तरात्मा भूतैः तिष्ठते (या रसाच्या योगानें हा अंतरात्मा मूतासहवर्तमान विद्यमान होतो.) ॥ ९ ॥

येथें शक्तिनेत्रे कों, सप्त महासमुद्र, सप्त महापर्वत, आणि सप्त महासमुद्रापासून उत्पत्ति निराट्स्वरूपापासून होते. वनस्पतिसृष्टीचा पत्वांत जो रस अततोत्पादात्संपादक हा विराट्पुरुष आहे, या रसाच्या मुळे विराट्पुरुषाच डिगशरत म्थासित होते आणि पंचमहाभूतें यास स्थूलशरीर निर्माण करून देतात. रस हें सूक्ष्मशरीर आणि पंचमहाभूतेंही विराट्स्वरूपाचे स्थूल शरीर होतात आणि ह्या उभयपक्षांचेंही नियमन ह्या पुरुष करीत असतो ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्यामन्थि विकिर-
तीह सोम्य ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—पुरुषः एष इदं विश्वं, कर्म, तपः, परामृतं ब्रह्म, (परमात्मा हाच हें सर्व विश्व, येथें होणारें सर्व कर्म, सर्व ज्ञान, तपश्चर्या आणि अत्यंत उत्तम जो परम पुरुषाच ब्रह्मज्ञान—आहे. सारांश, सर्वच ब्रह्म आहे आणि सर्व ब्रह्मच आहे.) एतत् गुहायां निहितं यः वेद (हें अंतःकरणेंत गूढरीतीने साहिलेले तत्त्वज्ञान (ब्रह्म) ज्याला समजतें.) सः सोम्य इह आविद्यमन्थि विकिरति (हे सौम्य!—या गूढतत्त्वाचें ज्ञान ज्याला होतें तो आविद्येची मंथि नाहीशी करून टाकतो.) ॥ १० ॥

हें दृश्य विश्व व त्यातील सवें सामर्थ्य, विश्वांत होणारें सर्व कर्म, वेदें होणाऱें सर्व ज्ञानतपश्चर्या आणि वेदें प्राप्त होणारें अत्यंत उत्कृष्ट तत्त्वज्ञान—ब्रह्मज्ञान—आणि ब्रह्म हीं सर्व परमात्मस्वरूप आहेत, परमात्मा मात्र हें सवें शास्त्र आहे, असें दिसते.

मंत्र पांचवा.

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओपधयः पृथिव्याम् । पुमान्नेतः सिञ्चति योषि-
तायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसृता ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मात् अग्निः यस्य समिध. सूर्यः (त्याच्या पासून अग्नि उत्पन्न झाला. या अग्नीची समिध सूर्य होय.) सोमान् पर्जन्य, पृथिव्यां ओपधय, योषितायां पुमान् रेत सिञ्चति (सोमापासून पर्जन्य, त्यापासून पृथ्वीमध्ये ओपवी, ओपधीपासून स्त्रीशरीरात पडणारे पुरुषांचे वीर्य असा) पुरुषात् बह्वीः प्रजाः समस्ता (महापुरुषापासून अनेक प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न होण्याचा क्रम आहे) ॥५॥

चर्चे अयथुनीमर्थे सांगितले या पद्यामाग्या उत्पत्तीचा व स्वरूपाचा क्रम सांगितला आहे आणि सिद्धांत असा केला आहे की, सर्व प्रजांची उत्पत्ति पुरुषापासून, विश्वरूप-पापासून होते हा पुरुष पथमत अग्नि उत्पन्न करितो अग्नीची सूर्य हा एक समिध आहे या समिधेन टाळोर प्रकाशित होते तेभून सोमाची उत्पत्ति होते आणि त्यापासून पर्जन्य होते हा दुसरा अग्नि होय पर्जन्य पडला म्हणजे पृथ्वीवर अनेक प्रकारचा वृक्षवनस्पतीसृष्टि उद्भूत होते हा तिसरा अग्नि ओषधीपासून पुरुषरूपी चोथ्या अग्नीत पुरुषवीर्य उत्पन्न होते आणि ते स्त्रीरूपी प्रजासंपत्ते अवतारण होते सा हा पांचवा अग्नि धाममार्गे पुरुषापासून अग्नि, त्यापासून परपरेत पर्जन्य, पृथिवी, नगर पुरुष आणि नंतर स्त्रिया असा हें पांच अग्नि विश्वरूपपासून उत्पन्न होऊन प्रजांची सृष्टि करिताल ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

तस्माद्वचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे
ऋतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यन्न सूर्यः ॥ ६ ॥

अ-वय व अर्थ—तस्मात् सर्वे ऋचः, साम, यजूंषि, दीक्षा, यज्ञा च, ऋतव च, दक्षिणाः च, संवत्सर च, यजमान च, लोकाः (त्या विश्वरूपपापासून ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, सर्व सत्कार, सर्व यज्ञ, सर्व

फल, सर्व दक्षिणा, काल, यजमान आणि सर्व भोग-भुवनें उत्पन्न होतात) यत्र सोम. यत्र सूर्यः पवते (या भुवनात सोम आणि सूर्य राहत असून ते या भुवनात पवित्र करितात.) ॥ ६ ॥

येथें वेदप्रवाची उचलित, दीक्षा, वस्त्र, यज्ञ पशु मारले जातात ते ऋतु, यज्ञांत दिल्या जाणाऱ्या निरतिराव्या स्वरूपाचा दक्षिणा, कम करण्याचे काल नियम, कमकता यजमान आणि कामापासून उत्पन्न होणारी आणि जीवांत भोगभोगापयात लावणारी सब प्रकारची भुवनें उत्पन्न होतात, अर्थां घातिलेले आहे साधा पत्र पत्रकामार्थी राव असे व उपार्णे पांचा निर्देश येथें केलेला आहे यज्ञांत अवश्य असणारे वेदमंत्र, यज्ञांतिल दीक्षा वेण्याचा सत्कार, त्याच दिनी जाणारी दक्षिणा, स्वांत योग्य असणारा काल, त्याचे यजमान (यज्ञदीक्षा घेतलेले वर्त), जेथे भोग भोगले जातात, ते लोक-वा भुवनें, या सर्वांचा निर्देश आहे. कम मर्याद किंवा निश्चयन धागेल त्याच्या अनुसारांत यज्ञकर्त्यास दक्षिणापत्र किंवा उत्तरापत्र मागणें जाव लागते असो, येथें यज्ञसंबंध-विचार आहे आणि याच्याच जोरावर अष्टाविद्या म्हणजे कमत्याचा अस आचार्यांनी म्हले आहे ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्या
पशवो वयांसि । प्राणपानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा
सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ-तस्मात् च बहुधा देवाः, साध्याः, मनुष्या, पशवः, वयांसि, प्राणपानौ, व्रीहियवौ (त्यापासून अनेक प्रकारचे-वेदात्मकें सांगितलेले-देव, तसेंच साध्व, मनुष्य, पशु, पक्षी, प्राण आणि अपान वायु व सर्वप्रकारची धान्यें उत्पन्न होतात) तपः श्रद्धा, सत्य, ब्रह्मचर्य, विधि च (त्या विराट्स्वरूपापासून तप, आस्तिक्यबुद्धि, सत्य, ब्रह्मचर्य आणि कर्तव्याविधि उत्पन्न होतात) ॥ ७ ॥

जेम यज्ञांत उपयोगी पडणारे देवांचो व साध्यांचो, तसेंच मनुष्य-पशुपक्षांची प्राणपानादि वायुची व व्रीहियवादि हाण्यान्नाची उत्पत्ति होत असे सांगितले मागणांहे वायु आणि व्रीह्याचे ही प्राण्याच्या जीवनांस उपयोगी पडणारी जादेत नंतर तप, श्रद्धा, सदाचरण आणि कर्तव्यनिश्चित करणारे सर्व विधि यांचा उद्देश भूतानें केला आहे आणि यज्ञात अवश्य असणारी साध्वें निर्दिष्ट केली जादेत हें सर्व पशुप्रकरण काढले आहे आणि श्रद्धापासून व्रीह्याची उचलित घाली व सर्व कर्म यज्ञांद्वारा घाल नात, असे देव सांगण्याचे आहे ॥ ७ ॥

सारांश हे सव बस आहे आणि तसू हे सव आहे, असा श्रुतीचा सिद्धांत आहे आणि त्या सिद्धांत या सदांत स्वरुतीतनिं सांगितला आहे तिसऱ्या चौथ्या व नवव्या मंत्रांत विश्ववपन, पांचपात मजापत्ति सहाभ्यांत कम सातभ्यांत तव, आठव्यांत ज्ञान, अशा क्रमाने या सिद्धांताचे वपन आहे आणि नवव्यांत विष्णुत्वकाराच्या ध्यूल, सूक्ष्म आणि कारण शाराण्या उल्लेख करून पुन ब्रह्माचा परोक्ष उल्लेख केला आहे तात्विक, एक मंत्र आहे व व्यवहारांत या पादूनच सर्व उपन्य होऊन सनाचा लय येथे होतो अस षड्विधा मंत्रांत सांगून दुसऱ्या मंत्रांत परमान्वरुपाचे वपन केले आहे तथा, एकच मंत्र आहे असे गूढज्ञान झाले म्हणजे विश्वाच्या सदांतां आणि जीवांचा सवधान ज्या काही अविवेका समजुता असनात, जे भ्रजान असत, ते सव नाहीने ज्ञान, ब्रह्मज्ञाननिं अज्ञान नष्ट होते आणि अज्ञान नष्ट झाले म्हणजे ज्ञान महत्त्व होता, असा सिद्धांत या मंत्रांत स्थापित केला आहे ॥ १० ॥

हे सृष्टिसंकरण होय ब्रह्मनिं सगुण होऊन (सत्त्वगुणाची उपाधि स्वीकारलीच करून), तव केले हे तव म्हणजे पाटीमागल करवांत सांगेल्या कर्मानुसार पुर्णाल सृष्टाचा स्रष्ट सकल होय असो, या सपामुक्त समष्टि व ध्यष्टि या उभयमृष्टीच्या उदरपाचे धाम उल्लेख होऊन कम प्रादुभूत झाले शिवटी कमाचा विषाक्त म्हणजे हे चराचर दिव्य हाथ पायमार्गे हा मंत्र या सदांताल मकराणाचा उपपत्ति करून ' एक बस आहे ' या सिद्धांताची प्रतिष्ठापना करितो असो, सग्या इतकेच पुरे

द्वितीयमुण्डक प्रथमखंड समाप्त

द्वितीय-मुण्डक.

द्वितीय-खण्ड.

मंत्र पहिला.

आवि सनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्स-
मर्षितम् । एजत्प्राणान्निमिषच यदेतज्ज्ञानथ सदस-
द्रेण्य परं विज्ञानाद्यदरिष्ठ प्रजानाम् ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—आवि सनिहितं, गुहाचर नाम महत्पद (हे म-
काशरूप असणारे, हृदयाच्यामध्ये व्यवस्थितरीतीने राहिलेले, अत कर-

णामध्वे व्यापार करणारे आणि मोठ्या वस्तूनीही ज्याचा आश्रय केला आहे असें, किंवा हें स्वतः अत्यंत मोठें आहे म्हणून ज्याचा सर्व वस्तूनी आश्रय केला आहे, असें) अत्र एतत् समर्पितं (येथें या ब्रह्म-मध्ये हें सर्व समर्पित झालें आहे.) एजत्, प्राणत् निमिषत् च यत् (हा लबाळ करणारे, श्वासोच्छ्वास करणारे, ढोळे मिटविणारे जें आहे) एतत् सदसद्वैरोष्यं, भ्रजानां विज्ञानात् परं, यत् वरिष्ठं तत् जानथ (कार्य कारणरूपी, सर्व चराचरानीं स्तुति करण्यास योग्य, जें सर्व लोकांच्या विज्ञानाहून अत्यंत श्रेष्ठ व जें श्रेष्ठतम आहे तें ज्ञात करून घ्या.) ॥१॥

येथें पुन निरतिशय परमसाचे वर्णन आहे आणि तसेंच त्याचें ज्ञान करून घ्यावयाचें ते कोणत्या स्वरूपाने घ्यावें, याचेही वर्णन आहे शुक्ति म्हणते हें स्वयमकारण आहे जीवाच्या अंत करणांत हें राहणारें, आणि तेथ शब्दस्वरूपदिक्षुर्नामी प्रकट होणारें व सर्व पदार्थांचा अंतर्भाव करणारें असल्यामुळें सर्वाहून अत्यंत मोठ, जीवाच्या प्राणुति, स्वप्न व सुषुप्ति स्थितता (तिही अवस्थांत) निव्व अंतर्गारें, सर्व काळें आणि कायें यांच्याहून विलक्षण असल्यामुळे (राव-कार्य-कारण्यतीत असल्यामुळे) सर्वत्र, जीवांत झेपा न्या विषयज्ञानाहून विलक्षण आणि सर्व निद्रुष वस्तूहून अचत श्रेष्ठ, अज्ञा स्वरूपानें परमात्म्याचें ध्यान करीत जा येथें ही परमह्लाच्या सत, चित आणि ज्ञानद स्वह्लाचा विस्तार आहे स्वयमकारणपानें तें स्वतंत्रता सर्वांच्या अंतर्गामी राहणें, म्हणून अति सूक्ष्म असून ज्ञानरूप आहे राव मोठ्या परलुप्त आश्रय देणें, म्हणून तें मोठें म्हणजे अ नदरुप आहे आणि जीवाच्या तिन्ही अवस्थांत ते विद्यमान असतें, म्हणून तें सद्रूप आहे असें सच्चिदानंद स्वरूप असून तें सर्वकार्यकारणातीत सर्व ज्ञानविज्ञानातीत आणि सर्व-शुद्ध आहे तात्पर्य, दृश्य विश्वांत दिसणारे विचार येथें कोणत्याही प्रकारें विद्यमान असत नाहीत आपले जे आत्मरूप आहे तेंही सच्चिदानंदस्वरूप आहे. तें तिही अव-स्थांत जागृत असतें, सर्व रूद्रिपण्यज्ञानाचा आश्रय असतें आणि सर्वांचें व्यापक म्हणून सर्वांपेक्षा अतिशय मोठें असते यावरून परमार्थान आपलें स्वरूप आणि मूलरूप एक आहे, असे सिद्ध होते हेंच आपल्यास जाणून घ्यावयाचें आहे आणि तें जाणून घ्या असा सुतीचा उपदेश आहे श्रवण, वेदान्तश्रवण, त्याचें मनन आणि द्वाकथान ही मूल जाणण्याचा मार्ग आहे या मंत्रांत प्रथमचा उपाय म्हणजे जें श्रवण, त्याचा शरद उद्देश आहे ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

यदर्चिमद्यदणुभ्योणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तद् वाद्मन ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्व्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् अर्चिमत, यत् अणुभ्या अणुव, यस्मिन्
लोकाः लोकिनः च निहिताः (जे सूर्यप्रकाश आहे, जे लहानाहून
लहान असते आणि ज्यामध्ये सर्व भुवने आणि सर्व भुवनस्थ प्राणी
राहतात.) तत् एतत् अक्षरं ब्रह्म, सः प्राण, तत् वाद्मनः (ते हे
अक्षर ब्रह्म आहे, ते प्राण आहे, ते प्राणी आहे.) तत् एतत् सत्यं, तत्
अमृतं, तत् वेद्व्यं, सोम्य ! विद्धि (ते हे सत्य आहे, अमृत आहे, वेद
करण्यास तेच सोम्य आहे, हे सोम्य, हे जाणून घे) ॥ २ ॥

एव मननाचा विधि उपदेशिला आहे मनन कसे करावयाचे न सांगतात इ मह
मननाचा आणि स्वप्नाचा लहानाहून लहान असून सब चराचर विश्वास
आपल्यामध्ये सामावणारे आहे हे अविनाशा मूल विचार असून ते प्राणाचा प्राण
वाचार्थी प्राण आणि मनार्थे मन आहे ते परमात्म सत्य असून अविनाशा आहे
प्राण स्वप्नार्थे त्याचे एकाच मनन केलें असता ते जाणती येईल मनन करण ही
दुसरा पायरी आहे ध्वन शक्तीने महास्वप्न मननात आत्म परिपक्वते होतें आणि
मनावनादि दोष नष्ट होतात ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं णुपास्तानिशितं
संधयीत । आपम्य तद्भायगतेन चेतसा लक्ष्यं तदे-
वाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—महास्रं औपनिषदं धनु गृहीत्वा उपास्तानिशितं
शरं संधयीत [ज्याची फेक अतीशय लाव असते, जसे उपनिषदात
मागेतलेले धनुष्य (उँकाररूपी धनुष्य) धारण करून त्यावर उपासनेने
तीक्ष्ण झालेल्या प्राणाने (आत्मरूपी प्राणाने) संधान करावे] आ

यस्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं (धनुष्याची प्रत्यक्षा लाव ओढून प्रवृत्तरूपाशी तादात्म्य झाला आहे भाव ज्याचा, अशा अतःकरणाने अतः करणोपाधि—जीव—स्वरूपत—तें प्रकृत लक्षित करावें) सोम्य तत् एव अक्षर त्रिदि (हे सोम्य, हें अशा रीतीने लक्षित केलेले अविनाशी ब्रह्म जाणून घे) ॥ १ ॥

अतः करण ही ज्याची उपाधि आहे त्या मुमुक्षु जीवाने ब्रह्माचें अज्ञान ध्यान करावें हें वरील श्लोकाचें तात्पर्य आहे

यथ ध्यानाचा प्रकार सांगितला आहे उपनिषदान आकाराचें किंवा प्रणवाच माहात्म्य अनक वेद्यसांगितलें आहे मुमुक्षूत प्रणवरूपी धनुष्य सिद्ध वृद्धन चार एकाच ध्यानाचा बाण (ह्य जीवत्वरूपा बाण असावा) जोडावा ओकार या अक्षराचा आकार धनुष्यरूप आहे, हें कोणाही स्वरूपात घडून समजणार आहे अतो बाण लावून धनुष्याची दोरी दावी लाव आवावी व्ही, विद्वानसह आपले हृदय अतः करण आकार स्वरूप होईल, इत्येव गच्छे तर् ते ब्रह्मस्वरूप होईल आणि चाप्रमाणें चित्त ब्रह्मस्वरूपा एकाच ध्यानातलें लक्ष्य ज ब्रह्म त्यावर ध्यानाचा बाण साडावा तात्पर्य ओंकारस्वरूपाच्या साहाय्याने आपण ब्रह्मस्वरूपाचें ध्यान कराव आणि हें ध्यान करताना आपले चित्त इतर सब विषयांपासून निवृत्त वृद्धन एक परमात्मस्वरूपा मात्र त लावावें अतें एकनिष्ठ ध्यान साधकांनी केलें असाता त्याला ब्रह्मस्वरूपाचें ज्ञानविज्ञान होऊन ते ब्रह्मस्वरूप होतील यांत संदेह नाही देवें सप्त ज्ञान (सविकल्प) व असप्रज्ञान (निर्विकल्प) समाधीचा उद्देश आहे चाप्रमाणें श्रवण मनन आणि निदिध्यास हीं मुख्य साधनें सांगितलीं ध्यानाचे विपरितभावा नादि मय दोष निवारण होतला असाचि ब्रह्मसाक्षात्कार होतो ॥ १ ॥

मत्र चवथा.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्द्रव्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्द्रव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—हि प्रणवः धनुः, आत्मा शरः, ब्रह्म तद्द्रव्य उच्यते (कारण प्रणव—ओंकार—याला धनुष्य म्हणतात आत्मा—जीव—याला बाण म्हणतात, आणि ज्याच्यावर आपल्यास नेम धरावयाचा आहे, त्याला ब्रह्म म्हणतात) अप्रमत्तेन वेद्द्रव्यं (या लक्ष्यरूपी परब्रह्मावर सावधानक नेम धरावा) शरवत् तन्मयोः भवेत् (म्हणजे बाण

लक्ष्यामध्ये जसा घुसतो, त्याप्रमाणे आपला आत्मा ब्रह्मस्वरूपामध्ये शिरून त्याच्यामध्ये एकरूप होईल.) ॥ ३ ॥

हा मंत्र पाठामागळ मंत्रानुसार निर्मळ जीवने प्रणवाचा आधार घेऊन व ब्रह्माकडे एकाच रती ठेवून अवधानपूर्वक ध्यान केले असता, निर्मळ अंत करणाऱ्या जीवने ध्यान केले असता, जोगते कळ प्राप्त होईल हे स्पष्ट सांगितले आहे. ब्रह्मस्वरूपाचे पदार्थ श्वपच करून एकापमनन केले आणि एकनिष्ठ अंत करणाने ब्रह्माच मात्र ध्यान सावध-तेने केले म्हणजे आत्मा ब्रह्म होतो हे असे आत्मप्राणाचे फल आहे. येथे 'अदमत्त' हे पद ध्यानांत ठेवण्यामागे आहे. गाढ निद्रा आणि एकाग्रताही यांत कोणताही विशेष नाही, असे नित्येक साधकाच वाण्याचा सभब आहे. त्याचा निरास अंताने येथे केला आहे. गाढ निद्रेमध्ये आपला जीव सर्व उपाधीपासून निवृत्त होतो. या वेळी मनसुद्धीसह सर्व ज्ञानेन्द्रिये आणि कर्मेन्द्रिये स्वस्थ राहतात. तथाच एकाच समार्थान्या वेळी ही सर्व इन्द्रिये आपापल्या विपरीतह परावृत्त झालेली असतात. एक प्राणवायुमात्र दोन्ही स्थितीत आपले कार्य करीत राहतो, देहा दोही स्थिती सारखाच असे कोणास वाटण्याचा समभव आहे. पण अगण समार्थस्थित्यामध्ये शरीरातील प्राणांचे हा व्यापार स्वस्थ होताना, हा एक भेद विस्तरता कामा नये. त्याचप्रमाणे निद्राकाली आपला जीव आत्मसुखाचा अनुभव घेत असतो, तरी त्याला त्यावेळी आपण अनुभव घेत आहो, असे मान नसते. पण समाधिस्थितीत हे स्वरूपमान विद्यमान असते, हा दुसरा विशेष आहे आणि हा विशेष विस्तर नये म्हणून अदमत्तता किंवा सावधानपणा असणे जरूर आहे, आहे अर्थात 'अदमत्तेन' या पदाने स्पष्ट दाखविले आहे. अत्यंत तीव्र ध्यानांत मानही असण शक्य नाही. तथापि त्यावेळी प्राणाची ज्ञानपूर्ण आत्मस्थिती असते. पण निद्राकाली आप हा सोपाधिक असतो, हे अनुभवसिद्ध आहे. आपण स्वभावतः जागे होतो तेव्हा व अविपूर्वी सोपाधिक असतो. पण समार्थानून उपाधाने होत, न इतरांहून होत म्हणून त्यावेळी सर्व उपाधींचा नाश झालेला असतो. असे आत्मस्वरूपाचे एकाच विचाराने ध्यान केले म्हणजे आत्मप्राप्ति होते हा कलितार्थ आहे ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मनामन्या चाचो
• विमुञ्चधामृतस्यैप सेतुः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यस्मिन् धौः, पृथिवी च, अन्तरिक्षं सर्वं प्राणैः सह मनः औतं (जगामध्ये शुद्धीक, पृथ्वीलोक आणि अन्तरिक्षलोक,

व सर्व प्राणासह मन हीं सर्व समर्पित ज्ञात्रीं आहेत) तं एव एकं आ-
त्मानं जानथ (त्या एक आणि अद्वितीय आत्म्याचें ज्ञान करून घ्या)
अन्याः वाच विमुञ्चथ (अन्य सर्व वाणींचा, ज्ञानाचा त्याग करा)
एष अमृतस्य सेतुः (हा मोक्षपदास नेणारा सेतु आहे) ॥ ५ ॥

आत्मस्वरूप समजणे परम कष्टिण आहे म्हणून श्रुति पुन पुन त्याच स्वरूपाच
वर्णन करून साधकांस मूल-ज्ञान करून देण्याचा प्रयत्न करित आहे. येथे सांगितले
आहे की, सव प्रेलोक्य आणि प्राणासह मन हीं सव मूलस्वरूपांत अंतभूत होतात
म्हणून मुलोक्याचें, पृथ्वीच व अंतरिक्षाचें, म्याचप्रमाण प्राणांचे व अंत करण-चतुष्टयाचें
ज्ञान देणाऱ्या मज्ञाचे स्वरूप जे शास्त्र सांगेलें त्या शास्त्रापासून मात्र आपलें आध्यात्मिक
वृत्तमान झोडत अपरविद्येने आपल्यांस सव उपार्थापासून मुक्त होता येईल, असा
जर साधकांची कल्पना असेल तर ती कल्पना त्यांनी सोडून घ्यावी आणि एक आत्म
स्वरूप मात्र जेवून जावून घेण्याचा असह प्रयत्न करावा सत्तासत्तापर्यंतून तद्वच पलीकडे
नण्याचे, मोक्ष मिळवून घेण्याचें जर कांहीं साधन असेल तर ते एक आत्मज्ञान
मात्र आहे, असे श्रुतीला येथें सांगायलाचे आहे ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽ-
न्तश्चरते बहुधा जायमान । औमित्येषं ध्यायथ
आत्मानं स्वास्ति व पाराय तमस परस्तात् ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभौ अराः इव यत्र नाड्यः संहताः (रथाच्या
नाभीमध्ये ज्याप्रमाणे चकांच्या सर्व अरा वाऊन मिळतात, त्याप्रमाणे
जेथे सर्वशरीरव्यापी—सर्व शरीरात संचार करणाऱ्या—नाड्या एकत्र
होतात) सः एषः बहुधा जायमान अंत चरते (त्या नाड्या ज्या
हृदयात एकत्र होतात त्याच्या अंतर्गामी राहून अनेक प्रकारे प्रकट
होणारा आत्मा सर्वत्र संचार करित असतो) ॐ इति एवं आत्मानं
ध्यायथ (पूर्वीक लक्षणानें युक्त असणाऱ्या आत्म्याचें उच्चस्वरूपानें
ध्यान करा) तमस परस्तात् पाराय स्वस्ति व (अंधकाराच्या पळी
कडे असणाऱ्या दुसऱ्या तीराकडे जात असता तुमचें कल्याण असो) ॥६॥

या मज्जेन शरीरानीलं सव देहव्यापी नाड्या हृदयानि एकत्र होऊन तेथे वास्तव्य कर पाया अनंतरात्म्याच्या नियन्त्रित्वाखाली राहून असताना आणि तेथे राहून सर्व शरीरभर पसरल्याच्या नाड्यांच्या विद्यमानते हा आत्मा आपल्यांत अनेक स्वरूपांनी प्रकट करीत असतो, असे सांगितले जावयाच्या हातून होण्याच्या सर्व क्रिया आणि त्याला होणारी सव विज्ञान ही एका आत्म्याची निरनिराळी दृश्यमान स्वरूपे प्रकट करीत असताना स्थाना मधील ताचा वेगला म्हणजे त्या स्थानाच्या सव जरा ज्याप्रमाणे आपल्या ताब्यांत येताना, त्याप्रमाणे आत्मस्थानच आपल्या हार्मी भाले म्हणजे सर्व प्रकट होणारी स्वरूपे आणि ता प्रकट होण्याची हार्मी रुद्धन आपल्या ताब्यांत येताना. सारांश एक आत्म्याच्याच ज्ञानविज्ञान शक्त ही सव अवरविद्यच व निचे विषय अज्ञानाच्या शाखाचें ज्ञानविज्ञान नुम्हास होईल. अस आह म्हणून भुवि म्हणते की आम्ही आतापर्यंत आमस्वरूपाचें पं वर्णन केले आहे, त्याच ध्यान वीक्षास्वरूपाचें करा म्हणजे मोक्षमागाकडे जाताना तुम्हांस सवत्र प्रकटाचें साध्यान्व मिदेल आत्मज्ञाना यतिरिक्त हे सर्व विन्व आणि त्यातील सव चराचर पदार्थ म्हणजे एक मुद अचकाराचा भयेकर प्रदेश आहे पण या प्रदेशान आ मज्ञानाची शोपिका पेऊन व आत्मस्वरूपाचें असड ध्यान करून जर तुम्हा भवसागर गळन जाण्याचा उपाय वेला तर तुम्हांस कोठेही अडचण न वेतां तुमचें परम वत्पाण झण्ट आत्मस्वरूपाचें यथाथ ध्यान करणे केवळ असाध्य आहे म्हणून वेदुपिर्णित जे कोंकारस्वरूप त्याच गानपूर्वक ध्यान करा म्हणजे तुमचें सर्व प्रतिपद्य नाहींतसे होऊन नुम्हांस आमज्ञानाची जोड मिदेल ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

य सर्वज्ञ. सर्वविद्यस्यैप महिमा भुवि । दिव्ये
ब्रह्मपुरे ह्येप व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित । मनोमय
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽग्रे हृदयं संनिधाय ।
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
यस्मिन्नाति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—य सर्वज्ञः, सर्ववित्, यस्य एषः महिमा भुवि, दिव्ये.
ब्रह्मपुरे, हि एषः आत्मा व्योम्नि प्रतिष्ठितः (जो सर्वज्ञ आणि सर्व-
वेदा आहे, ज्याचा हा सर्व प्रसिद्ध महिमा मूलोकी, पुलोकी व ब्रह्मपुरात
जगद्विद्युत आहे तो हा आत्मा व्योमामध्ये प्रतिष्ठित झाला आहे) म-
नोमयः प्राणशरीरनेता अग्रे प्रतिष्ठितः (हा आत्मा मनोमय प्राण

आणि शरीर याचा चालक असून अज्ञानार्थ्ये प्रतिष्ठित झाला आहे.)
 यत् आनंदरूपं अमृतं विभाति तत्-अमृतं आनंदरूपं-धीराः हृदय
 संनिधाय परिष्वस्यंति (तो सर्वमकाशक आत्मा, तसेंच, अमृतरूपी आणि
 आनंदरूपी आत्मा हृदयामध्ये ध्यानानें प्रतिष्ठित झाल्यामुळे त्याचें ज्ञान-
 विज्ञान होऊन तो विवेकीपुरुषास स्वस्वरूपानें प्रकाशित होतो) ॥ ७ ॥

येथें पूर्वी सांगितलेल्या सर्व विघेषणांचा उपसंहार करून आणखी कांही आत्मस्वरूप
 पार्थे वर्णन करणाऱ्या विशेषणांचा उल्लेख केला आहे तो सर्वज्ञ आहे व मारेक पद
 धार्ये प्रत्येक स्वरूप आणणारा आहे त्याचा सर्वमसिद्ध महिमा सर्व शैलोक्यभक्त आणि
 रुचे अतः सृष्टीमध्ये पसरलेला आहे कारण तो हृदयकाशामध्ये प्रतिष्ठित झाला आहे
 तो मनाचा नियता असून मनोद्वारांनें प्रकट होतो. तो प्राणांचा व शरीरांचा, सारांध,
 जीवांचा चालक आत्मा अज्ञानार्थ्ये मरणे अव्याकृत जो मूल प्रकृति निधे दिव्यापी
 राहून निधे नियमन करितो असा प्रकार्थे परमात्मार्थे स्वरूप आहे. या स्वरूपानें
 ज्ञान होऊन ज्या विवेकी पुरुषास विज्ञान शक्यें, त्याचा सर्वप्रकाराज जो आपला
 आत्मा तीव परमात्मा असून तो अमर (नित्य असणारा) आनंदरूप आणि ज्ञानरूप
 आहे, असा स्पष्ट साक्षात्कार होतो कारण उग्र आहे कीं, हृदयगत रात्र्याण व आनंद
 रूप व अमृतस्वरूप असणारा जो आपला शुद्ध आत्म्य, त्याचें एकनिष्ठ ध्यान करून
 जे ना त्याचें ज्ञानविज्ञान करून वेतात त्यास परमात्मस्वरूपार्थे ज्ञानविज्ञान पूर्ण होतें
 आत्मा व परमात्मा एकच, तेव्हां एकाचें ज्ञान म्हणजे दुसऱ्याचें द्वी ज्ञान सद्गन होऊन
 त्या ज्ञानाला विज्ञानत्व येतें सारांध, श्रवण मनन आदि ध्यान या साधनांनीं ज्या
 विवेकीपुरुषाने सर्व विषयांचा त्याग करून व सर्वइंद्रियांचा उपशम करून आत्म
 स्वरूपार्थे ओंकाराद्वारा मोक्षमार्थ्ये असड ध्यान केले, निर्विषय मन करून ते ज्यांनीं
 हृदयवासी परमात्मस्वरूपामध्ये मात्र समर्पित केले, त्यांना आपले स्वरूप कविज्ञानरूप
 आहे, जसे साक्षात्कारी ज्ञान होतें. इतकेंच नव्हे, तर परमात्मा ही कविज्ञानरूप असून
 आत्मा व परमात्मा एकच, असे अद्वितीय महाार्थे ज्ञान होऊन साक्षात्कार होतो येथें मीं
 अन्वय निरात्म्या सक्तेन साविला आहे, त्याचा विचार विद्वान् लोकां करोत ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया । क्षी-
 यन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मिन् परावरे ष्टे हृदयग्रंथिः भिद्यते, सर्वसं-
 शयाः छिद्यन्ते, अस्य कर्माणि क्षीयंते च (त्या परब्रह्मार्थे आणि अपर-

अज्ञाने ज्ञानविज्ञान ज्ञाना शाले, त्याच्या हृदयमंथीचा उच्छेद होतो, सर्व संशयांचे निराकरण होते आणि त्यांची 'सर्व कर्मे नाहीशी होतात) ॥ ८ ॥

मानवा मनात सांगितल्याप्रमाणे अहमस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला पण अशाचि अजर वज्ञाच्या स्वरूपाची योग्यता ज्यात कळली, त्याच्या सपे अवियोगे उत्पन्न केलेल्या गांठी तुटून जातात. जीवाच्या हृदयामध्ये वाल्म्य करणाऱ्या अवियाजनिता वासनांचा समूह होऊन एक मोठे भोरले गटोडे बनलेले असते, या गटोड्याला अवियायापि असे नाव आहे. असो, विज्ञानी पुरुषाची अवियायापि वर सांगितल्याप्रमाणे तुटते. न्याला जे मरण अथवा विपरीत भावना असतात, त्या सर्वांचे निराकरण होते आणि त्याने जी जी काय कर्मे केली असतील त्या कर्मविकी, जी कलोन्युस झालेली नसतात, तीं कर्मे (म्हणजे मर्म पूर्वसंपित) यांचा नाश होते. याचे कारण हे आहे की, त्याची अविया नाहीशी झालेली असते. आपण देह आहो, मन आहो, हा पुत्रनित्रकल-आदि छहार आपल्या उपभोगासाठी निर्माण झाला आहे, म्हणून तो मासा आहे, मला मरण येईल, इत्यादि मरणाची जी धाति अज्ञानानुळे जाणाला होत असते ती ज्ञाति ज्ञानज्ञानाच्या परिणामाने नाहीशी झाली, जी स्वल्पतः महू आहे, असा निश्चय झाला, म्हणजे त्या पूर्णकामपुरुषाच्या विषयवाचता विगलित होऊन जातात, यात काय आश्चर्य आहे ? त्याचप्रमाणे जी महू आहे, असा दृढनिश्चय झाल्यावर हे सर्व किया न सों, इत्यादि मळारणे जे सशय असतात, ते सर्वच्या सर्व निराकृत होऊन जातात, हे सांगतयास पाहिजे काय ? शेवटी जी कर्ता नहो, जी भोका नहो, कर्म करून मला काही निश्चयवाचये नाही, किया कर्म न केले तर माही कोणताही ज्ञानि द्याव-याचो नाही, कारण जी इतकतः अहर्ता आहे, पूर्ण आहे, नित्य आहे, शुद्ध आहे, असे ज्ञान ज्यास झाले त्याचे सर्व पूर्वसंपित दृश्य होऊन नाहीसे होणे, हे काय सांगाय ? शिवाय, मला अत धारणे की पूर्वसंपित म्हणजे पूर्वकर्म कलोन्युस होऊन भुक्त झाल्यावरच त्रधातन्य धारणा आत्मज्ञानाने नष्ट होऊन किमनाय अर्धज्ञान्य होतं प धारमाणे सर्व कर्मांचा नाश होतो. धारमाणे आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला अथवा वासनांचा पण कुटतो, साध्याचे जाळे तुटते आणि कर्मसंज्ञा वागनेसह टिन्-विटिन्ज होणे, हे मुख्यतः क्षुतीत सांगाययाचे आहे. अर्थात 'परमर' हे पद अरमस्य आणि परमस्य मा वनयताया अंतर्भाव करणारे आहे. म्हणजे क्षुतीला अजर विषेचे ज्ञान जीवार्थीक्षम करून द्यावे, मग अजर विद्या संसाध्याचा उच्छेद करीत नाही, असे विवेकाने ज्ञान होणे. अर्थातच जे टीवून देऊन परमस्यज्ञान करून द्यावे म्हणजे क्षुतीने सांगितलेले वचर गुदज्ञान समजून घ्यावे, असा अर्थ इष्ट आहे, असे मग धारणे, असो ॥ ८ ॥

मंत्र नचवा.

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—निष्कलं विरजं ब्रह्म हिरण्मये परे कोशे (निष्कल मृणजे निरवयव आणि विरज मृणजे शुद्ध ब्रह्म हें हिरण्मय मृणजे जीवांचें जें प्रकाशात्मक ज्ञानविज्ञान त्याच्या श्रेष्ठ कोशांत—म्यानात राहात असून) यत् आत्माविदः विदुः तत् शुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः (ज्यांचें ज्ञान आत्मवेत्त्यांस होतें ते ब्रह्मतत्त्व शुभ्र आणि प्रकाशाचें प्रकाशक आहे) ॥ ९ ॥

येथे आत्म्याच्या अतर्पणीपणाचा स्पष्ट उल्लेख आहे विषयांस प्रकाशित करणारा जो आपला विज्ञानमय कोश आहे तो इतर सर्व कोशांहून श्रेष्ठ आहे अन्नमय कोश, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय आणि आनंदमय असे पांच कोष झटोला समत आहेत त्या पैकीं शुद्ध आनंदमय कोश हेंच महास्वरूप आहे असें कांठें कांठें सांगितलेलें आहे. हा आनंदमय कोश विज्ञानमय कोशाच्या अतर्पणी असून त्याचें नियमन करितो, म्हणून येथे विज्ञानमय कोशाला सर्वश्रेष्ठ कोश असें म्हटले आहे. अग्नी, या कोशांत अवयव-शून्य म्हणजे एकरस आणि विरज म्हणजे शुद्ध (अथवा सत्परगतमार्गी परिवेष्टित न झालेले) असणारे हें ब्रह्म आहे. तें स्वतः शुभ्र असून जेवढे म्हणून प्रकाशक पदार्थ या विषय आहेत, त्या सर्वांस आपल्या स्वयंभू प्रकाशाचें प्रकाशित करून त्यांना इतर विषय प्रकाशित करण्याचें सामर्थ्य देणारे आहे सांगितलें हें महा स्वयंप्रकाश, निर्मळ, एकरस आणि निर्गुण अशा स्वदृष्टाचें आहे हें विज्ञानमय-कोशांत राहणें. हा नचवा मंत्र पश्चिच्या दोन मंत्रांचा व भागील प्रकरणंत आलेल्या पणजाचा उपसंहार करितो सत्त्व, जीवपाशून हातपर्यंतच्या सर्व मंत्रांत सांगितलेलें सिद्धांत एकत्र करितो आणि ध्याताचें कळ सांगतो ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्यतो
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वेभिर्दं विभाति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—तत्र सूर्यः न, चन्द्रतारकं न भाति, इमाः विद्युतः
न भाति, अयं अग्निः कुतः (येथे सूर्य आपला प्रकाश पाहून शकत नाही,

चन्द्रतारकाचे किरणास तेथें जाण्याचें सामर्थ्य नाही, या अत्यंत तेजस्वी विद्युदीपिका तेथपर्यंत पोहचू शकत नाहीत, मग आपल्यास दिसणाऱ्या जमीची काय कथा सागावी ?) तं एव भान्तं सर्वं अनुभाति, तस्य भासा इदं सर्वं विभाति (आत्मप्रकाश प्राप्तशाख्यांतर मात्र सूर्य चंद्रादि प्रकाशित होऊन ते इतर विषयास प्रकाशित करतात. म्हणजे त्याच्या भासानें सूर्यचंद्रादि प्रकाशक पदार्थ आणि अप्रकाशक वस्तु प्रकाशित होतात) ॥ १० ॥

या मंत्राचा कथाकथनाने विचार घुलवणे हाच आहे पणें इतकेंच सांगण्याचें कीं मार्गाले मंत्रात मन्नाला मंत्राशक्त्यांचे प्रवासात म्हटलें आहे ते का ? याच कारणे या मंत्रात आलेले आहे तात्पर्य हें आहे कीं ज्ञानरूप म्हणजे अस्तिपद्वय मन्नाचा जेव्हा स्वीकार करावा तेव्हा चंद्रसूयादि प्रकाशक व इतर सर्व मन्नांचे वस्तु ज्ञानरूप म्हणजे अस्तित्वरूप अथवा इन्द्रियोपहित (इन्द्रियादि उपाधि असणाऱ्या) जीवाला भासतात व दिसतात नाचय मन्नाभाव धारण (रोग नाहींच म्हणा !) तर मग शून्याकारेण होत अस ही म्हणता यावयाचें नाहीं, कारण शून्य तरी ज्ञानरूप आणि मार्गांसे होणें म्हणजे तरी अस्तित्वच । एवम मन्नाचें अस्तित्व केव्हांही नाकारतां मत नाहीं ।

मंत्र अकरावा

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चो-
त्तरेण । अथश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमुण्डक समाप्तम् ।

अन्वय व अर्थ—अमृतं ब्रह्म एव इदं पुरस्तात्, ब्रह्म पश्चात्, ब्रह्म दक्षिणतः, च उत्तरेण, अथ च, ऊर्ध्वं च, ममृतं ब्रह्म एव इदं विश्व, इदं वरिष्ठ (हें सर्व आपल्यापुढें जें विविधरूपी विश्व विस्तारलें आहे, जें आपल्या पाठीमागे आहे, आपल्या दक्षिणेला आणि उत्तरेला, आपल्या वरील ओढात आणि आपल्या खालील लोकात जें हें ब्रह्माड नीव किंवा जीवेतर दृष्टीला प्रत्यक्ष होते, ते सर्व अमृत ब्रह्म आहे. सर्व विश्व

ब्रह्म आणि जी जी कोणती श्रेष्ठ वस्तु आहे, तीही ब्रह्मच आहे, व श्रेष्ठ वस्तु सर्वाधार ब्रह्म आहे) ॥ ११ ॥

हा सर्व प्रकारचा उपसंहार आहे. जीवांस व देवांस ज्या ज्या वस्तु दाही विशांत सव विच्यमर पसलेल्या दिसतात त्या त्या वस्तु परमार्थत ब्रह्मच आहेत असें पेशें मागील मनांचून सिद्ध झालेल्या सिद्धांताचे स्वरूप उपसंहाररूपानें सांगायचाच आहे. आपल्यास आपल्या परिच्छिन्न इद्रियांच्या द्वारानें ज्यांचें ज्ञान होतें, तें हें विच्य परमार्थदर्शनें पाहिले असता ब्रह्मच आहे असा-आपला निश्चय होईल. त्याचमार्गें विद्याला सत्त्वादिगुणात्मक भाषेनें व्यापून टाकल्यामुळे त्यानें आपल्यास भिन्न भिन्न नामरूपांनीं दिताव, अशी जी योजना तिने केला आहे, ती क्षणमर एकीकडे ठेविली आणि आत्मस्वरूपाचे-आपल्यास करता आलाच तर-आपल्यास आत बाहेर दिसणें विच्य तेंही ब्रह्मच आहे आणि म्हणून आपणही ब्रह्मच आहों, असा आपला निश्चय होईल वा मगधील ' ब्रह्मैवेद् ' ' विच्यमिद् वरिष्ठ ' या पदांची जाला चिकित्सा केली असतां भी म्हणतों तो जथ सिद्ध होईल असें मला वाटतें. ' ब्रह्म एव इद् विच्य ' म्हणजे जे जे म्हणून शेष पदाच आपल्यास इद्रियमनोबुद्धिद्वारा दिसतात, ते पदार्थ आपल्याला जीं परिच्छिन्न मनोबुद्धीसह ज्ञानद्वियें मिळालीं आहेत, ज्या उपाधी प्राप्त झाल्या आहेत, त्यामुळे नें विच्य व विक्षयत पदार्थ आपल्यास कालखलांनीं मर्यादित झालेले, कायनाणव्याची आणि नामरूपांन्वित आहेत असें दिसते. काळखलाच्या मर्यादा घेऊन मन हें विच्यवचरमा हावण्याचा प्रयत्न करते. कार्यकारणाच्या मर्यादा घेऊन आपली बुद्धि विद्याची व्यवस्था निश्चित धरिते आणि इद्रिये विद्याचें जडस्वरूप आपल्यास दास्यमितत हा सर्व मनोबुद्धीचा आणि इद्रियांचा व्यापार व झालेला ज्ञानविस्तार बर्न केला म्हणजे बाकी सत्तारूपात्मक ब्रह्म मात्र राहिल, असें मला वाटतें. त्याच प्रमाणें जड विद्यापेक्षा वरिष्ठ असणारी जी आपली ज्ञानद्वियें त्यास तमोगुणामक विच्य ज्या पद्धतानें परिणत होत आहे तीच परिणति किंवा परिणाम परिच्छिन्न करीत असते हा परिच्छिन्न बाचा मास सोडून दिव्ना म्हणजे बाकी ब्रह्मच राहिल. जीवांत अहंकाराचा, अत करणचतुष्टयाचा, ज्ञानवर्माद्विधाचा, प्राणाचा आणि जड शरीरांचा परिणाम केला साध्य, सर्व उपाधी टाकून दिव्या म्हणजे जीवाचें जीवत्व (परिच्छिन्नत्व) नाहींसें होऊन तो ब्रह्मच राहिल आणि जगाच्याही सर्व उपाधी नष्ट झाल्या म्हणजे पुढें, पाटीमात्र दक्षिणेकडे उत्तरेकडे, सर्वांनी व वर, सवत्र कार्यकरण, नामरूप इत्यादि सर्व परिच्छिन्न परिचिन्ने, (उपाधी) नाहींशीं होऊन एक ब्रह्म मात्र बनदात सर्वत्र एकरूपानें प्रोक्तमोल झालें आहे, येथें चापार अज्ञान, उत्तर, अज्ञा कोणत्याही एक भाव शिक्क व तालां एक ब्रह्म मात्र स्वतत्वेनें अचरित राहिल, जसें परोक्ष ज्ञान अधिपती अचरणावयला होईल आणि वा अचरणात्वा गुरुच्या साहाय्यानें मननाचे आणि अकारणव्यवस्था अचर्य आणि एकनिष्ठ स्थानाचे असत सरकार घाले, म्हणजे

विदेकी मुमुक्षुः ब्रह्मसाक्षात्कार होऊन तो आपण महत्त्वरूप होइल यानमाण हा मज ' एकमेवाद्वितीय ' या अर्थ श्रुतीची साधकता करितो असो, हा प्रकारांत महत्त्वरूप कसे जाणवें, हें व त्याला जाणण्याचा भवण, मनन, निदिप्यास ही तीन माधने लागून मुमुक्षुच्या सोदाहार्ण पुन पुन महत्त्वरूपाच वर्णन केलें आहे, तें आक्षिप्य बुद्धान्या सापत्ताचा परमाय निरूपण करील, असें मला वाग्तें ॥ ११ ॥

द्वितीय मुण्डक समाप्त ।

तृतीय-मुण्डक.

खड पहिलें.

संघ्र पहिला.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिप-
स्वजाते । तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्त्पनश्रन्नन्यो
अभिचाकशीति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—द्वा सुपर्णा, सयुजा सखाया, समानं वृक्षं परिप-
स्वजाते (दोन सुंदर पंख असणारे, सहचर स्नेही-पक्षी-एकाच वृक्षाचा
आश्रय घेऊन राहिले आहेत) तयोः अन्य स्वादु पिप्पल आदि,
अन्यः अनश्रन् अभिचाकशीति (त्या दोघापैकी एक जण गोड फळें
खातो आणि दुसरा पक्षी काहीं एक न खाता साक्षीस्वरूपाणें मात्र
असतो) ॥ १ ॥

जीव आणि शिव (जीव आणि परमात्मा) या उभयतांचर हें एकच वट आहे त
उपनिषद्-मत मन्नाचें मनोपल उत्तम रीतीनें सिद्धीस नतें एकाच वृक्षाचा आश्रय
घेऊन दोन सुंदर पक्षी अन्य स्नेहीनें एकच राहतात हें एकच आहे जाव व शिव हे ते
दोन पक्षी दोन एकाच वृक्षाचा श्रयने शरीराचा आश्रय घेऊन जीव व शिव असतान
उभयतांचें ही वास्तव्य जीवांच्या हृदयामध्ये असतें त नित्य सहचर आहेत. जेथे जीव
असतो तथें शिव असण्याचा आणि जेथें शिव मकळ झालो तथें जण असण्याचाच,
असा त्यांचा संबंध आहे त्यांचा विरह झालेला कशांनीं दिसत काहीं ते एक-

शेकाचे स्नेह अर्हेत 'सखायौ' याचा स्नेही असा अर्थ करावा किंवा श्री भक्तरायाय म्हणतात त्याप्रमाणे उभयतांचीही अभियंत्कि (पकट न, प्रकट होणे) एकाच कारणाने होते म्हणून त्यांस एक अर्थाचे नांव आहे, असें म्हणजे तत्ताच उभयतांचा जन्मवृत्तान्त एकाच तऱ्हेचा असतो जीव आणि शिव या उभयतांचा जन्म म्हणजे त्यांचे आविर्भूत होणे एकाच कारणाने म्हणजे अविष्येच्या योगाने होते मग आविर्भूत व्हावयाचे म्हणजे ते जीव आणि शिव या ज्ञातृत्वरूपाने होते पानमाने ज्ञानदारी पक्ष (पक्ष) अतणारे दोन सङ्घट पक्षांचा जन्मवृत्तान्त आहे श्रीभक्तरायाय म्हणतात - त्याप्रमाणे शिव हा नित्य जीवावर उपकार करणारा असता आणि जीव विवेक अहेळ तर शिवाचा आराधना करणारा असतो कोणताही अर्थ घेतला तरी तापय हे आहे की, उभयतांमध्ये उत्तम प्रेम असण्याचा समर्थ आहे

यापैकी एकजण गौड फलाचा आर्त्ताद् घेतो जें जे काय कर्म त्याने केळ असेल, त्यानें फल भोगावे असा न्याया स्वभाव असतो 'खादु' म्हणजे गौड होय कर्मकळ प्राप्त व्हावे या सांग जीव कर्म करितो आणि कर्म सिद्ध झाले म्हणजे आपल्यास कर्मजाय सुतद् फलें उपभोगावयास सापडतात, असा न्यायी कल्पना असते ही कर्मफलें गौड अततांगच असा नियम नाहा तथापि कर्मविषयाच्या सुपर नियमाने जीवाला आपल्या कर्माच फल भोगावे लागते म्हणून 'खादु आति' या पदाचा 'आत्ताद् घेतो' इत्यकाच अर्थ करावा अतो मळ शरते अतो दुसरा शिवनामक पक्षी कर्मफलाचा उपभोग घेत नाहीं नी साक्षात्काराने आपल्या शक्ति स्वरुपा मध्ये विद्यमान असतो हे सष्ट समजण्यासारखें आहे 'साक्षा चेवा केवलो निर्गुणश्च' अशी श्रुति किंवा 'न मां कर्माणि लिपति' अशी श्रुति शिवाच्या किंवा परमात्माच्या साक्षिन्वाला प्रमाण आहे

याप्रमाणे एकवर्ती जन्मस अलळें हे द्वय नित्य एकच सङ्घास करणारे व पुण्य ज्ञान-विज्ञानाने अलल्लव झालेले असते, हा या भक्ताच्या पहिल्या अध्याया अर्थ आहे दुसरा अध असें सांगतो की, जीव कर्मफलाचा उपभोग घेणारा आणि शिव साक्षी स्वरुपान साहकार आहे म्हणून या उभयतांमध्ये प्रेम आहे असा या उभयतांच्या रूपाचा आणि कर्माचा इतिहास आहे ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
सुहृत्मानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमा-
नमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ--समाने वृक्षे (एकाच वृक्षावर-शरांसाचा आश्रय घेऊन-हृदयांत राहून-) निमग्नः पुरुषः अनीशया मुद्यमानः शोचति (सकाम कर्म करण्यामध्ये निमग्न झालेला जीव आपण कर्मफलाच्या सवधे अत्यंत परतत्र आहो, असे पाहून वेड्यासारखा शोक करीत बसतो) यदा अन्य जुष्टं ईशं पश्यति अस्व महिमानं इति वीतशोकः (पण वेष्टा दुसरा प्रसन्न झालेला ईश म्हणजे म्हामां जो शिव त्याचे दर्शन होतें, तेव्हा त्याचा महिमा फार मोठा आहे असे पाहतो व तो गतशोक होतो. ॥ २ ॥

या मंत्रांत कर्मफलाचा उपभोग घेणाऱ्या जांभार्च पातक्य स्वतः समजु लागत आणि आपल्या हातांत कर्मफलाच्या रुपधान क्रीणताही सता माही, असे पाहून अज्ञानी जीव धोडाकुल होतो अर्थात् ज्या भनादिकासनेन परिच्छिन्न झालेल्या जीवास कर्म करण्याची वेरणा केली ती अज्ञानजन्य वास्तना किंवा अविद्या, किंवा अविद्येचा स्वामी परमेश्वर कर्मफलाच निवचन करित असतो, ईश्याला समजत. उपर आढे की जाव परिच्छिन्न आहे, म्हणून तो कर्मफलाच्या कामांत सर्वथा परतंत्र आहे. असो, कर्म केले असताही कर्मफल आरल्याला हवे तसे मिळत माही किंवा इ-उ-पा दिव्यात फल मिळतें, असे पाहून आरल्या पासून याची ओरस न्यास घटते आणि न्यासुद्धे तो शोक करारवास लागतो ही सतारी जीवाची स्थिति आहे पुढे त्याला विवेक प्राप्त झान्यावर शतास्व व शरीरस्थानी दुसरा वर्षी जो ईश तो आरल्याहून-अज्ञान-मत्वाहून-अति विलक्षण आहे, सर्व शक्त आहे असे जेव्हा-पाहतो, हा त्याचा किंब-दृती, आपला महिमा जेव्हा विवेकी जीवास कळतो, तेव्हा कर्मफलाविषयी, सताग-विषया, आपण उदासीन झाला तर आपले ईशपरिच्छिन्न शिवस्वरूप आपल्यास दिसेल आणि प्राप्त होईल असे ज्ञान न्यास होते आणि शरणादिकांतां ज्ञानविज्ञान झाले म्हणजे शोकमोह नारांसा होतो, असेही त्याला समजतें व तो शोकशून्य होतो ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

यदा पश्य पश्यते रुद्रमवर्णं कर्तारभीष्टां पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ--यदा पश्यः रुद्रमवर्णं, कर्तारं, ईशं, ब्रह्मयोनिं पुरुषं पश्यते (ग्यावेष्टी विवेकी पुरुषाला सुदस्वरूपी, सर्वकर्त्या, सर्वस्वामी

आणि सर्वांची उत्पत्ति करणाऱ्या पुरुषाचें ज्ञान होतें) तदा पुण्यपापे विधय विद्वान् निरञ्जन परम साम्य उच्येति (त्यावेळीं आपलें सर्व पुण्यपाप आणि पुण्यपापाची वासना झाडून टाकून विद्वान् साधक निर्मळ होतो आणि शिव स्वरूपाशीं आतिश्रेष्ठ प्रकारची समता, तादात्म्य, प्राप्त करून घेतो) ॥ ३ ॥

मागच्या मंत्रामध्ये सांगितल्याप्रमाणे परमेश्वराचा महिमा अवगत होऊन दृढ ज्ञानाने आणि भक्तिपूर्वक आराधनेने जेव्हां स्वयंभकाश स्वतंत्र, जगस्वामी जवळच्या पुरुषोत्तमाचें स्वरूप अधिष्ठत होतें साक्षात् जेव्हां ज्ञानपूर्वक हृदयकर्मी या योमान् आणि श्रवण मनन, निद्राप्यासानें आपल्या नित्य सनिध असणाऱ्या आत्म स्वरूपाचें ज्ञान ज्ञान, तेव्हां पुण्यपापात्मक फळ भागण्याची किंवा धर्माधर्मात्मक कर्में करण्याची प्रवृत्ति नाहीशी होऊन हा विद्वान् साधक निरञ्जन होतो म्हणजे याचें सर्व विलक्षण नाहीसि होऊन याचा पूर्ण विज्ञान प्राप्त होतें तत्प्रत्यय तो ब्रह्मस्वरूप होतो

मात्रमार्गे दुसऱ्या भर्त्रांत ससाराचा तिरस्कार प्राप्त होऊन जाव आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपयोग करू लागतो आणि तिसऱ्या मंत्रांत आपल्या निष्काम ज्ञानध्यान मन्त्री या जोरावर निर्मळत्व प्राप्त करून घेऊन ज्ञानी होतो आणि पुढें ज्ञानरूप होतो हे सांगितलें आहे इश्वररूपाच्या ज्ञानाच्या व सत्तेच्या महिमा कळव्या नंतर तो साधक शोकमन हेस्तास ज्ञानमार्ग स्वीकृत करितो आणि शेवटीं इश्वररूप हाता ईश्वररूप लाभानवर ब्रह्मस्वरूप प्राप्त करून घेण्यास काय उपाय आहे ? ॥ ३ ॥

मत्र चवथा.

प्राणो ह्येव यः सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानन्विद्या-
न्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रिया-
वानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ ॥ ४ ॥

अन्वय य अर्थ—हि यः एव. प्राणः सर्वभूतैर्विभाति (कारण हा जो प्राण—परमेश्वर—सर्वभूतामध्ये प्रकाशमान होतो) विज्ञानन् विद्वान् अतिवादी न भवते (हें जाणणारा शानी व साक्षात्कारी साधक वादविवादांमध्ये कधीहि पडत नाही) एव आत्मक्रीडः, आत्मरतिः, क्रियावान् ब्रह्मविदां वरिष्ठः (हा आत्मस्वरूपांत क्रीडा करणारा व आत्म स्वरूपां प्रेम ठेवणारा विद्वान् गुप्तशुला मात्र योग्य तीं कर्में करण्यास सिद्ध होऊन सर्व ब्रह्मवेत्त्यामध्ये श्रेष्ठ होतो) ॥ ४ ॥

हा जो माणावा मग्न आहे, हा जो परमेश्वर आहे तो यथ वाचन् भूतामर्षे एतन्
 स्वांत सत्ता देऊन, तोर्षे य त्वांसह मनाशित होतो; मारुंध, सर्वत्र परमेश्वर भाला
 आहे माह्यामर्षदी तो आहे विपद्दना मी परमेश्वर आहे आणि मी हा विश्वमर आहे
 असा पूजधान ज्वाला घाले, असा साक्षात्कार ज्वाला घाला, तो पन्वपुरुष आनिवाद करीत
 नाहीं त्याला वादविवाद करण्याचे कारण मसने लोच अनिवाद करतात तो आपल्या
 पक्ष्याची सत्यता स्थापित करण्यावर्ति करीत असतात वादान् सत्याचा शीघ्र लागतो
 सर, पण अनिवाद हा सामान्यत आपल्या विशद पक्ष्याच जव मिळविण्यासाठी
 होत असतो पण आमच्या या साक्षात्कारी साधकाला वाद विना अनिवाद करण्याचे
 कारणच पडत नाहीं सव मसू विश्व घाले, असा त्याचा अभय निश्चय झाला असता
 तो वाद करील कोणार्हा आणि करील कशा करिता ? तो नित्य आत्मस्वरूपामध्य
 रममाण होऊन त्याच्याशीच ज्ञानस्वानादि चीड करण्यामर्षे दम हाडून घेलेला असतो
 सवच विश्व मसू आहे अशी ज्वापी दृष्टि घाली सर्व ज्ञान हें मसू, सव पानी ही
 मसू सव विद्या ही मसू सव मसू आहे, अस ज्वाला कटू लागले त्याला
 कोण्ही सपक्ष किंवा सोदा पक्ष दिस्तत नाहीं मय असा पुरुषाला वादविवाद
 करण्याचे कारण काय ? 'मसूमय स्थिति झाली, आतां काय उणे । अहंकार इत्य
 झाला, स्वात याचे लेणे ॥' अशी त्याची स्थिति होते पाश्चात्तं जाम्बरवदपरी
 एकजानता प्राप्त होऊन मसूरवदप झालेला पुरुष मोगमन त्वांकादल सर्व मसूचेत्वामप्य
 येष्ठ होतो, हें सांगण्याची अपेक्षा राहून नाहीं हा जीवमुक्ताच्या स्थितीचा विचार
 चर्चे झाला आणि यापमार्ण अज्ञान ज्ञान, साक्षात्कार, विज्ञान आणि जीवमुक्-
 स्थिति यांचे पहिल्या दुसऱ्या, तिसऱ्या आणि चौथ्या मत्रांत बघून घाले पानतर
 यवणादिकांतून अन्य साधने ज्ञानाच्या उपयोगी पडतात त्यांचे दिग्दर्शन पुढील
 दोन मंत्रांत करावयाचे आहे ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सभ्यग्ज्ञानेन
 ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि
 शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषा ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एष आत्मा सत्येन, तपसा, सभ्यज्ञानेन, ब्रह्म-
 चर्येण लभ्यः (हा शुद्ध आत्मा नित्य सत्याने, नित्य तपाने, नित्य
 यथार्थ ज्ञानाने, आणि नित्य ब्रह्मचर्याने प्राप्त व्हावयाचा असता.)
 यं क्षीणदोषा यतयः पश्यन्ति अतःशरीरे ज्योतिर्मयः शुभ्र हि

(ज्याला दोषक्षय झालेले सम्याशी साक्षात्कृत करतात, तो अन्त. शरी-
रात—अंत करणात—हृदयात—कारणशरीरात—स्वयंप्रकाश आणि सर्वथा
निर्मळ असा असतो—म्हणून त्याची प्राप्ति सत्त्वादि साधनांनी
म्हावयाची असते) ॥ ५ ॥

येथें सत्त्वादि जां साधनें हागितली आहेत, ती विषयनिवृत्तिपर आहेत, विषय-
भोगाचा त्याग करण्यास प्रवृत्त करणां आहेत, निवृत्तिपर आहेत, किंवा निवृत्त
मूळक आणि निवृत्तिपरिणाभी आहेत, हे समजून घ्यावयाचे आहे ज्याला आत्म
प्राप्ति करून घ्यावयाची आहे, त्यानें खल बोलण्याचा आणि सत्य शोधण्याचा
अभ्यास नित्य केला पाहिजे आणि सत्सारांमध्य साधनांत असताना माण करिजे,
त विषयाचा प्रतीक्षेच होय असत्यभाषणांत वद्वापित् विषयभोग मिळण्याचा
संभव आहे, निदान अज्ञानभाषणांत सत्सारांचे वेगवेगळें असे कर्मां केलां दिसत,
ते हा असत्य माण होय श्रेयस्कर आहे, असें अज्ञानी जीवांत घातें पण सब
साक्षी आणि सवनिपत्या आत्म्याची प्राप्ति असत्यभाषणान किंवा अनुतापणांत
केव्हाही म्हणवयाची नाही या कानी आपण असत्य बोललीं तर आपण स्वत आपल्या
आत्म्याची वचना केल्यासारखा होईल आणि आत्मप्राप्ति घ्यावयाची नाही.
याचप्रमाणें तपश्चर्याचीही गोष्ट आहे विषयांचा तपश्चर्या विषयप्राप्ति करून दडल,
आत्मप्राप्ति करून देणार नाही आत्मप्राप्तिसाठीं आत्मतपश्चर्या मात्र केली पाहिजे
म्हणजे विषयभोगाचा त्याग करून आत्मज्ञानध्यानाचा विषय अभ्यास केला पाहिजे
ज्ञानाचीही हीच इकीकृत आहे विषयज्ञानांत विषय मिळाले, विषयामक विषयार्थ
ज्ञानही हरिटे, पण तें ज्ञान केव्हाही यथाथ असावयाचे नाही कारण विषयांचें ज्ञान
इंद्रियांच द्वारा होत असेल व असलें ज्ञान केव्हाही परमार्थत सत्य अस्त
नाही परमार्थ इन्द्रियांनी मिळविलेला विषयभोगात्मक ज्ञानाचा योग करून विषय
आत्मज्ञानाचा मात्र अभ्यास केला पाहिजे यान्नातें विषयभोगज्ञानाचा त्याग विदित
होतो म्हणवयाचीही अशीच कथा आहे म्हणवय याचा रूढ अर्थ ह्या किंवा
' वद्वाप्ययन, आत्मभक्ति ' हे योगिक पथ ह्या, सात्वय एकच आहे आणि तें
विषयभोगाचा निवृत्ति हांत आहे असो, हा विषयभोगाच्या त्यागानें वेला, म्हावी
विषयज्ञानास पाठीमागे टाकणाऱ्या व विषयज्ञानाचा अंतर्भाव करणाऱ्या आत्मज्ञानाचा
अभ्यास नित्य केला, ते सर्वतोपरी छद्म झालेले आत्मज्ञानही यति ज्या गुरुचोत्तमाच
दरान साक्षात् घेतात, तो परमेश्वर जीवांच्या म्हूळ शरीराच्या व सूक्ष्म शरीराच्या
पटीकडे असणाऱ्या व या उभयपक्षांचे नियमन करणाऱ्या कारणशरीरांत सावक्या
त्यानं राहून आपल्या निर्मलत्वानें त्या कारणशरीराचेंही नियमन करितो साक्षी, तो
ज्ञानरूप आणि शुद्ध आत्मरूप आहे, ते हा त्याचें दर्शन ह्म असेल, तर आपण विषय-
निवृत्ति करणारा सम्याची पूर्वीक साधनांच्या असल्या केला पाहिजे साक्षी, विषयभोगाचे

हाच पुस्तार्थ आहे, असे समजून विषयशास्त्रीयादीं आपण जीं कर्में करितों, त्यांचा स्वधेव त्याच कर्मां आपण सत्याचारण, आत्मतपश्चर्या, आत्मज्ञान आणि सत्यास या साधनांचो अवलंब केला पाहिजे, हें श्रुतीस सांगायपाचें आहे. हा अवलंब नित्य हवा, अमग हवा, एखादे वेळीं मात्र सत्य भाषण केले, किंवा तपश्चर्या केली, तर आत्मज्ञान स्थावयाचा नाही हें स्पष्ट समजावून देण्यासाठी मंत्रांत 'नित्य' या पदाची योजना केली आहे हा साधनें सत्सारात्मा उपयोगां पडतात, हें सांगायचास नकोच ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो
देवयानः । येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्यासकामा यत्र तत्स-
त्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—सत्यं एव जयति, अनृतं न (सत्याचा मात्र जय होतो, असत्याचा केव्हाही होत नाही) देवयानः पन्था. सत्येन वितत- (देवयान नामक जो मार्ग आहे, तो सत्यानें सिद्ध झालेला आहे) आप्तकामाः ऋषयः येन यत्र आक्रमन्ति तत् सत्यस्य परमं निधानं (पूर्णकाम ऋषी ज्या मार्गां देवयानास जातात तो मार्ग सत्यानें परिपूर्ण झाला आहे. या देवयानात सत्याचें अतिश्रेष्ठ निधान—अति उच्च प्रतीचा ठेवा म्हणजे परब्रह्म—राहत असतें) ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

बृहच्च तदिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं
विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव
निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

अन्वय च अर्थ—तत् बृहत्, दिव्यं अचिन्त्यरूप (तें ब्रह्म किंवा
आत्मस्वरूप सर्वाद्भूत मोठें आहे, दिव्य आहे, स्वयमकाश आहे आणि
इंद्रियास व मनोबुद्धीस जगोचर आहे) तत् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतर च
विभाति (ते इंद्रियास अगोचर ब्रह्मरूप अति सूक्ष्म वस्तूहूनही अत्यंत
सूक्ष्म असें प्रकाशमान होत असतें) तत् दूरात् सुदूरे इह अन्तिके च (तें
अत्यंत दूर वस्तूहून ही अतिशय दूर आहे आणि अत्यंत निकट वस्तू-
हून अत्यंत निकट म्हणजे जीवाच्या अतिसंनिध, त्याच्या अंतर्धानी
जसतें) पश्यत्सु इह एव गुहायां निहितं (ज्याना ज्याना म्हणून चित्कळा
प्राप्त झाली आहे, त्याच्या हृदयातील गुहेत—हृदयात असणाऱ्या आका-
शात—दहराकाशात—तें सूदरतीने वास्तव्य करीत असतें) ॥ ७ ॥

येथे पुन ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन करून ज्ञानीपुरुषास व अज्ञानीपुरुषास तें कोणत्या
धर्मांनी प्रकट होते तें सांगितलें आहे. तें सर्वांत मोठ्या अंतर्गत्या आकाशाहूनही
अत्यंत मोठें असते. तें दिव्य म्हणजे स्वयमकाश असून सूर्य पंद्रादि तेजोगोलास
प्रकाशित करतें; पण त्याचा प्रकाश इतका अलोकिक आहे की, सर्व विषयांचें प्रदण
करणार्थी नी सुद्धीत्यादि इद्रियें त्यानाही महत्त्व करितां येत नाहीं ते जसें मोठ्या
हून मोठें आहे तसेंच लहानहूनही लहान आहे ते अज्ञानीलोकांस अत्यंतान्यत
दूर असून ज्ञानीलोकांस अत्यंतान्यत सन्निध आहे अज्ञानीलोकांस जे सुद्धींच
नाहीं जसें भासतें, तेंच ज्ञानीलोकांचें आत्मस्वरूप होऊन घसतें. तें सर्व जीव-
मात्राच्या हृदयाकाशांत गूढ स्थितानें राहिलें आहे, म्हणून तें अज्ञानीलोकांस दिसत
नाही आणि ज्ञानीलोकांस स्थानुभवानें कळतें ब्रह्मरूपाच्या लोकांस जे अचिन्त्य
रूप तेंच ज्ञानो लोकधि स्थानुभवस्वरूप असतें तें अज्ञानीलोकाना अत्यंत मोठ्या
आकाशाहूनही मोठें असण्यामुळे व आकाशाचा अत्यंत सूक्ष्म असा जो असा त्याच्याही
पेक्षा सूक्ष्म असण्यामुळे दिसत नाहीं परंतु धारार्पण स्वतःच ब्रह्मस्वरूप झाल्या
मुळे तें त्याला नित्य अनुभवास घतें. तातर्प ज्ञानीलोक स्वतः ब्रह्म असताना, म्हणून
त्यांना सहज लीलेनें साध्य अंतर्गती ब्रह्मसु अज्ञानीलोकांस अत्यंत पट वरुनही
प्राप्त होत नाहीं ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्त तस्य तं
पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—चक्षुषा न गृह्यते, वाचा अपि न, अन्यैर् देवै तपसा
वा कर्मणा न (हें ब्रह्मतत्त्व चक्षुषा दिसत नाही, वाणीला सांगता येत
नाही, इतर देवाना म्हणजे इद्रियाना हें भासत नाही, तपधर्मने
किंवा कर्मने साध्य होत नाही) तु विशुद्धसत्त्वः ज्ञानप्रसादेन
(पण ज्याचे सत्त्व म्हणजे अत करण अतिनिर्मळ जाले आहे, त्याच्या-
वर ज्ञानाचा प्रसाद होऊन त्याला तें साक्षात्कार होते.) तत (म्हणून)
निष्कलं त ध्यायमानः पश्यते (त्या निर्गुण आणि निरवयव
ब्रह्मस्वरूपाचे नित्य प्यान करणाऱ्या पुरुषास तें स्पष्ट दिसू लागते
किंवा शुद्धचित्तीपुरुषानें ब्रह्मविद्येचे भ्रवण करून परोक्षज्ञानाचा
प्रसाद करून पेतल्यानंतर निर्विकल्प समाधीमध्ये असणाऱ्या त्या पुरु-
षाला ब्रह्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होतो) ॥ ८ ॥

मागच्या मंत्रात ब्रह्मस्वरूप आचित्स्वरूप आहे म्हणून सांगितले म्हणून नै नेत्रादि
ज्ञानेन्द्रियांस किंवा वाचा आदि कर्मेन्द्रियांस गोचर होत नाही ब्रह्मज्ञान द्याऱ्या
इन्द्रियाच्या साहाय्याने केलेला उप तपधर्म ब्रह्मस्वरूपापर्यंत पोचत नाही किंवा
कर्मोद्धारच्या साहाय्याने केलेले कर्म त्याला उपपन्न करू शकत नाही साक्षात् ब्रह्मस्वरूप
साध्य होण्याला एकच उपाय आहे तो उपाय म्हणजे निमल अत करणाऱ्या सात्त्विक
न साहान गुणवशादपूतक मिळविलेल्या ज्ञानासह एतरत महाभे असह प्यान हा होय
साक्षात् कृचाचा अतह प्रवाह जेव्हा ब्रह्मस्वरूप होईल, तेव्हाच ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होते ८

मंत्र नववा.

एपोऽणुरात्मा चेतसा चेदितव्यो यस्मिन्प्राण
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्पेप आत्मा ॥ ९ ॥

अन्यथ व अर्थ—यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेद्य, चेतसा एषः
अणुः आत्मा वेदितव्यः (ज्याच्यामध्ये प्राण पांच स्वरूपाचा होऊन
श्राविष्ट झाला आहे, त्या शरीराच्या हृदयांत असणाऱ्या शुद्ध अंतःकर-
णांनै मात्र हा सूक्ष्म आत्मा रामजून घेतला पाहिजे.) भजनां सर्व
चित्तं प्राणैः ओतं (सर्व प्राण्यांचें संपूर्ण अंतःकरण संपूर्ण
इंद्रियांसह प्राणानी अभिव्याप्त झाले आहे.) विशुद्धे यस्मिन् एषः
आत्मा विभवति (या शुद्ध अंतःकरणांत हा आत्मा प्रकाशतो म्हणजे
आपले स्वरूप प्रकट करितो.) ॥ ९ ॥

तात्पर्य, आपल्या अंतःकरणानें हा आत्मा शोधून काढण्याचा आहे. आपले अंत-
करण हें ५५चमाण आणि सर्व इन्द्रिये यांनी व्याप्त झालेलें असतें. म्हणजे सर्व प्राण आणि
सर्व इन्द्रिये यांचे नियमन आपलें चित्त करित असतें. हें चित्त जेव्हां शुद्ध होईल,
म्हणजे आपल्या प्राणांचे व इन्द्रियांचे व्यापार विषय-निर्माण करण्यांत आणि विषय-
चित्तन करण्यांत रम झालेले असतात, त्या शुक्ति जाऊन जेव्हां इन्द्रियें सर्व अंतर्मुख
झाल्यामुळे चित्त स्वच्छ होईल, तेव्हां या स्वच्छ झालेल्या अंतःकरणामध्यें आत्म
स्वरूपाचा प्रकाश स्पष्ट होईल, सारि, आत्म-शक्ति होईल, एवच आत्म-शक्ति
शेण्णाला ज्ञानेन्द्रिये, कर्मेन्द्रिये, मन व बुद्धि, या सर्वांनी आपले भोग्य विषय लोडून
देऊन नी निविषय झालीं, तीं स्वच्छ झालीं, शांत झालीं, निमालीं म्हणजे चित्ताल
शुद्ध चेतन्यस्वरूप प्राप्त होतें आणि हें शुद्ध चेतन्य आत्म-स्वरूप पाहण्यास
योग्य होतें ॥ ९ ॥

मंत्र दाहाया.

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जपते तांश्च
कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकांमः ॥ १० ॥

इत्यर्चयेद्दीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके प्रथम षण्ड.

अन्यथ व अर्थ—विशुद्धसत्त्वः यं यं लोकं मनसा संविभाति यान्
च कामान् कामयते (शुद्ध झालेला जीवगुक्त ज्या ज्या मुबनामध्ये
आपल्याचा संकल्प करितो, किंवा ज्या ज्या वासना न्याच्या अंतःकरणात

तात) ते धीराः एतत् शुक्रं अतिवर्तति (ते विवेकी पुरुष या शुक्राचे म्हणजे तेजाचे अथवा जन्माचे अतिक्रमण करितात) ॥ १ ॥

या मंत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे. ब्रह्मामर्षे विष्य राहत असल्याकारणाने ज्ञानी पुरुषाला हे विषय ब्रह्मतेजाचे प्रकाशन आहे, असे दिसू लागते. हा साक्षात्कार ज्याला होऊ लागतो, त्यालाच सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म समजले आहे, असे समजावे अशा ब्रह्मज्ञ पुरुषाचा निष्कामबुद्धीने जे उपासना करितात, तेही इतर सर्व तेजापेक्षा अत्यंत श्रेष्ठ असल्याच्या ब्रह्मतेजाचे अलंकृत होतात, असा अर्थ प्यावा किंवा हे ब्रह्मज्ञोपासक-पुरुष शुक्र म्हणजे नवीन त्याचे, जन्ममरणाचे अतिक्रमण करितात, जन्ममरणाचा प्रास त्यांना होत नाही, असा अर्थ प्यावा, तात्पर्य एकच आहे ' ब्रह्मधाम ' ब्रह्म हेच धामब्रह्म हेच आहे सर्व वासनांचे आश्रयपद, असे ब्रह्म सारांश, सर्व वासनांचा आश्रय अरुणारे जे ब्रह्म ते ब्रह्मज्ञ पुरुषाला उत्तम प्रकारे ठारूक असते, म्हणून साधकानेत्याची आराधना करावी. मन्वातील ' ब्रह्म ' आणि ' धाम ' ही पदे समस्त न करिता निरनि-राधी घेतली तरी अर्थ तत्पर्य एकच निष्पन्न होत आहे ' पुरुष ' या पदाचा ' मन्त्रात् पुरुष ' असा अर्थ न करिता ' ब्रह्म ' असा अर्थ केला तरी तात्पर्य एकच आहे ॥१॥

मंत्र दुसरा.

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते
तत्रतत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्वहैव सर्वे
प्रविष्टीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—यः मन्यमान कामान् कामयते (जो विषयगुण मात्र चिंतन करणारा पुरुष विषयांची प्रार्थना करीत असतो) सः तत्रतत्र कामभिः जायते (तो पुरुष चिंतिलेले इष्ट विषय जेथे असतील तेथे जन्म पावतो) कृतात्मनः पर्याप्तकामस्य तु इह एव सर्वे कामाः प्रविष्टीयन्ति (परंतु ज्याने आत्मस्वरूप आपलेसे केले आहे, ज्याला ब्रह्मस्वरूपाचे उत्तम ज्ञानविज्ञान शाले आहे, त्या पुरुषाच्या सर्व विषयेच्छा ब्रह्मपासी-नेच परिपूर्ण झाल्या असल्यामुळे त्याचे सर्व वासनामय मनोविचार या लोकींच रुप पावतात. सारांश, त्याचे सर्व काम (इच्छा) नष्ट झाल्यामुळे त्याला पुनर्जन्म प्यावा लागत नाही) ॥२॥

ज्या विषयार्थे अज्ञेय विनय जीव करीत असतो, तो विषय या जन्मी प्राप्त झाल्या नाहीं, तर जीवाला त्या त्या वास्तवातृतीकार्थी दुसरी जन्म घ्यावा लागतो आणि जिनयवा जिनयवा वास्तवा अन्तर्गत राहिल्या अज्ञानीत विनया वेद त्याला जन्म घ्यावा लागतो, असें श्रुतीचे म्हणणे आहे. मी परिचित आहे म्हणजे देहादि आहे, असें ज्याच्या सत्तेने वाटते तो अज्ञकार व या अज्ञकारामुळे ' मला हें इत, तें हें ' अशा नित्य प्रगल्भ होण्याची वास्तवा, त्या अज्ञानजन्य मलाचें जीव्येन विच्छासन झालें नाहीं, सारांश, अज्ञान नष्ट झालें नाहीं, तोंपर्यंत पुन पुनः जन्म घ्यावा लागणें हें नात्र आहे पण ज्ञानप्रकाशानें के-हें सर्व अज्ञान नाहीं होऊन मनाला अज्ञानीतिपति प्राप्त होते, तेव्हां उपाधि संपत्तात व उपाधि नष्ट झाले-या पुण्याचें जन्मरण संपर्तें असते, अर्थात् मला नष्टाचें ज्ञानविज्ञान झाल्यामुळे, ज्याच्या सर्व विषयवास्तवा प्राप्तप्रति झाल्यामुळे-त्याच्या मनांत सांगितल्याप्रमाणें सर्व विश्व वस्तुस्वरूपाने ज्ञानातून जातें, म्हणून मला प्राप्त झाल्यानें सर्व विषयांची प्राप्ति होऊन वास्तवाची नृप्ति झाल्यामुळे-सारांश, तो पूर्ण-काम झाल्यामुळे, त्याच्या सर्व अज्ञान व मनीषा ह्या लोकींच दिलेय पावताल सारखें त्याला पुन जन्म घेण्याचें कारण पडत नाहीं ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेघया न घट्टना
श्रुतेन । यमेवैप वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैप आत्मा
विष्टुणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ-—अर्थ आत्मा प्रवचनेन न लभ्यः, न मेघया, न घट्टना श्रुतेन (आत्मस्वरूप मिळावयाचें तें ब्रह्ममीमांसेसंबंधानें पुष्कळ चर्चा जिव्हेनें मात्र केळी म्हणून मिळत नाहीं, केवळ अलौकिक बुद्धि असेल तरी मिळत नाहीं किंवा वेदांचे केवळ सांगोपांग अध्ययन केले असले म्हणूनही मिळत नाहीं) एव यं वृणुते तेन लभ्यः (ज्याला परमात्म्यानें प्रेमपुरःसर निवडून घेतला आहे त्याला मात्र आत्मस्वरूपाची प्राप्ति होते) तस्य एव-आत्मा स्वां तनुं विष्टुणुते (त्याला मात्र परमात्मा आपलें स्वरूप निराच्छादित करितो-स्पष्ट करून दाखवितो-त्याला मात्र आत्मस्वरूपाचा पूर्ण प्रकाश प्राप्त होतो, किंवा आत्म्यानें ज्या सापकाला निवडून घेतले, त्याला तो प्राप्त होतो म्हणजे त्या सापकाचें शरीर आत्मस्वरूपमय होतें) ॥ ३ ॥

येथे या मंत्रात आत्मस्वरूपाच्या प्राणीला कुशाग्रबुद्धि किंवा अपरंपार वेदान्धयन किंवा वेदाभ्यापन, अथवा वेदविचयापी आणि वेदांतविचयापी मीमांसा ही साधनें आत्मज्ञान अतिरिक्त असनात तर त्यांचा काही एक उपयोग होत नाही हें सांगितलें आहे आत्मप्राणीला आत्मज्ञान हेंच मुख्य साधन आहे आमज्ञानाची दृष्टि याम होऊन तिच्या साहाय्याने आपण आपल्या कुशाग्रबुद्धीचा किंवा अभ्ययनाचा अथवा अभ्यापनाचा अथवा या सर्वां साधनांचा एकत्मभावनेज्जेकरून अवलंब केला, तर मात्र परमात्म्याचा ज्ञानमत्ताद होतो आणि मत्ताद शक्यत्वावर मात्र आनरुपा होऊन आमप्राप्ति होते, ती इतकी की परमात्मा आपले तब अचिंत्यस्वरूप आत्म भलाह्या मन्नाशिन करून दाखविला काय काय सांगते ? त्या साधकाच्या शरीरादि सब उपाधी ब्रह्ममय होऊन त्याला सर्वत्र परमात्मस्वरूप दिसू लागतें तात्पर्य, ब्रह्मज्ञान ब्रह्मा या रूपेण (ग्रहण) मात्र मिळवण्याचें आहे मन्नाशी मात्र इतकी तयारी पाहिजे की त्यानी आपल अक्ष कर्ण वासना-शून्य आणि अमिमांन-शून्य केले पाहिजे आणि आत्मप्राप्तीच्या धारण करून धवणादि साधनत्रयाचा दृढ अवलंब केला पाहिजे विचयात्मकवृत्त्याचा पूर्ण निवृत्ति आणि ज्ञानप्राप्तीची पूज इत्या ही दोन साधनें आत्मप्राणीला सवयद करितान वरवरच अभ्ययन किंवा अभ्यापन किंवा प्रत्यधारण यांचा येथे काही एक उपयोग होत नाही ॥ ३ ॥

मंत्र चर्चा.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्
तप्तो वाऽप्यालिङ्गात् एतैरुपायैर्यतने यस्तु विद्वांस्त-
स्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ आत्मा बलहीनेन न लभ्य (ज्याला सामर्थ्य नाही त्याला हा आत्मा मिळवण्याचा नाही) न च प्रमादात् (चित् चाचर्य असेल तर, जन करण प्रकार नसेल तर, विचारामध्ये भावल असेल तर आमप्राप्ति न्हावयाची नाही) वा तपस आलिङ्गात् (किंवा ज्या तपाला कोणत्याही प्रकारचे लिंग नाही, कोणत्याही प्रकारचे इष्ट ध्येय नाही त्यालाही आत्मप्राप्ति देवत नाही) य विद्वांस्तु एतैः उपायै यतते तस्य ब्रह्मधाम एतः आत्मा विशते (एण जो विद्वांस्तु पुरुष बळ, अप्रमाद आणि इष्टकार्यार्थी तपश्चर्या करितो, त्याच्या ब्रह्मधामात म्हणजे हृदयपुढरीकात हा सर्वव्यापी आत्मा प्रवेश करितो) ॥४॥

पथें पुन आत्म-प्राप्तेला करणाच्या साधकाला उपायोगी पश्यातीं सापनें सांगितलीं आहेत. साधकाचें धीर आणि मन हीं दोन्हीही सधीर आहेत. पाहिजेत तसेंच विषयांच्या अनेकत्वामुळें त्याच विषय घेऊन होणारां महलें पाहिजे आणि ना जीं ज्ञान पूर्वाक तपभया कठीण आहेत तीं कांहीं तरी व्यय देऊन चालविलीं आहेत. पाहिजेत शारीरिक आणि मानसिक यत्न काणाच्याही विनयाच्या प्रार्थना अवश्य असतें. आत्म-प्राप्तिही इतर सर्वविषयांच्या प्राप्तीहून अत्यंत श्रेष्ठ आहे. सरी, पण त्याचनमाण ती अनिश्चय अवपराई आहे. म्हणून शुद्ध धीर आणि दृढनिश्चयी मन यांची आवश्यकता आहे. पाचप्रमाणें साधकाच्या मनाने अनेक विषयांचा प्यास आहेत. उपयोगी नाहीं. विषयांच्या अनेकत्वामुळें एकाच विषयाकडे एकाच अवधान लागत नाहीं. चित्ताची धांडल होणे, मन पापकून जात आणि ज्या घड्या होऊं नयेत त्या सहज शकतात. यासाठीं प्रमाद म्हणजे माधक किंवा जगप्रधानता इंचा रिधाव मसू-साधकाच्या मनाने होणें हे अत्यंत आनंद आहे. त्याचप्रमाण आपण जीं ज्ञानाची आराधना करितों तिला मल्लोटासि ईंच भ्येय आहेत. पाहिजेत मसू-स्वनिष्ठ दुसऱ्याच कांहीं विषयाचें प्यान आणव घड लागला, तर मसू-मानि हा जो आपला मुग्ध हेतु तो साध्य जावपाचा नाहीं असो, नेह्या शरार-मन-मुद्वता, सावधानता आणि मसू-विषय-प्यान हे उपाय साधकांतक आहेत. म्हणजे त्याच्या अंत करणांत कप व्यापी आत्मा प्रवेश करितो म्हणजे आत्मस्वरूप ज्ञानसाधकाला आपल्या दृढ्यांत पूर्ण नेनाने पकावत आहे असें कळू लागते. मंत्राल 'मसूप्रामः = मसूपुर म्हणजे देहराकाणं धर्म मसूप्रामंत्य दाम्त्व्य अस्तत ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

संप्राप्यैनसुपयो ज्ञानतृप्ता कृतात्मानो वीतरागा प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

अन्वय च अर्थ—एन संप्राप्य ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानः वीतरागाः मक्षाताः ऋषयः (ज्ञानाने तृप्त झालेले, कृतकृत्य झालेले, सर्वराग-द्वेषादिकाचा निरास केलेले, शत वृत्तींचे ऋषींना ब्रह्मप्राप्ति झाल्या-नंतर) सर्वगं सर्वतः प्राप्य ते धीरा युक्तात्मानः सर्व एव आवि शंति (सर्वग्यापी ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति सर्व दिशाकडून होऊन पूर्वीक ऋषीं विवेकयत आणि आत्मनिष्ठ होतसि ब्रह्मस्वरूपामध्ये प्रवेश करेतात) ५

येथे पुनः, ज्या पुरुषाना महत्प्रामाण्ये होते, त्याची लक्षणें सांगून त महत्प्रामाण्ये कसा प्रवेश करितात, तेही वृत्त सांगितलें आहे हीं साधनें म्हणजे पूज्यज्ञान आणि या ज्ञानानें प्राप्त झालेली वृत्ति, स्वस्वभावता, रागद्वेषादि विकारांचा व हर्षभेदादिकांचा सर्वथा त्याग आणि या सर्वांमुळे झालेली शांतवृत्ति ही सिद्ध झालीं, साक्षात्-ज्ञान-स्वरूपानें प्राप्त झालेलें समाधान, आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानानें ' आपणही महत् आहों ' असा निश्चय, विकारशून्यता आणि समाधानवृत्ति इतकीं साधनें एकत्र साठी म्हणजे आमनिष्ठ विवेकी पुरुषांना संपन्न महत् आहे असें विद्युत् लागणें आणि ते स्वभावतः आणि स्वरूपतः मात्स्वरूपानें प्रवेश करून महत् होतात साराथा, अतर्थास विषयो पभोगाची पूर्णनिवृत्ति ही रागद्वेषादिकांचा उच्छेद करिते, पित्त मर्यात होतें, आत्म स्वरूपाचे प्रवेश ज्ञान ज्ञान्यामुळे ज्ञान हेंच समाधानाचें कारण आहे, असें कळू लागते, आणि मग विवेकानें आत्मनिष्ठ पुरुषाला तब महत्त्व आहे आपणही महत्त्व आहे असा साक्षात्कार होतो शेषतः ' महत् जाणतो तो महत् होतो ' या न्यायानें हा साधकहा ब्रह्मरूप होतो अथवा महत् हातो ॥ ५ ॥

मंत्र सहाया.

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यत-
यः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परा-
मृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः, यतयः संन्यास-योगात् शुद्धसत्त्वाः (वेदान्ताचें म्हणजे तत्त्वज्ञानाचें ज्ञानविज्ञान ज्ञाल्यामुळें सत्य ब्रह्मस्वरूपासवधानें ज्याचा पूर्ण निश्चय यथाशास्त्र ज्ञाल्य आहे, संन्यासयोगाचें अनुष्ठान केऱ्यामुळें जे यति निर्मळ अत-करणाचे शाळे आहेत) ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृता सर्वे परिमुच्यन्ति (ते देहाच्या अंतर्कालीं ब्रह्मस्वरूपी मिसळून जाऊन उत्कृष्ट जें अमृत तें जिवंतपर्णीच प्राप्त करून घेतात आणि सर्वथा मुक्त होतात) ६

याचा अर्थ स्पष्ट आहे वेदान्ताचा श्रवणादिकर्मी महत्ज्ञानविज्ञान झेऊन महत् स्वरूपाविषयी ज्यांचा निश्चय ठाम होतो आणि सर्वविषयभोगांचा परित्याग केऱ्यामुळें ज्यांचे अंत करण हृद्द होतें, ते जिवंत असतात तरी-देहभारी अहंगात तरी-महत् लोकीं (ब्रह्मधितानंत) असंड राहून महत्स्वरूप झेगात आणि सर्वथा मुक्त होतात सात्य, महत्प्रामाण्ये झेग्याटा महत्स्वरूपाविषयी ज्ञानपूर्वक इन्द्रविभव आणि विषयो

मोगाच्या समधान पूर्ण वेदाध्ययान ज्ञान्यामुळे चित्तमालिन्य उत्पन्न करणाऱ्या राग-
द्वेषादिविकाटांचा पूर्ण अभाव ही साध्य शक्ती, अहनिष्ठा कायम असली म्हणजे देह-
धान्यालाही जीवन्मुक्ति मिळते. मुक्ति मिळविण्यासाठी त्याला लोकांतर करावे लागत
नाही. झोंटे जावेपावे लागत नाही. बाचे देहान राहूनही विन्वांतर होते आणि ससा-
रान बाण असतोई ते सत्याशी असतो. देहादि उपाधि आहेत, हा ध्यात मुळी
म्हणजे सारे देहावसान होय. सत्तान्याचे देहावसान मरणसमयी होतेसे दिसते, पण हे
देहावसान सारे नाही. कारण, हा वसमान देह घुटला तरी वास्तना व अहकार
निवत असनात व ही निवत जोडी पुन देह उत्पन्न करिते. वासनादिकांच्या धकांत
सापडलेल्या जावाचे देहावसान अथवा उपाधिनाश होणे शक्य नाही. तेव्हा लौकिक
मरण येणे हे सत्तान्याचे सारे मरण नव्हे. सारे मरण उपाधिनाशानंतर येते. उपाधि-
नाश होच सारे मरण होय. समे निवतपर्णाच मरण प्राप्त झालेला पुरुष अमृत-
सदश्रेष्ठ अमृत-आम कहत येतो आणि ब्रह्मचिंतनांत राहिल्यामुळे सर्वथा मुक्त होतो ॥६॥

बदान 'पधरा प्रायादि कलांचा' मात्र निदध वीं केला अहा प्रभ उल्लन्न होण्याचें कारण नाहीं. का तर तेथील सोळा कलांत अंतर्गत झालेऱ्या 'कर्म' वस्तुची व्यपस्था काय होते ते या मंत्रांत निराळें सांगितलें आहे कर्म बजा केले म्हणजे बाजी पधरा कला मात्र अवशिष्ट राहतात. या उपनिषदाचें असें सांगणे आहे कीं मुळ झालेऱ्या पुरुषाचे प्रायादि सर्व कलात्मकमाग क्षापापल्या मूळकारणांमध्ये जाऊन टय पावनात. त्याच प्रमाण जीवाच्या इन्द्रियावर स्वामित्व चालविणारे सर्व देव क्षापापल्या मूळस्वरूपांत परत जातात यामुळे सर्वकलांचा म्हणजे जीवाच्या उपाधीचा (पपनूतात्मक शरीर, पञ्चज्ञानेन्द्रिये, मन, अहं, प्राण, इत्यादि कर्मेतर सर्ग उपाधीचा) गिरास झाल्यावर कर्म आणि विज्ञानमय आत्मा ही मात्र शिळक राहनात. पैकीं कर्म (पूर्वसंचित आणि भियमाण) हें आत्मज्ञान होऊन नष्ट झालें, आणि विज्ञानमय आत्मा म्हणजे जीव याच्या प्रायादि सर्व उपाधि नाहींशा झाल्या, म्हणजे तो उपाधिशून्य होतो, कर्मशून्य होतो, ज्ञानरूप होतो, सारांश सर्वव्यापी आणि सर्व-श्रेष्ठ होतो, महत्त्वरूप होतो मुळ झालेऱ्या पुरुषाच्या दृशेनें सर्व महत्त्वरूप होतें आपल्या जीवाच्या दृशेनें प्रायादि सर्व कला आपल्या मूळ कारणांत (अव्यक्तांत) लीन होतात. अतो, कर्म नष्ट होनात आणि जीव ज्ञानरूप होतो तात्पर्य उपाधिशून्य झालेला पुरुष मुक्त होतो ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—स्पंदमानाः नद्यः यथा समुद्रे नामरूपे विहाय अस्तं गच्छन्ति, तथा नामरूपात् विमुक्तः विद्वान् परात्परं दिव्यं पुरुष उपैति (वाहणाऱ्या नद्या आपलीं नामरूपें सोडून देऊन ज्याप्रमाणें समुद्रात शिरून एकरूप होतात त्याप्रमाणें नामरूपादि उपाधीचा त्याग केलेला ज्ञानी पुरुष दिव्य आणि परात्पर-श्रेष्ठापेक्षाही श्रेष्ठ-जो पुरुषोत्तम त्याप्रत जाऊन एकरूप होतात) ॥ ८ ॥

हा मंत्र प्रश्नोपनिषदांत आला आहे तेथें त्याची यथा पुन. पेशें काण्याचें कारण दिसत नाहीं ॥ ८ ॥

योग्यान्वा समर्थानं पूर्णं चैराय मात्रं शाल्यामुर्द्धं चित्तमालिन्य उत्पन्नं करणाया राग-
द्वेषादिविकाराणां पूर्णं अभाव ही साम्यं शाल्यं, बह्निगिद्धा कापम असली मृगजे देह-
घान्यन्नाही जीवन्मुक्ति मिश्रते मुचि मिश्रविष्पासार्थं त्वाला लोकांनरं करावें लापत
नाहीं कोंटें जावेंपये सागत नाहीं. याचें देहांत रादूनही विस्वांतर होते आणि ससा-
गत बाण असताही तो सन्याशी असतो देहादि उपाधि आहेत, हा व्यास सुटणें
मृगजे तों देहावसान होव ससान्याचें देहावसान मरणसमयीं होतेचें दिसतें, पण हें
देहावसान सों नाहीं पारण, हा परतमान देह सुटला तरी वास्तना व अडकार
जिवन असनात व ही जिवन जोडी पुन देह उत्पन्न करिते. वासनादिकांच्या चरनांत
सापडलेल्या जीवाचें देहावसान अथवा उपाधिनाश होणे शक्य नाहीं. तेव्हां श्लोकिक
मरण येथे हें ससान्याचें सों मरण नव्हे सों मरण उपाधिनाशानंतर येते. उपाधि-
नाश हेंच सों मरण होव असें जिवतपणीच मरण मात शालेला पुरुष अनृत-
सर्वश्रेष्ठ अमृत-प्रात करून घेतो आणि महाचित्तना राहिन्यामुर्द्धं सर्वथा मुक्त होतो ॥६॥

मंत्र सातवा.

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति
देयतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽन्ये
सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—पंचदश० कलाः प्रतिष्ठाः (प्रतिष्ठां ?) गताः, सर्वे
देवाः च प्रतिदेयतासु, कर्माणि विज्ञानमयः च आत्मा सर्वे अन्ये
परे एकीभवन्ति (पंधरा प्राणादि कला आपापल्या मूळकारणांमध्ये
लीन होतात, सर्व इंद्रिये आपापल्या आधिदैविक देवतांकडे परत
जातात. संचित आणि क्रियमाणादि फर्म व विज्ञानमय आत्मा ही
सर्वच्या सर्वज्ञान त्या अन्यथ असून सर्वव्यापी असणाऱ्या सर्वश्रेष्ठ
आत्मस्वरूपात एकरूप होतात) ॥ ७ ॥

येथें उपार्थाची व्यवस्था काव होतें, हें सांगितलें. प्रभोपनिषदाच्या सारांच्या मधीन
साया कला कोणकोणत्या आहेत हें सांगितलें जाते. या कला मृगजे जीवाच्या सर्वा-
वार असणाऱ्या सोव्या उपाधी होत. तेथें सोव्या उपाधी सांगितल्या असता या उपनि-

मान, यज्ञ, पंचणदापुर्णे, इद्रिय, मन, अन्न, वीर्य, तप, मय, कर्म, लोक, आणि
नाम. यादशोपनिषदांन सांगितलेल्या कला आहेत

पदान 'पथरा माणादि कलांचा' मात्र निर्द्वंद्व कां वेळा असा प्रश्न उत्पन्न होण्याचें कारण नाहीं कां तर तैथिल सोळा कलांत अंतर्गत झालेल्या 'कर्म' वस्तूची स्वरथा काम होते ते या मंत्रांत निराळें सांगितलें आहे कर्म वजा वेळे मृणजे माती पथरा कला मात्र अवशिष्ट राहतात. या उपनिषदाचें असें सांगणें आहे कीं मुक्त झालेल्या पुरुषाचे माणादि सर्व कलात्मकभाग आपापल्या मूळकारणांमध्ये जाऊन लय पावतात. त्याच प्रमाण जीवाच्या इद्रियांतर स्तमित्व चालविणारी सर्व देव आपापल्या मूळस्वरूपांत परत जातात यामार्जे सर्वकलांचा मृणजे जीवाच्या उपाधीचा (वचभूतात्मक शरीर, पचज्ञानेन्द्रियें, मन, श्रद्धा, प्राण, इत्यादि कर्मतर सब उपाधींचा) निराव झाल्यावर कर्म आणि विज्ञानमय आत्मा हीं मात्र शिथिल राहतात. पैकीं कर्म (पूर्वसंचित आणि कियमाण) हें आत्मज्ञान होऊन नष्ट झालें, आणि विज्ञानमय आत्मा मृणजे जीव याच्या प्रणादि सर्व उपाधि नाहींसा झाल्या, म्हणजे तो उपाधिरूप्य होतो, कर्मरूप्य होतो, ज्ञानरूप होतो, सारांश सबंधाचा आणि सर्व-श्रेष्ठ होतो, मूलरूप होतो मुक्त झालेल्या पुरुषाच्या दृष्टीनें सर्व मूलरूप होतें आपल्या जीवाच्या दृष्टीनें माणादि सर्व कला आपल्या मूळ कारणांत (गन्धकांत) लीन होतात. असी, कर्म नष्ट होताना आणि जीव ज्ञानरूप होतो याचें उपाधिरूप्य झालेल्या पुरुष मुक्त होतो ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—स्यंदमाना- नद्यः यथा समुद्रे नामरूपे विहाय अस्तं गच्छन्ति, तथा नामरूपात् विमुक्तः विद्वान् परात्परं दिव्यं पुरुषं उपैति (वाहण्याचा नद्या आपली नामरूपें सोडून देऊन ज्याप्रमाणें समुद्रात शिथिल एकरूप होतात त्याप्रमाणें नामरूपादि उपाधींचा त्याग केलेला ज्ञानी पुरुष दिव्य आणि परात्पर-श्रेष्ठापेक्षाही श्रेष्ठ-जो पुरुषोत्तम त्याप्रत जाऊन एकरूप होतात) ॥ ८ ॥

हा मंत्र श्रोतानिषदात आला आहे तेहा त्याची चर्चा पुनः वेधें करण्याचें कारण दिसत नाहीं ॥ ८ ॥

सापडेल तात्पर्यं मुमुक्षुर्ने जे अवश्य केहें पाहिजे, विवेक, वेदांग, मन-संयमन आणि मुमुक्षा हीं साध्य करून घेतलीं पाहिजेत, अर्तें जे निचम ब्रह्मविद्येंत सांगितले आहेत, तें सर्व केवळ अग्नेदांत सांगितलेल्या ह्या मंत्रांचा युद्ध अनुवाद आहे. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽ-
धीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥११॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अन्वय य अर्थ—तत् एतत् सत्यं अङ्गिराः ऋषिः पुरा उवाच (तें हे सत्य पूर्वी अङ्गिराऋषी सौमकाप्रत उपदेशिता झाला) एतत् अचीर्णव्रतः न अधीते (ज्यानें जें सांगितलेल्या व्रताचें अनुष्ठान केले नाही तो या उपनिषदाचें पठण करीत नाही) परमऋषिभ्यो नमः, नमः परमऋषिभ्यः (श्रेष्ठ ऋषींना नमस्कार असो; श्रेष्ठ मुनींना नमस्कार असो) ॥ ११ ॥

याप्रमाणे ही ब्रह्मविद्या पूर्वी आगिराऋषीनें शौमकास उपदेशिली. ही विद्या ज्याने विहितव्रताचें अनुष्ठान केले नाही, त्याला अधीत करता येत नाही. कारण त्याला समस्त वेण्याचा अधिकार प्राप्त होत नाही. व स्वर्ग अर्जपचन केहें तरी त्यास ना समजावयाची नाही. ज्या महाभागऋषींनी ब्रह्मविद्येच्या सप्रज्ञायाची परंपरा चालू ठेविली, त्या धोर आणि जगज्ज्याणकारी ऋषींस नमस्कार करितो जें जे दीन वेळ नमस्काराचा उच्चार आहे. तो ब्रह्मविद्येविषयी जादू दासविण्यासाठी आणि मुण्डक उपनिषद् समस्त झालें, हे एकविण्यासाठी झाला आहे ॥ ११ ॥

तृतीय मुण्डकांतिल द्वितीयखण्डाचें विवरण समाप्त झालें.

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाक्सस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अपरिवेदीय मुण्डकोपनिषदाचें विवरण संपूर्ण.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

उपसंहार.

या उपनिषदांतील पहिल्या तीन मंत्रांत श्रुतीचे अपौरुषेयत्व, तिची परंपरा आणि परविद्यामूलक प्रथ इतके विषय आले आहेत.

१ पहिल्या मंत्रांत प्रथमतः श्रुतीच्या म्हणजे उपनिषदांच्या अपौरुषेयत्वाचा विचार कर्तव्य आहे हा प्रथम उत्पन्न होण्याची कारणे अनेक आहेत, पण त्यांतल एक कारणाचा मात्र उल्लेख श्रुतीनें परोक्षतः केला आहे. विद्याची उत्पत्ति करून त्याचे पालनपोषण करणारा, सर्व देवांत ज्येष्ठ व श्रेष्ठ असणारा जो ब्रह्मदेव, त्यानें आपल्या श्रेष्ठ पुत्राला ब्रह्मविद्येचे संपदान केले, असें श्रुति सांगते. पण ब्रह्मदेवालाही ही ब्रह्मविद्या कोठून प्राप्त झाली, हें मात्र सांगत नाही. असें कां ? याचें कारण उघड आहे. तें हें की, ब्रह्मदेवाला या विद्येचें स्वरूप स्वयंप्रधानें झालें, असें जगास समजावें हें श्रुतीचें इशित आहे. ब्रह्मदेवाला हा विद्या या कल्पच्या आरंभांत त्याच्या जगोदर समजली व त्यानें तिचा समदान मात्र पुढें चालू ठेविला, म्हणून या विद्येला ब्रह्मविद्या हें नाव द्या, हें असाहें तर, पण हा विद्या ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केली असें मात्र म्हणू नका. अमेरिकेत नावाच्या गृहस्थानि एका नवीन पृथ्वीसदृशाचा शोध लाविला म्हणून त्या सद्गाला 'अमेरिका' आपण म्हणतो हें सरे, पण यावरून त्या शोधकपुरुषानें अमेरिका उत्पन्न केली असें केव्हाही समजत नाही. हॉलंडसादेवाने नमोमंडलांतल 'हॉलंड' नामक नवीन पहाचा शोध लाविला म्हणून जर आपण 'हॉलंड' मद्राचें पितृत्व हॉलंडसाडेवास देऊ लागलों, तर आपल्या तारताम्पळानाची कृति करावी, तेवढी धोडोच होणार. असाच प्रकार ब्रह्मविद्येच्या संस्थापका आहे. सर्व दृश्यादृश्याचें नियमन करणाऱ्या ब्रह्मार्चें स्वरूप काय असाचें, हें दाखि व एकनिष्ठज्ञान तपश्चर्येच्या साहाय्यानें ब्रह्मदेवास परमात्म्याच्या प्रसादाने समजले, म्हणून त्यानें ब्रह्म उत्पन्न केले, त्याचें स्वरूपही उत्पन्न केले किंवा ब्रह्माकडे तर्पें गिद्यामकत्व दिजे किंवा ब्रह्मविद्या निर्माण केली, असे असत्यविधान आपल्यास किंवा ब्रह्मदेवास तरी कसे करितां येईल ? पुनः ब्रह्मदेव जर उत्पन्न झालेला देव आहे, तर तो कालग्रथलातीन व कार्यकारणातीन ब्रह्माला किंवा ब्रह्मस्वरूप सांगणाऱ्या विद्येला उत्पन्न करी करणार ? अनुन्याय वस्तु उत्पन्न पुरुषाच्या हातून उत्पन्न झाली, असें म्हणजे म्हणजे मच्च व स्थिर जलांत पडलेल्या सूर्यमणि-बिंबांनीं सूर्याविषय उत्पन्न केले, असें म्हणण्याचें मत्प्रपातक आपल्या शिरावर बेंकन आदळी ! असो, ब्रह्म व ब्रह्मविद्या या नित्यवस्तु आहेत. यास उत्पन्न करणें केव्हाही शक्य नाही, म्हणून उपनिषद्मूलक श्रुतीस अपौरुषेय, अपुरुषरून, अकृत, नित्यासिद्ध, असें म्हणण्याचा योग्य परिपाठ आहे. ह्याचें तात्पर्य इतकेंच आहे की, ब्रह्मविद्येत जे नित्य आणि सत्य सिद्ध सांगितलेले असतात, त्याचें नित्यत्व अथवा सत्यत्व कोणा पुरुषाच्या-प्रपक्ष पुरुषोत्तमाच्याही-इच्छेवर अवलंबून नसतें. गुरुत्वाकर्षणाचे नियम कोणी केले नाहीत व कोणाच्या इच्छेवर अवलंबून नाहीत जेव्हा स्वभाव योग्यत आहे तसा असित, तोंपरंतु ते नियम निरामाधपानें चालण्याचे, हा दृश्यसृष्टींतल टाम सिद्धांत आहे. परंपरापरंपराचा आपला रगभाव जडानें सोडिला तर मात्र गुरु-

सांपडेळ तात्पर्य मुमुक्षूनें जें अवश्य केलें पाहिजे, विवेक, वेदाग्य, अन् तदमन
आणि मुमुक्षा ही साध्य करून घेतली पाहिजेत, असें जे नियम ब्राह्मविद्येंत सांगितले
आहेत, तें सर्व केवळ ऋग्वेदांत सांगितलेल्या ह्या मंत्रांचा श्रुत अनुपाद आहे. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽ-
धीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥११॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् एतत् सत्यं आङ्गिराः ऋषिः पुरा उवाच
(तें हें सत्य पूर्वी आङ्गिराऋषी शौनकाप्रत उपदेशिता झाले) एतत्
अचीर्णव्रतः न अधीते (ज्यानें येथें सांगितलेल्या व्रताचें अनुष्ठान
केलें नाहीं तो या उपनिषदाचें पठण करित नाहीं) परमऋषिभ्यो
नमः, नमः परमऋषिभ्यः (श्रेष्ठ ऋषींना नमस्कार असो; श्रेष्ठ
मुनींना नमस्कार असो) ॥ ११ ॥

यापसणि ही ऋग्विद्या पूर्वी आगेष्टकांनं शौनकात उपदेशिली ही विद्या ज्यान
विस्तिततापें अनुष्ठान केलें नाहीं, त्याला अधीत करता येत नाहीं कारण त्याला
सप्तगुण वेदशाखा क्वचित्कार प्राप्त होत नाहीं व विनिं अध्ययन केलें तरी स्वातः नीं
समजावयाची नाहीं ज्या महाभाष्यकर्त्यांनीं ऋग्विद्येच्या सप्तदायाची परंपरा चालू
ठेविली, त्या यौर आणि जगत्पलाणकारी कर्त्यांस नमस्कार करितो येथें शौन केळ
नमस्काराचा उचार आहे तो ऋग्विद्येविषयी शत्रु दासविष्णासादीं आणि मुण्डक
उपनिषदुं समाप्त झालें, हें कश्चिष्णासादीं झाला आहे ॥ ११ ॥

तृतीय मुण्डकांतिल द्वितीयखंडाचें विवरण समाप्त झालें

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाक्सस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

यद्यप्येवंप्रथम मुण्डकोपनिषदाचें विवरण संपलें.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

चर्चें तोंदेंच शोकवळें आहे, ते श्रुतीला मान्य नाही, श्रुतीचे सारसर्वत्र मध्याच्या श्रीलिंगास मान्य नाही आणि अद्वैतविद्येला पुनः अर्थ अभिधानावर यत्नविनाच्या श्रीभक्तराचाचोस ही मान्य नाही, हे पुरुषाच्या हातातील सलकड्यांतर्कें उभड आहे आतां 'कर्म न करणे' हा नियम मनुष्यस्वभावास व विरोधत 'आयेंस्थानाळा' साली हिंदुस्थानापर्यंत एकमतानें किंवा कर्माभावातें एकसमान्या आमच्या वेधील लोकास आवडतो' कांही बाक्यांचा फायदा घेऊन व 'मिथिलाया हि दुष्घापा का मे द्द इमिर्न-वेत्' इत्यादि आभाची बाक्ये पोपनासारखा घेतून आमच्यातील 'वेदंता' म्हणून पणारे कांहीं अल्पसंख्य लोक सर्वकर्मशून्य झाल्याचें स्वोमही मिरवितगत पण वेद आहे, तोंपरंत उदरगतें कांही तरी भरलेंच पाहिजे, तेव्हां 'इत्यादिति त इमोहोकात्' इत्यादि श्रीलिंगागत श्लोकांचा अनर्थकारी अर्थ करून वाटेल तें कम करण्यास मजत होताना आणि 'अधर्माच्या माळेकेंस वेपारा अधळा' आपल्यास व आपल्या अनुयायास कांहीं सज्जपात मेऊन दावितो, त्याप्रमाण हे लोक स्ववपना वरून आपल्याचरोवर दुसऱ्याच्याही गळ्याला फूस दाविताना असो, तात्पर्य हें आहे की परमार्थ-ज्ञानि करणाऱ्या विद्यार्थी उत्पत्ति हा कलियुगाचा वृष पाया, हाचा नाश करणे हें प्रत्येक भुज्यास पुरुषाचे कर्तव्य आहे विद्यार्थीक पदार्थ उत्पन्न करणाऱ्या कर्मांचा त्याग करावयाचा म्हणजे एक वी चेंच जिवकी कर्मा करितां येईल तितकीं करावयाचीं आणि राहिलेल्या वेळत व असलेल्या शांती, शरीरानें अध्या मनातें पण असलेल्या इतर लोकांचा समाचार घ्यावयाचा, हें श्रुतिस्मृतिप्रणीत तत्त्व आहे अनुभवाही असच आहे नाणवटला प्रत्येक सरा साधु 'जड जीवा उदार केला । भावे सुरभ दाखिला' याच न्यायानें वागत असतो आणि श्रुतीचा न्यायवर उभेरा असच आहे वाही कर्में बद्दक आहेत, म्हणून सर्व कर्मांचा त्याग करजे, हें शोच्या होतात म्हणून इत्यसयद करावयाचा नाही किंवा 'कां न सदन ब्रह्मावे की स्वातचि ती विदें करील पुस' या पतीकनि 'न' काडून टाकावयाचा, जसे होईल । अतो

दुसरी गोष्ट 'सर्वविद्याप्रतिष्ठां ब्रह्मविद्यां या पदसमूहाकडे मुमुक्षुचे लक्ष्य वेधार्थें, अशा माही मगोदेवता मला सांगते आमविद्या किंवा वेदादिद्या ही सर्वविद्यास अस्मित्व देणारी, त्यास आश्रय देणारी व त्याचें नियमन करणारी आहे माझ्या समजुतीने ब्रह्म-विद्येच्या या लक्षणाकडे तितके लक्ष्य रागार्थें, तितके आपल्याकडे जे भुज्यास लाव आहेत त्यांचे लक्ष्य लागलेलें नाही किंवा मध्य अनेक, मध्ये । अनंत विद्या आहेत, आमच्या पूर्वपूर्वजांस पुष्कळ विद्या शिकण्याचा होस होता पण पण विधी अथवाधर्मेकर्म्यांचा अवतार होऊन सन्यासदीक्षेची किंवा सर्वकर्मसंन्यासाची मुहूर्तमेव रोविली गेली, त्या दिवसापासून पुढें आज नागार्धत विश्वविद्येसचधार्थें जें ओदासिन्य जो निस्कार अर्थात्त शांता व जो आमच्यामध्यही आजपर्यंत आनुबधिक सकारणां जिवन राहिला आहे, त्याचें अल्पसें बंधन करितांना सहस्यमुहारी शेष छद्मं बनेल, मग माझ्या सारख्या एकमुनी अल्पज्ञाने त्याचें फाय वणन करणे । नाही म्हणावयाला अपराविद्येकडे वेदावर प्रविष्टान सारजेत्या धर्मशास्त्राचे, व्याकरणाचें आणि न्यायाचें अल्पबन मान काही माझ्या लोक करितात व कांहीं माझ्या आपआपल्या शास्त्रेतील वेदाचें अल्पबन करितात पण वेदाभ्ययन म्हणजे वेदांचा विद्या सादी आहे सर पादिल असतां, वेदाचा नव बगझ वेदकथेय जो परमेश्वर व त्याहून ही अत्यंत पलीकडे जसपारं बल

त्वाङ्गणाया सिद्धांतीत फरक पडेल ही गहाची गोष्ट झाली, पण मह्य हें स्वतः व स्वरूपान निर्गुण आहे, म्हणून त्याचें स्वरूप व हें स्वरूप सिद्धित्वापासो सांगणारी महाविद्या, केव्हाही व कोणत्याही प्रसंगी अन्यथा होण्याचा समभव मुद्दा मारी काही परिस्थिती पाहून राजा किंवा सरकार कायदे करिते व परिस्थिती बदलली म्हणजे ते कायदे किर्तविते, तसा प्रकार महाविद्येचा नाही कारण तेथे परिस्थितीचाच अभाव असतो कायदे प्रथकर असोत किंवा स्मृतिरूप असोत, कालस्थळानां परिस्थितीत अंतर पडल की ते कायद्याचे पथ किंवा स्मृती अन्यरूपाने अवतीर्ण होण्याच पाहिजेत पण महाविद्येत कालस्थळाचा मंत्र नसतो, म्हणून, महाविद्येचे स्वरूपांतर होण्याचा शक्यता उत्पन्न होत नाही अतएव महाविद्या नित्य म्हणजे अपौरुषेय आहे

याप्रमाणे श्रुतीला 'अपौरुषेय' वा म्हणतात व म्हटलें पाहिजे याची एक उपपत्ती आहे आता या मनात जाणवती एव दोन सिद्धांतांचा साक्षात् उल्लेख आहे, त्याचें स्पष्ट-करण, मला वाटतें तसें, करून या मंत्राची रजा घेता 'महादेव हा विश्वाच्या उत्पत्तीचें निमित्तकारण असून त्याचें पालन पालनही करणारा आहे' असें श्रुतीनें म्हटलें आहे 'अर्थात्च या दास्यभाषासून एक सामान्य सिद्धांत निघतो तो हा महाविद्या समजण्याला अधिकार लागतो हा अधिकार किंवा योग्यता म्हणजे जे काही कर्तव्य प्राप्त झाले असो, ते निष्कामत्वांनें करून आणतें अतः करण शुद्ध करावयाचें आणी जननर्तें अतः करण शुद्ध होत जाइल, तसातसें महाविद्येन व महाप्रवचन केवळ स्वरूपांतराचेंच व लोक-कल्याण करण्याच्या उद्दिष्टाने करावयाचें स्वार्थसाधनाच्या म्हणजे स्वतःच्या शरीरास व मनास उपभोग व आनंद देणा या वस्तूचा त्याय करून सन्यासवृत्तीनें अर्ण्यांत किंवा उदासीनवृत्तीन समाजात राहणें हा माय ठीक असो वदावितु, पण समाजात सन्यास वृत्तीनें राहून लोकांचें सुखे कल्याण करण्याकरितां आपली काया व आणतें मन चद्रनापरि-मिन्नविषयानें शरीराचे व मनाचे दोष नाईतसें होतान, आपलें मन विरतीण होऊन नें साधु पुरुषांच्या, परमेश्वराच्या किंवा महात्मांच्या निमर्षानें सह्य होत जाण्याचा समभव असतो, तसा केवळ शरीराच्या किंवा मनाच्या शुद्ध नैष्क्यानें म्हणजे कर्मस-न्यासानें उपन्न होइल, असें मला वाटत नाही 'गहि सन्धसनादेव सिद्धि समधिगच्छति' 'कायक्रेमपाश्चजेद्' इत्यादि शान्तावाक्य मी म्हणतो, याहा प्रमाण आहेत अद्वैतामताचे सारे प्रणेते प्रत्यक्ष श्रुति-उपनिषदाचार्यही म्हणतात की 'अपविद्या म्हणजे धर्माधर्माची सापत्न्य व स्वार्थी कळ सांगणारी विद्या हीय' म्हणजे नाहीं तरी स्वतःचे विषयकल्याण करणारी कळ येणून त्याच्या सिद्धपथ जें विशेष कर्म करावें लागणार, त हें कर्म सांगणारा असा विद्या असतो, म्हणून ती न्याय्य आहे याचा अर्थ सर्वज्ञाच्या त्याग कर्तव्य, असा नव्हे तर स्वतःची विषयसमृद्धि करणाऱ्या कर्माचा व ती विद्या सांगणाऱ्या अपरविद्येचा मात्र त्याय मुमुक्षुला विहित आहे आचार्यांच ह तात्पर्य आहे, असें मला वाटतें अतः नसतें तर श्रीमन्मुक्ताचार्यासारख्या अलौकिक जीवन्मुक्तनेहानें जगत्कल्याणार्थे मर्यादात्रयींवर विलीन, न्यायशुद्ध व आपल्या जीवन्मुक्तीनेहानें सर्वांत दिव्यतुटाहणार्थी भक्त्ये त्री कां लिहिंली किंवा अममताचा उल्लेख करण्या-सांगी दिव्यजगत् करण्याचे अम नदी करावला येतले' तें वाही नव्हे, 'जीवमुक्ताने स्वदिव्यतेनेहक कर्मापेतेन स्वपरापर आधिक कल्याण करणारे कर्माचा मुद्दा त्याय करावा, 'ई जें स्वपरिपालकादी मत आमच्या आपुनिक समाजात आज पांचसहस्रे

हे नामवरण पुनः निरंत होऊन आमच्या राधाची जगितपत्न्या स्मरेंतल्ल नाही, तरी उत्कल दगल वास्तव्य करित राहील. तसेच सर्व जगतल्ल मोक्षाचा मार्ग दाख-
विण्याहाये सोदव सिद्ध अथगाणी म्हायिया ही इतर विद्यापी आदिजननी, पालनकर्त्री
च निरंश्री आहे ह्या उपनिषदावयाची साधकता सर्व जगाच्या प्रत्ययाला घेईल.

२ दुसऱ्या अंशत संमदावपरंपरेचे वर्णन आहे. पररा कायम उक्तेने हे सर्भतोपरी
इष्टमद आहे. विद्येच्या संमदावपरंपरेने विद्येचे रहस्य कळण्याचा मार्ग सुवर होतो
आता संमदावपद्धतीत रहस्यकथन ध्यानि विशेषविधि यांचा अंतर्भाव होतो, हे स्वल्पतः
न कळल्यामुळे विधिचे अनुपालन हेच मुख्य अंग आहे, असे समजून काही लोक
इतके पुढे जातात की विधिलाच रहस्य समजू लागतात व विचारें रहस्य एकीकडे
राहते अथवा निर्मल्यवत् होते. समदाव पुष्कळ रुढ झाला किंवा विशेष प्रसृत झाला
म्हणजे त्यांत सामान्य लोकांचा मरणा जाण्व होतो. कवार्हत समजण्याइतकाच त्यांचा
अधिकार असतो व श्रीगुरु हांगनील झाला 'वेदान्त' असे प्रायः समजून हे
अतिशुद्धाल भाविक विधिविधानाच्या जाग्यांत आपल्यास जडकापून घेतात व ज्ञान
रहस्याचे गुदतत्त्व समजण्याची ऐत नसल्यामुळे यानें कल्याण होत नाही. हा एक
परिणाम होतो हें टीक पण रहस्य समजण्याची ऐत आहे, असा लोकांनी काय पावक
केले आहे की, त्यानीही कर्माच्या कवार्हतीत मात्र अडकून राहवें! याचा
दुसरा परिणाम असा होतो की हें विधि-विधानाचें 'बड' नवीन चोरे व चोवस
लोकांस मान्य होत नाही, म्हणून विधीच्या सर्भतीने औदासिन्याने राहणारे
विचारहरयाची आवाळ होऊन जाते. निधीविषयी अथद्वा उत्पन्न झाली की
विद्यारहस्य अथद्देव होतें! असा आजचा प्रकार आहे. हा बदलावा, असड विद्या-
रहस्याचें दानमतिदान समदावानुसार व्हावे पण विधिविधाने ही परिस्थित्यनुसार बद-
लावें, असे मल्ल पाटले. समदावत शिष्यवर्गशेषाव पांक अभ्यसन होयार गाई.
यासाठी समदाव हवा. तथापि पूर्वकाली शिष्य समिधा घेऊन जात असत, म्हणून
जाताच्या शिष्यानी समिधापद्म कळवच गुरूचें ओपसितव पत्करले पाडिजे, असा
हट भारणें हें माहया समजुतीने बरोबर नाही. विद्यादानमतिपद्मच्या समदावाला 'सो'
वत् गणे आदि नव्यावरोपर गाडीचा नाश होऊ नये, एतद्दर्थमल्ल हें लिहावें लागले आहे.

३ तिसऱ्या अंशतील प्रथ उक्तमोक्षम आहे, असे 'सर्किफिकेट' देण्याचा मल्ल
जथिवार नाही तरी पुनः म्हणतो की, हा प्रथ उक्तमोक्षम आहे. तत्त्वज्ञान म्हणजे
काय, याचें धान शोनकाला पूर्ण होतें. ज्या एका सिद्धताचे विद्या एका वस्तुचें
ज्ञानविज्ञान झालें असता तिच्यातील सर्व सिद्धांताचा व चरचर वस्तुचा उल्लगल करिना
वेऊन परस्पर-तकभही कळतात, ते सिद्धान किंवा ती वस्तु ज्ञात झाली म्हणजे तत्त्व-
ज्ञान झाले, असे तत्त्वज्ञानाचें लक्षण शोनकाला विदित होतें. तरतज्ञान म्हणजे सर्व
विद्याचें जापिष्ठान असें वडिल्या मंत्रांत म्हटले आहे, त्याचें तरी तात्पर्य हेच आहे.

अनुभव हा प्रत्येक विद्येच्या मुळाशी असतो विद्या अनेक, नव्हे! अनंत आहेत.
एकाच तन्हेचा अनुभव पुष्कळ वेळ झाला म्हणजे स्वात्मिज्ञानाची भुनिवा सिद्ध होते
व तिला कार्यकारणभ्रंशलेनें वडू केळी, म्हणजे स्वात्मिज्ञान (Idoction) सिद्ध होते.
इतर सर्व गोष्टी एकरावण्या असतील तर प्रत्येक कारण 'एक विशिष्ट कार्य माघ
अन्यत्त वत्त भ्रंजेने.' हा मृष्टीचा नियम आहे. इही नियम अनुभवाचें सिद्ध होतो.

दायें वर्णन करण्याकडे आहे. एण हें आम्हांस हाय होय ! आमची स्थिति म्हणजे सुवर्णसपन्न कौशागारास कुतूबें घालून त्याच्या सर्भोवती पादराभाय करणाऱ्या गोलेद्वाराज निपायाप्रमाणें आहे। वेद वीकळे, वेदांचें संरक्षण केलें म्हणजे आम्हांस मुक्ति मिळेल, अशी आम्हांनी अवलम्ब समजून करून घेतली आहे। आमच्या अलौकिक पुण्यानिं आम्हांस रत्नसहित शुवर्णनाडाप्रकाराचा देवा लायला आहे. एण आम्ही जसें मत्स्य कीं 'हुं' का 'चुं' न करीतां गुपयुपवर्णे आम्हांस मास झालेत्या अद्वितीय सारस्वताचें लिप्यासाक्षानें वास्तवसंक्षण मात्र करित आहेंत. जिथेच्या पटीकडे, अंतःकरणांत, आम्ही वेदज्ञानाचा पवेश होऊ देत नाहीं. भीति ही कीं पट्टकर्णी मंत्र होऊन त्याचा रक्षणेदेह होईल। अशी इतरानींतीतील स्थानरागासारखी आमची स्थिति असावीना ! हर ! हर ! ! असे, न्यायमीमांसाव्याकरणादि शास्त्रांची हीच दशा। न्यायाच्या शाब्दिक कोट्या आम्ही लक्ष्मी, निरुत्तर परिष्कार टोवूं, 'अद्विते जुहोति,' 'अनुद्विते जुहोति' या त्रिगोपी पानपांजर रणें माजवूं, नस्येक वायव विधिर आहे, असें व्याकरणाच्या जोरावर सिद्ध करू; सधें आमची बहादुरी पाहून प्यारी. पण फलभुति काय ! काहीं नाहीं. विश्वकर्मातील अर्जत विषयांचा न्यायशास्त्रपद्धतीं उलढडा करून परमेश्वरालीलेया व सामर्थ्याचा शोध लावण्याचा, त्यातील भक्ति दृढ करावयाची व जनतेची कष्टमप यात्रा सुखदारी करून त्यांची संरक्षति मोडून दिलेली इतकी उत्तम करावयाची, हा जो न्यायशास्त्राचा मुख्य उपयोग तो गरीबता होऊन न्यायशास्त्र म्हणजे शाब्दिकवादाचें अवडंबर मानवावयाचें हा विपरिणाम साळा। महाविद्यालयासारख्या महापुरुषानें व्याकरणशास्त्राची व्यवस्था लावून भाषाशास्त्राचे (Philology) नियमांचा नकाशा जागृत ठेविला, काव्याचम, पतागळी, गद्योक्ती इत्यादिकांनी रया शास्त्राचा विचार केला, त्याचा आमच्या आपुनिक वेवाचरणार्थीकाय उपयोग केलाचरें ! असे; स्वर्गांतून रामानाची परिस्थिति काळजापूर्वक पाहून समाजशास्त्राचे नियम मनुज्यादि माणुष्यांनीं शोधून काढले व समाजाची व्यवस्था लाविली, तीच व्यवस्था अद्यापि ही, समाज परिस्थिति बदलली अजतांही, आम्हां चालूं ठेविली आहे, हें पाहून मनुष्यावन्वयादि, मदर्भसि क्रिया त्यांच्या आत्म्यांस आमची बहादुरकी केवडी वाटत असेल व आपण या कर्षित सर्वज्ञ परमेश्वराच्या पंकीस नेऊन घसविलें आहे, हें पाहून त्यांच्या दोष्यांतून आमंदाभूचे पूर होतत असतांही, नाहींचरें ! असे. कोटसा उगाव्याचा, तेवसा काळाच निपायचा. आमचे नशीब कीं आमच्या पूर्वजांनीं शोधून काढलेल्या विश्वनियमांचे व कर्मनियमांचें भंडार-घाट करून कां होईना ! अद्यापि आम्ही निमत ठेविलें आहे. भाग्य आमचें कीं ऐतिहासिक हेस व पूर्वजांनीं बसली, यांची वाट जरी आमच्यातील काही लोक जागृतान, न्यायमार्गे शास्त्राच्या व कर्तृत्वाच्या उदात्तान घालांन सौत्याहूनही मोलवान् असणाऱ्या संघाची रान्तगोळी जाही केली नाहीं किंता पूर्वीचें संघ अर्थात करणाऱ्यास नतीचाद्राज्ञानमार्गे सुखान चमविलें नाहीं. परमेश्वराची छमा कीं आमचें विश्वमोलवान् संघर्षांकी वरुष संघ आमच्या पूर्वपूर्वजांचे मुद्दिनेच सांगण्यास आमला निगंत आहेत जाली मला अशा अगडे कीं पौरुष्य व पाम्हास्य छीर्वांचा समागम झाल्यामुळे आमच्या-मध्ये लनकरन चौरसबुद्धि व कर्मशीलता पुनः उत्पन्न झोण्याचा पुष्कळच संभव आहे. ती सार्थ झाली तर आमचे अनेक सहस्र वर्षांचे धानुवैदिक ज्ञानसंस्कार जागृत होऊन आमचें ज्ञान व आमचें कर्म बरिष्ठ प्रतीचें होईल आणि हिंदुस्थानचे व्यापारधाम

सा तीन वस्तु एकद्वयी असतात, हे सिद्ध करण्याचे हे स्थल नव्हे. अगो, हे सच्चि-
नन्दस्वरूप परमेश्वराचे आहे व सत्=चिन्=आनन्द हे रूप परब्रह्माचे आहे हे आप.
न्याला 'मवचनावे किंवा सुद्धेने किंवा व्यपगतने सिद्ध करितां येत नाहीं.' प्रोक्ततः
हे आपत्पास कळते. पण आपण केवळस्वरूप होऊ, निर्दिश्य होऊ, महारूप होऊ,
देव्या स्तानुभवाने कवेत् 'असें भूति सांगू मात्र शकते. हे सामर्थ्य तिळा आहे म्हणून
ही ती अपोक्षेप आहे, हे निराळे. पण हे गृहीत धरून मात्र आपले सर्व व्यवहार चाल-
तात, हे समजून घेतले तर मात्र परविद्येचे प्रोक्षज्ञान होईल, असें मला सुचनावेसें
वाले म्हणून ते वेधे सुचविले आहे असो, सा पद्धतीला अतिन्यायपद्धति
(Transcendental Logic) व या तत्त्वज्ञानाला महाविद्या (Transcendental
Philosophy) म्हणतात.

४. शून्यकपध्याला अगिरा रूपाने उत्तर दिले. परा आणि अपरा विद्या जाणून
घेणेव्या आहेत. अपरविद्येसह परविद्येचे अभ्ययन व ज्ञान झाले म्हणजे तत्त्वज्ञान-
ाची सांभोगता सिद्ध होते. पूर्वसमवायामगणने अपरविद्येत जो कवेदादि पार
वेद व शिष्टग्रन्थादि सहा असे वांचा सपह होतो, त्या सपदाकडे व्याचार्यांनी केवळ
कर्मपर दृष्टीनें मात्र पाहिले आहे. कवेदादिदेवात अनेक शास्त्रांचा अन्तर्भाव होतो, हे
आचार्यांस विहित असलेच पाहिजे. तथापि कवेदादिकांचा विनियोग केवळ यज्ञ-
शागादि कर्मे व कर्मांची उपाये याकडे मात्र होत असल्यामुळे कवेदादि ज्ञान ईशान्या
वाक्यासही तत्कालीन रुढीच्या आधारावर अपरविद्येत म्हणजे कर्मशास्त्रान-धर्मशास्त्रांत
त्यांनी घातले आहे, हे नोंदच आहे पण मध्य असा की, कवेदादि सर्व सारस्वत कर्म-
भ्याख्यानेच करणारे आहे की काय ! उघर्णे कवेदाचे धेंडिले वरपर साथे अभ्ययन
केले जाते, तो सुद्धा सांगेल की वेदांत अनेक वेदकालीन आचारांचे ओप पाहू शकले
आहेत. त्याप्रमाणे अनेक भारतीयसिद्धांतांवाही उल्लेख त्यात आला आहे. इतकेच
नव्हे पण ज्याला आपण लवकरच 'परविद्या' असें म्हणू ते परमेश्वरविषयक अनेक
सिद्धांत ही 'अपर' विद्येत गोपिलेव्या कवेदसहितेंत आढळतात. तेव्हा मध्य
वाटनें की कवेदादिदेविकी धर्मकांडाचा मात्र भाग आपापानी आपल्या विचारांत
घेतला व तो समजून हेम आहे, असें समजणे, हे सांगितले. हे ही सर्व ठीक आहे.
जाना कवेदादि अपरविद्येत कर्मकांडाशिवाय ज्ञानाचाही बराच माग घेतो, भूगोल,
इतिहास, चरित्रवर्णन सामाजिक चालीरीति, लढायांचे वर्णन इत्यादि अनेक ठळक व
अनेक शास्त्रीय गौरीचा अन्तर्भाव होतो, त्यांचे काय कालेपाचे ! मला सुतीचे व
आचार्यांचे मनोगत असे दिसते की या ज्ञानाचा ही अन्तर्भाव अपरविद्येत करावा.
पण सामान्यतः स्वार्थी कर्म 'अपर' (कर्मापत्तीचे) आहे असें धोरण म्हणतात,
म्हणून स्वार्थी वैदिक कर्मसुद्धां त्याच आहे, असें साते. आपार्थ ही म्हणतात की,
कर्मपर (त्यांनी जेथे जेथे वैदिककर्मचांचा उल्लेख केला आहे, तेथे तेथे कर्म म्हणजे
स्वार्थी कर्म असाच अर्थ घेतला आहे, अशी मशी समजून आहे. असो,) अपर
विद्या हेच म्हणजे त्याच्ये आहे, हे ही म्हणणे अद्वैतसिद्धांताच्या पद्धतीला अनतिक्रमच
आहे पण याचा असा मात्र अर्थ नव्हे की मुमुक्षूने वैदिक किंवा व्यावहारिक स्वार्थी
कर्मांचा असा त्याग करणे विहित आहे, त्याचप्रमाणे 'लोकहितवादी' कर्मांचा ही
त्याच करता. याच न्यायाने 'व्यवहारविद्येत अन्तर्गोरे जे विषय, त्यांचे स्वरूप वर्णन

असौ, व्याप्तज्ञान हात्वावर मय अनुमान (Deduction) सिद्ध होत जायि विद्येच्या उत्पत्तीला आरंभ होतो. विश्वनील एका विषयास्यधर्मे अनुभवानें सिद्ध झालेला काय-कारणनिगमित ध्यानिज्ञानें नितर्कानें जास्त होतेला, नितर्कानें नितर्की ती विशिष्ट विद्या शास्त्राच्या स्वरूपास घेते आणि भूलाशास्त्र, भूशास्त्र, जीवभूतशास्त्र, (घातच बनणति शास्त्र व प्राणशास्त्र इत्यादिनांचा अंतर्भाव होतो) इत्यादि इद्रियांस गोचर होणाऱ्या अनेक विषयांची अनेक शास्त्रे होतात यगित्वांस स्वरूप सिद्ध होतें, कारण घात अनुभवाची अपेक्षा कारण नसते, मन, इद्रियांचें अंत स्वरूप, इत्यादि इद्रियानि अगोचर पण अनुभवास गोचर वस्तूचीं शास्त्रे अंतर्निरीक्षण (Introspection) पद्धतीनें तयार होतात. असा काही शास्त्रांच्या उत्पत्तीचा प्रकार आहे पण अनुभवाला आरंभ काय ? इद्रियांच्या द्वारेनें जे विश्व प्रकट होतें, ते सार कायप्रकट ? इत्यादि प्रश्नाला उत्तर देण्यासाठीं अत्यात्म्यादि शास्त्रांची (Metaphysics) उत्पत्ति होते याच्याही पुढें जाऊन या सर्वांस आधारात असणारे व जीवांच्या आहारविहाराला, सदाचाराला, जीवसमूहांच्या शांतताला, मार्गास सर्वकलादिकांसही आश्रय असणारी जी विद्या निरुद्धाविद्या अथवा तत्त्वज्ञान असें म्हणावयाचे, हा पहिल्या मंत्राचा अभिप्राय आहे व हे तत्त्वज्ञानविज्ञान झालें असतां मयें विद्या व सर्वे कर्म यांचें ज्ञान होतें, हे सांगण्याचा तृतीय मंत्रांतर्गत प्रश्नांचे मनोगत आहे असें जाणें म्हणून मी म्हणतों की या मंत्रानें ज्ञान मन्त्र केला आहे, तो उत्तमोत्तम आहे, अर्थान्तच याला जे उत्तर येणार तेंही उत्तमोत्तमच असलें पाहिजे

आजही एका गोष्टीचा उल्लेख करून हे प्रकरण आरंभतें घेतों कोणत्याही प्रकारचा अनुभव असो त्यान अनुभव घेणारा व अनुभव घेण्याचा वस्तु, या उभयपक्षांचें अस्तित्त्व आपल्यास गृहीत ध्यावे लागतें जीवाचे व वस्तूचे गुणधर्मे आपल्यास इद्रियादिकर्मां समजतात व सिद्ध करितां येतात पण त्यांचा 'आहेपणा' कोणत्याही साधनाने सिद्ध करितां येण्यासारखा नाही सर्वे पाचरसृष्टीत जी 'आहेपणा' भौतमौल भरला आहे पाहण्यास व पाहण्याचा वस्तु, अद्वैतानु आणि इद्वैतानु (subject and object) यांमध्ये जी 'आहेपणा' भरला आहे, तो कां ? तो काय आहे ? हे आपल्यास (आहेपणा असलेल्या वस्तूसच) सिद्ध तरी कसें करितां येणार ? एसादी वस्तु विमते म्हणून ती असते असें आपण म्हणतो, पण याला आधा ? म्हणून दिसते म्हणून तें आपल्यास 'आहे' असें म्हणतां याचपार्श्वे नाही, किंवा जीव दिसत नाही म्हणून तो नाही, असेही म्हणतां कामा नये गुणकर्म दिसेल, पण 'दिसतें तें असतें' हे कशाकरून ? सारांश, 'आहेपणा, अस्तित्त्व, सत्ता 'existence' ही शेट आपल्यास गृहीत ध्यावी लागते विशेष वस्तु उत्पन्न होतात व नष्ट होतात पण 'आहेपणा' के-इती नष्ट होत नाही असो, आप्तमार्गे 'दित्वाची' व 'आनंदत्वाची' हकीकत आहे आपल्यास ह्या किंवा त्या वस्तूचे विशेष ज्ञान असतें पण कोणत्याही विषय पूर्णपण आपल्या पुढें आला असतां तो यहा वारण्याचे सामर्थ्य जें बुद्धीला असतें, त्या विशेषज्ञानाच्यातर्गे तानाचक्षणाचा गड्ड किंवा निर्विकल्पज्ञान असतें. हे ज्ञानही आपल्यास गृहीत ध्यावें लागतें व तें ही अस्तिवाचमार्गे सर्वत्र ओतवित भरलें आहे ही चिह्नानु, निर्विकल्पज्ञान, विश्व knowledge ही आपल्या विशिष्ट-ज्ञानानें साध्य होणारी वस्तु नव्हे आप्तज्ञानधर्मे (Bless) ही देव म्हणतां येईल.

हा तीन वस्तु एकरूपी असतात, हे सिद्ध करण्याचे हे स्थल नव्हे असो, हे सवि-
नदस्वरूप परमेत्माचे आहे व सत्=चित्=मानद् हे रूप परमेश्वरचे आहे हे आप-
ल्याला 'प्रपचनाने किंवा युद्धाने किंवा अभ्यसनाने सिद्ध करिता येत नाही' परोक्षतः
हे आपल्यास कळते पण आपण केवलस्वरूप होऊ, निर्बिम्ब होऊ, मूलरूप होऊ,
तेव्हा स्वानुभवाने कळेल 'असें भूति सागू मात्र धरते हे सामर्थ्य तिला आहे म्हणून
ही ती अपोलोपेव आहे, हे निरासे पण हे गृहीत धरून मात्र आपले सर्व व्यवहार चाल-
तात, हे समजून घेतले तर मात्र परविद्येचे परोक्षज्ञान होईल, असें मला धुचतावेसें
वाटल म्हणून तू येथे सुपविले आहे असो, हा पद्धतीला अनिन्वायपद्धति
(Transcendental Logic) व या तत्त्वज्ञानाला अज्ञानविद्या (Transcendental
Philosophy) म्हणतात

५ शौनकप्रश्नारा अगिरा ऋषीने उत्तर दिले परा आणि अपरा विद्या जाणून
घेणेच्या आद्वैत अपराविद्येतह परविद्येचे अभ्यसन व ज्ञान झाले म्हणजे तत्त्वज्ञा-
नाची सामोर्षंगता सिद्ध होते एवसप्रदायाप्रमाणे अपराविद्येत जो ऋग्वेदादि चार
वेद व शिक्षावल्पादि सहा असे पांचो सप्तह होते, त्या सप्तहाकडे आचार्यांनी केवळ
कामपर दृष्टीने मात्र पाहिल आहे ऋग्वेदादिवेदत अनेक शास्त्राचा अंतर्भाव होतो, हे
आचार्यांस विदित असलेच पाहिजे तथापि कावेदादिकांचा विधिभोग केवळ यज्ञ
यागादि कर्मे व कर्मांचीं उपनिं याकडे मात्र होत असल्यामुळे ऋग्वेदादि ज्ञान देणाऱ्या
वाङ्मयासही तत्कालीन रुढीच्या आधारावर अपराविद्येत म्हणजे कर्मशास्त्र-धर्मशास्त्र
त्यांची घातले आहे, हे मोटच आहे पण मग असा की, कावेदादि सव सारस्वत कर्म
व्याख्यानच करणारे आहे की काय ! ज्याने ऋग्वेदाचे र्थेडते वरवर साध अभ्यसन
कले आहे, तो सुद्धा सगिल की वेदांत अनेक वेदकालीन आचारांचे ओष प्राप्त झाले
आद्वैत त्याप्रमाणे अनेक शास्त्रावसिद्धतांचाही उल्लेख त्यात आढा आहे इतरेच
नव्हे पण ज्याला जाणून लक्ष्मण ' परविद्या ' असें म्हणू ते परब्रह्मनिष्पन्न अनेक
सिद्धत हा ' अपरा ' विद्येत गोविलेल्या ऋग्वेदसहितेत आढळतात तेव्हा मला
घाटते की ऋग्वेदप्रवेदांचे कर्मकांडाचा मात्र भाग आपायांनी आपल्या विचारांत
घेतला व तो मुमुक्षूते देव आहे, असें समजावे, हे सगिलत हे ही सव टाक आहे.
आतां ऋग्वेदादि अपराविद्येत कर्मकांडाशिवाय ज्ञानाचाही भाग मात्र घेतो, भूमील,
इतिहास चरित्रवर्णन सामाजिक चालीरिति, लढायांचे वर्णन इत्यादि अनेक टंक व
अनेक शास्त्रीय गोष्टींचा अंतर्भाव होतो त्यांचे काय क्रावयाचे ! मला श्रुतीचे व
आचार्यांचे मनोगत असे दिसते की या ज्ञानाचा ही अंतर्भाव अपराविद्येत करावा
पण सामान्यत स्वार्थी कर्म ' अपरा (कर्मातीचे) आहे असें श्रीरुष्ण म्हणतात,
म्हणून स्वार्थी वैदिक कर्मसुद्धा त्याच आहे, असें झाले आचार्य ही म्हणतात की
कर्मवर (त्यांनी जेथे जेथे वैदिककर्मांचा उल्लेख केला आहे, तेथे तेथे कर्म म्हणजे
स्वार्थी कर्म असाच अर्थ घेतला आहे, अशी मला समजून आहे असो,) अपरा
विद्या हेच म्हणजे स्वायत्त आहे, हे ही म्हणजे ज्ञानसिद्धतांच्या पद्धतीला अनसक्तच
आहे पण याचा असा मात्र अर्थ नव्हे की मुमुक्षूने वैदिक किंवा व्यावहारिक स्वार्थी
कर्माचा जसा त्याच कर्मे विहित आहे त्याचप्रमाणे ' लोकहितकारी ' कर्मांचा ही
त्याच करावा याच न्यायाने ' व्यवहारस्थितांत आणणारे जे विष्णू, त्याचे स्वरूपवर्णन

करणाच्या शास्त्रांचा ही सर्वांगी-बुभुक्षु व भुगुक्षु या उभयपार्श्वी-रूपाने वारणा ' अंशे
 ही आचार्यनी कीर्ति परमाधीन व आपहाने म्हणून आहे असे मला ठाऊक
 नाही पण आलीकडील पांच सदाश्री वर्षांच्या आमच्या मादान कालात अपरविद्येने
 सांगितल्या शास्त्रीशास्त्रांतांचा व विहित केलेल्या कर्मांचा त्यास झाला व चमत्कार
 असा झाला कीं जित्ज्ञानविद्यानाच्या अप्यापनाला व अप्यपनाचा निवत ह्या जगतां
 शरीर परमात्मज्ञान किंवा परविद्या ही औदासिन्याच्या उप्पत्तेनें कापून घेता !
 आणि शुद्ध शब्द उच्च रूपान्या कौट्याचे मात्र साक्षात्प झाले असो,
 ज्या दिवशीं मन्वेक फविकुलोलन्न यामुद्रासि परविद्येची सरी गोडी लागेल,
 'पादिवरी' या विद्येची घोळणी व ठरलेल्या कोट्या व ठरलेले शब्द वाप्याची
 पद्धति नाहींनी होऊन जाईल आणि अपरविद्येत जनमंत होणाऱ्या शास्त्रांतिल
 सामान्य सिद्धांतचें ज्ञानविज्ञान शान्वासेराज परविद्येचे अप्यपनही यथानीय होणार
 नाहा हें समजेल अशी मला पूण सात्री आहे

सात्री, अपरविद्येत विद्यांतिल दुर्बाराश्य परतचा उल्लेख करून 'पांची परवर्था
 लावणाऱ्या शास्त्रांचा आणि जीवांचे व्यक्ति व समाजाला ऐहिक व दार्शनिक सुख
 देऊन कल्याण करणाऱ्या कलांचा जतनाप होतो या शास्त्रकलांच्या जग्यातानें
 जीव्याला सुख होते, त्यामार्गे जित्यामित्यविद्येकार्ये, वैराग्याचे, मन कथमनाचे व
 मोक्षाचे चीन रूपमार्गानें कां होईना पण वेरले जाते याचवेळीं सत्त्वज्ञानाची इच्छा
 जागत होते आणि शोनक अविरताकडे गेला अर्जून श्रीकृष्णाला शरण गला, त्या
 सारखे सुखाने पुरवडी सद्गुरूला शरण जाताने आणि महाज्ञानविद्यानाचा लाभ करून
 घेताने यामार्गे मूर्खता महाविद्येचा अधिकार प्राप्त करून देणारे जें साधनच
 सदप त्याचा लाभ शाहण्या जीवाला कर्मानें प्राप्त होणाऱ्या कलांची अनित्यता पाहून
 व स्वयंदराशाहानें 'या अनित्यतेचीं कायकारणें शोधूनपानतर आशेआर होतो
 कलाची अनित्यता पाहून वैराग्य उत्पन्न होत, त्याचवेळीं शास्त्रज्ञान असेल तर, फल
 उत्पन्न असत तरी कायसुखानें किंवा निपयोपयोगानें जीवाला स्वतंत्र सुखयासि कां
 होत नाही याची कायकारणपारिका समजेल तर, चट्चनेन प्राप्त झालेले वैराग्य
 वायमचे राहिले अमशानेवैराग्यापमार्गे दसो दिवशातें नाहींतें होणार नाहीं अशीच
 मन कथमनादिकांची गोष्ट आहे विवेक वैराग्य इत्यादि ही मोहाभूमिका तयार करणाऱ्या
 साधने आहेत; पण 'पांचा अधिगम शास्त्रशुद्धरीतीनें व्हावा अशी इच्छा असले तर
 विश्वासासि व कर्मशास्त्रांचे सिद्धांत आपल्यात राशीगण समजले पाहिजेत खार्थीकप
 सुद्धा 'यक करणाला व दशभोगामक माथ कम हेपदि विकार कां व कते उत्पन्न
 करिते येनाभककर्मनि इतरचि कल्याण होऊन येमवृत्ति कशी व कां दांते व
 आपल्या मनाला श्रेष्ठ आणि ज्ञानमार्गी सरकार कसे व कां होतान, हें पूर्ण समजून
 निश्चय होणाला अपरविद्येचा शास्त्रांची अत्यंत आरथ्यकरता आहे व मासाठीच
 वेदितप अर्ण वद सपरव्यणकारी, सुतीनें उपयोगिले आहे याचा सकार व
 दानुभव विचार मासे देशांधव करीत आतां अपरविद्येचें ज्ञान जीवास उपयोगालक
 व मनधरत घालीत अशी सामाधिक मीति कांहीं आप्यायास व किन्वेक साधनांक
 वागने व हें वापण कांहीं अंशीं समुक्तिक आहे हें मी जाणतीं पण कधीं कांहीं दुष्-
 पयोग होत म्हणून अपरविद्येचा कडिनार घालणें हें योग्य नव्हे असो

५ सहाय्या मर्यादा ' अक्षर ' स्वरूपाचें वर्णन आहे ' अक्षर ' (मूल) हें दृश्य, वास्तु, कार्यकारणामक, अद्वितीय आणि श्रेयस्वित्याहून निराळें म्हणजे विलक्षण आहे, ऐंद्रिय व साधन्य जीवसृष्टीहून निराळे आहे, म्हणून ते कालस्थला नीत, अपरिच्छिन्न, सर्वनियामक अविकारास व अविकार्य असून पुन चरा चर दिव्याचें अधिष्ठान आहे, असें महात्मे वर्णन श्रुति करते असें वर्णन करणे एक सुतीळा माथ शक्य आहे आपण जीव हे देवकाल, परिस्थिति इत्यादि-पानों परिच्छिन्न म्हणजे मर्यादित झालें आहों, म्हणून आपल्यास अपरिच्छिन्न व निरुपाधिक महारस्वरूपाचें वर्णन करितां यावयाचें नाही हें लघट आहे पद्म की, मनो बुद्धीस व इन्द्रियांस अगोचर असणाऱ्या जीवस्वरूपाचें वर्णन आपल्यास आपल्या ज्ञानसाधनातीं करितां पतें काय ! इन्द्रियाच्या द्वारे जीववास वस्तुचें सामान्य व विशेष ज्ञान घ्यावून कतितां येईल, परंतु ज्या जीवाच्या आश्रयाचें सव इन्द्रियें कामें करितात किंवा सर्व इन्द्रिये ज्याची केवळ हस्तकमाथ आहेत त्या आश्रयदात्या व नियामक जीवस्वरूपाचें ज्ञान इन्द्रियास मिळवितां येणे शक्य नाही की गोष्ट जीवाची तीन महत्त्वाची आहे म्हणून महत्त्वविषयक ज्ञान मत्पलत न देणारी श्रुति परीक्षारतने (कधी दृष्टताचें, कधी व्यजननें, कधी लक्षणनें आणि कर्षितर निषेधामक लक्षणनातीं) देऊ शकते, तें सुद्धां मूलमसादाने होय महत्त्वगत प्रमाणें मूलज्ञानही अगोचर व अगत आहे आणि म्हणून ते अगोचर्ये आहे असें हें मूल अव्यय (निय, अविकारी आणि अविकार्यस्वरूपाचें राष्ट्रणों) असूनही भूतमात्राच्या उत्तरतिथितिलयाचें कारण आहे, असे श्रुति म्हणते येथें मूल कोणत्या पद्धतीनें कारण आहे हा वाद उपज होतो श्रीमन्मध्वाचार्य म्हणतात की विष्णुनामक मूल भूतमात्राचे निमित्तकारण मात्र आहे कोणतीही कारण निमित्तरूपी असो किंवा उपादानरूपी असो त्यामध्य अवस्थानर किंवा रूपतर झालेंच पाहिजे श्रीमन्मध्वाचार्य म्हणतात की, निमित्तकारण असूनही मूल स्वरूपा विचार पावन नाही हा मज्जाचा महिमा आहे तसेंच, विद्याच्या उत्तरवादिकांच निमित्त आणि उपादान कारण ब्रह्मदेवरूपी मूल आहे, असें श्रीमद्रामानुजाचार्य म्हणतात म्हणून त्यासही बरील चमत्काराच्या आश्रय प्याषा लागतो श्रीमद्वत्सुभा चार्य हेही कांहींसिं पाप मार्गाचें अनुसरण करितात आतां चमत्काराची सृष्टि विषमा-विद्वद् किंवा म्यायनिपदाविरुद्ध कल्पनेची, सांक्षय्यता घेतली म्हणजे कारणमाथा उलगाडा एका प्रकारे होतो हें भीष्म आहे पण तत्त्वज्ञानाच्या साम्राज्यांत चमत्काराला अपकाथ देणें म्हणजे तत्त्वज्ञानाच्या पथ (पथ) सोडून देण्यासारखे आहे आपण या उप निपदामध्ये अशी एक पताका घेऊन निघालें आहों की तिच्चावर 'एक पक्षुचें ज्ञान झाल असतां सर्व पक्षुच ज्ञान होईल,' असा मंत्र लिहिलेला आहे येथें ज्ञानमूलक विचार आहे केवळ चमत्कारमूलक किंवा श्रद्धा किंवा श्रद्धामूलक श्रय नाही म्हणून आधावाणी श्रुतिसाहाय्यानें विवर्तनादचा स्वीकार केला आहे ते म्हणनात की, मूल हें स्वरूपत विफालामध्ये खल्यप आहे तें सृष्टि उत्पन्न करितें, तिचा सभाष करितें किंवा तिचा लय करितें, हा जो आपल्यांस अनुभव येतोला दिसतो, तो सच नाही हा अनुभव निष्पत्ता आहे महत्त्वाचा अधिष्ठानावर आणि महत्त्वाचा सत्तेनें विभोस्तत्त्वादि कार्ये घडून येतातसें दिसत, हा महत्त्वाच शुद्ध आरोप

आहे हा आरोप कसा होतो व कां होतो ! यानें दिग्दर्शन मीं या उपनिषदका-
शांत अनेक वेळ वेळ आहे त्याला अनुभवाचें, युक्तचें आणि श्रुतीचें साहाय्य आहे.
अतो, मला आतां इतिच म्हणावयाचें आहे कीं, 'अव्यय' आणि 'मृतगोवि' ।
या दोन पदांच्या मर्यातीत वास्तवतः दिसणारा सव्य दिवर्तवादाच्या पूर्ण अस्तार
करितो या वादाचा पक्ष स्वीकारला म्हणजे 'चमत्कार' कल्पनेला आगाचें
लागत नाहीं आणि ज्ञानपरचरेंचें कार्य विवर्तवादाच्या योपानें पूर्णपूर्णे
सिद्धीस जातें महाविद्वान् सुस्पाना मान श्रवण, भजन ध्यानानें स्वरूपसाक्षात्कार
होऊन माह्र हें अव्यय आहे, हें सत्य त्यांच्या निभयात्मक सुद्धीच्या कक्षेंत प्रविष्ट
होतें आणि व्यपहरावार्ती ज्या मृगीला आपण परब्रह्मचें कार्य म्हणून समजत होतो
तो केवळ परमार्थदृष्टीनें आभास आहे, असें ही ज्ञान होते हेंच "धोर्ध्वि परिदशनं"
श्लो. मस्यार्थ स्वरूपलक्षण मार्गे अनेक वेळ जालें आहे तेव्हां त्याचा विचार मीं येथें
करित नाहीं।

सातव्या मंत्रांत तीन दृष्टांत दिले आहेत पहिला कोव्याचा, दुसरा पृथ्वीचा आणि
तिसरा मनुष्यजीवाचा. हे ते तीन दृष्टांत होत विवर्तनांत मी सांगितलेच आहे कीं,
उपादानकारण अव्यय निमित्तकारण याच्या अभावा पदायांची उत्पत्ति होऊ शकते
कोव्याच्या दृष्टांतत भासू उपादान नसूनही कोव्या आपल्या स्वतःच्या शरीरामधून
एक तन्मूचें जोडें निर्माण करितो तसेंच पृथ्वीमधून अन्नत प्रकारचे पदार्थ उत्पन्न
होतांना निमित्तकारणाची अपेक्षा असत नाहीं आणि जीवाच्या उदाहरणांत निमित्त-
कारण किंवा उपादानकारण नसतांही केवळ मूर्च्छ इत्यादिकांची उत्पत्ति होते या दृष्टा-
तांचा विचार करिताना ही उदाहरणें समजुतीसारखी मात्र श्रुतीनें पेटलीं आहेत, हें
केव्हाही विसरतां उपयोगी नाहीं कदाचित् वर्तमानकाळीं अथवा भविष्यकाळीं शोभक
माह्र सिद्ध कष्ट शकतील कीं, त्या निव्दो दृष्टांतत दोही कारणांचें वास्तव्य असतें.
म्हणू तो नाहीं म्हणू केवळ शोल्याची व साधकाची समजून पदाची, एवढ्याच आहे.
कुलाळ घट निर्माण करताना आपल्याहून भिन्न असणाऱ्या मृत्तिकादिकांचा स्वीकार
करितो आणि घट उत्पन्न करितो येथें मृत्तिकादि हें उपादान आणि पदकार
(कुलाळ) हें निमित्तकारण असतें अशा प्रकार कोव्याच्या हस्तेंत दिसत नाहीं
याचप्रमाणे पृथ्वीच्या दृष्टांतत निमित्त आणि उपादान याचा पक्ष लागत नाहीं हा
मुद्याचा माग आहे आणि तो हें सिद्ध करितो कीं सर्वज्ञ आणि सर्वशक्ति परमेश्वर उपादा-
नाच्या अभावी व निमित्तान्या म्हणजे प्रयोजनाच्या अभावी ही सृष्टि उत्पन्न करितो.

वर पाहिलें असतां या दृष्टांताचें एवढेंच कार्य आहे, जसें दिसतें पण थोडसा जस्त
विचार केल्या असतां तात्त्विक मीनासेमध्यें जे तीन पथ निघाय झाले आहेत त्यांचि
दीज या दृष्टांतत श्रुतीनें गर्भित केले आहे, जसें मला यादेंतें जातभवाद (Creation
Theory) परिणामवाद (Evolution-Theory) आणि विवर्तवाद (Illusion-Theory)
असे तीन वाद प्रचारांत आहेत परमेश्वरानें मरुतीच्या द्वारें केव्हां तरी सृष्टि उत्पन्न
केली, असें आरम्भायाचें म्हणणें आहे वेधे मरुति हें उपादान, परमेश्वर निमित्त
आणि सृष्टि हें कार्य अशी त्रयी सिद्ध होते परमेश्वर सत्य व नित्य, मरुति एतत् व नित्य
जाणि सृष्टि ही सत्य व नित्य आहे जसें या वादाचें म्हणणें आहे. प्रकृति आणि पर-
मेश्वर हीं उभयतां नित्य मानित्ती तर परमेश्वराच्या सर्वव्यापित्वाचा साध होतो म्हणून

व आकारकालादि अमूर्तवस्तुचा अवयवांत प्रकृतीत करावयाचा किंवा परमेश्वरी स्वरूपात करावयाचा किंवा कालस्थलादि स्वतंत्र वस्तु पदार्थ आहेत असे म्हणावयाचे । या प्रभाचा सधे उल्लेख होत नाही म्हणून, शिवाय अमूर्त प्रकृतीशी (मूल प्रकृति अव्यक्त असते हे सद्धे, पण व्याक्त ह्मण्याची तिची योग्यता आहे म्हणून तिला मूर्त असे मी म्हणले आहे) वसा सयोग होऊ शकतो, हेही समजत नाही म्हणूनच, आत्म-पादाचा त्याग करून तत्त्वज्ञान्यांनी काहीं धुर्तीच्या आधारे परिणामवादाचा स्वीकार केला या वादांत परमेश्वराचे शरीर हे जड आणि जीव यांच्या एकत्र स्थितिने घडते, जीव आणि जड हे परमेश्वराच्या शरीराचे दोन प्रकार आहेत, जीवह्मणानें सर्व जीवसृष्टि आणि जडसृष्टि परमेश्वराच्या शरीरांत असते आणि सर्वनियामक परमेश्वराच्या सत्त्वानें त्याच्या शरीरांत असलेली अव्यक्त बीजे जीवसृष्टिह्मणानें आणि जडसृष्टिह्मणाने परिणत होतात असे म्हणले आहे अर्थातच उत्पत्तीचा प्रश्न येथे नष्ट होतो व सयोगाची अदृश्य ही नाईसा होते तथापि धुर्ताने म्हा हे अक्षर आहे, एकरस आहे, एकरूप आहे असे कठोरानें म्हणले आहे या म्हणण्याची सार्थकता परिणाम वादानें सिद्ध होत नाही म्हणून हे जे सर्व दृश्य विद्य आहे, ते समाम्बव आहे, अमूर्त उत्पन्न झालेल्या अज्ञानाचा हा विलास आहे, परमार्थ जग सत्य नाही, सर्व सत्य, असत् म्हणजे मिथ्या आहे, एक मध्य मात्र सत्य आहे, असे विवर्तवाद सिद्ध करितो. या वादानें सर्व प्रभांचा उल्लेख होतो, असे मला वाटते पण या सर्व गोष्टींचा विचार मी श्रीमद्भागवतज्ञानिया उपसहारांत माझ्या मतानें केला आहे येथे या तिन्ही वादांचे अवतरण वारण्याला धुर्तानें सातत्या भ्रात दिलेले दृष्टांत कारण पडतात, इतकेंच कायतें बौध्द्याचा दृष्टांत आत्मवादाचा उद्बोध करितो शरीर हे उपादान, कीर्त हा निमित्तकारण व उत्पन्न केलेले जाते, हे त्याचे कार्य होय पृथ्वीचा दृष्टांत परिणामवाद स्पष्ट करितो पृथ्वीचे शरीरांत चराचर सृष्टीची बीजे आहेत तेथें सानेज पदार्थ आहेत पनस्पतिसृष्टीची व जीवसृष्टीची बीजे तेथें आहेत आणि पृथ्वी हे ज्याचे शरीर तो विश्वासा ह्या बीजास परिणत करितो असे हा दृष्टांत सुधारितो शेवटी, मनुष्यजीवाचा दृष्टांत विवर्तवादाचे अवतरण करितो कार्यकारणाधि स्वरूप एक असतें, स्वकायकाचा मात्र तेथें विशेष असतो, असें सर्व शास्त्रांचें सांगणें आहे. पण जीव हा अनेक जीवांस जन्म देतो, त्याच प्रमाण नर, केरा, होम इत्यादि वस्तु निर्जीव-वस्तु शरीराशीं सयुक्त आहेत तो पर्यंत सजीव-असण्याच्या वितरश पदार्थातही उत्पन्न करितो म्हणजे एकरूपी कारणामुन भिन्नरूपी कार्य उत्पन्न होतें शास्त्र मतानें असें झेणें शक्य नाही म्हणून हा सर्व धम आहे, अल हा दृष्टांत सुचवितो असे मला वाटतें याचा विचार म्हा जन करीत, अशी प्रार्थना करून हे दृष्टांतप्रकरण येथें सारवितो

७ पुढें सृष्टीचा उपविनम आठव्या व नवव्या मंत्रांत सांगितला आहे ज्ञानह्य म्हाला ज्ञानीपयाथे स्वरुण होतें तेव्ही त्याला शक्यप्रसू हे नांव मात होतें मी झाली आहे, असें भात व्यपहारकार्तां माय वादवाचें पूर्ण अशक अक्षर दृष्ट म्हाक झालेसें वाटूं लागले, त्याचपार ज्ञानीपणाचा आरोप झाला, कीं होयाची (ज्ञान विवयाची, इद्रमवयाची) आरस्थकना उत्पन्न होते मला ज्ञान आहे असें म्हणल्या शरीर कर्ताचें ज्ञान असा प्रश्न उत्पन्न होतो आणि त्याचें उत्तर म्हणून होच वस्तु

आविष्कृत होते हा क्षेत्र वस्तु भावल्या मन्त्रात 'मन्त्र' या नांवाने संबोधिली आहे प्रथमतः अन्न जन्वकरिधतीत असते त्याला मूत्रमरुति असेही म्हणार्थ शक्य महा स्थूलद्रव्यात आल म्हणजे त्याला हिरण्यगर्भ म्हणतात हिरण्यगर्भ हा सर्व कायकारणांचा ज्ञानक्रियासार्कांचा, माण आहे हिरण्यगर्भ आणि जन्वत्सृष्टि ही जन्माची मूलक आहे हिरण्यगर्भ सर्वात आणि सर्वशक्ति आहे अल्पकसृष्टि हिरण्यगर्भाच्या ज्ञानाचा विषय आहे आणि त्याच्या कर्मांचे क्षेत्र आहे यामुळे अल्पकप्रकृति, हिरण्यगर्भ आणि महाप्राण अशी त्रयी होते आणि हीच सृष्टीच्या विव्हासाला कारण होते या कृतीचा अर्थ 'विराट मूत्र' होय अतः कायसृष्टीचा विस्तार आणि पंचमहाभूतात्मनःसृष्टीचा विस्तार जस विव्हासाचे दोन प्रवाह उत्तरीतर स्थूल होत जातात आता, अतःवाह विव्हासाचे मूल विकास मानवी शक्तीच्या साहाय्याने आणि महापुरुषांच्या कल्पना प्रतिभेने उत्पन्नता येण्यासारखा आहे याचा अपौरुषेय सृष्टीचा अपौरुषेय असण्याचे कारण नाही हे वेध नमूद करण्याचे कारण आहे ते असे अनेक उपनिषदांतील सृष्टिमहात्मे घेतली तर त्यात सामान्यतः एकाचपदा आहे असे दिसत नाही याचा अर्थ मला असा दिसतो की वेदोवेदी उपनिषदपुणान्तर्गते ज जे महावेदोक्त वेद, त्यांनी आपल्या कल्पनाप्रतिभेच्या प गभीर अनुभवाच्या जोराने जे काही सिद्धांत प्रचलित केले, त्यांचा निश्चय अपौरुषेयसृष्टीतून त्यांचे निराकरण करण्यासाठी केला आहे त्याच हे सृष्टिचर्चन परमार्थतः तात्पर्यरूपाचे नव्हे तत्त्वज्ञान सांगणारी श्रुति शास्त्रगण्यज्ञानाच्या साक्षात्पात वेदांही शिराव्याची नाही किंवेक उपनिषदांत तत्त्वज्ञानात हा प्रवेश केला आहे असे दिसते तसे श्रुतीत हे मानवी सिद्धांत अभ्युपेत करून त्यांचे अपरार्थतः सिद्ध केले आहे, हाचैव समगावभावे । असा सृष्टिवादाची व्याख्यात करित्वा करावयाचे नाही म्हणून यात यथैव रजा देतो

८ पद्धत्या मुद्रकाच्या दुसऱ्या संज्ञात कर्माने उत्पन्न झालेल्या सृष्टीतील भोगांचे आणि त्यात आणि नित्यस्वरूपा इच्छेचे अमयादत्त पद्धत्या अकरा मन्त्रात सांगितले आहे या वर्णनात सत्साराचे नि सारत्व, वेदविहित कर्मे फलक्षणे कडे असता त्या पासून प्राप्त होणाऱ्या स्वर्गदुःखाचे हणमगुत्व, वेदक महाज्ञानशून्य निष्कामकामाचे कालमगुत्व यांचाही निर्देश झाला आहे या पधनावरून सर्व मन्त्राचे विषयभोग आणि त्यात मिष्ट्याची हस्त, दु सकारक आहेत असे समजते आणि त्याला अनुभवाचा दुनेरा मित्रता, जीवप्रसन्न होते, त्याला नि सार सत्साराचा शेट केले आणि तो नित्य वस्तुचे प्रतिपादन करणाऱ्या श्रोत्रिय महानिष्ठ मुकुला लभ, मन धनपूर्वक शरण जातो धारण त्याला नित्य वस्तु हवा असते जीव नित्य आहे म्हणून त्याला नित्य स्वरूपाचा तीव्र आकांक्षा आहे या आकांक्षेच्या तृतीयादी तो मुकुला शरण जातो यारा आणि तेरा मन्त्रात महाज्ञान मित्रविषायाच्या पुरुषाची योग्यता करी असता हे सांगून अभिकारी मुद्रके शिष्यावर दया का व करी करावी हे ही सांगितले आहे मला यथे जास्त काही सांगायपाचे नाही इतकेच म्हणावयाचे आहे की, कोणत्याही विषयाच्या अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्याला विश्व, वैराग्य, इन्द्रियनिग्रह आणि इष्ट विषय ज्ञान करून घेण्याची तीव्र उत्कंठा या गोष्टी अशक्य पाहिजेत सत्यासत्य कोटसत्त्वाचे सामर्थ्य, साध्यवहणाची तीव्र उत्कंठा, सत्येतर विषयांचा तीव्र तिरस्कार

आणि सत्यनिष्ठा हे गुण अशी अज्ञातील तरफ त्या त्या विद्येचा अभ्यास करितां येईल. श्रोत्रिय मनुनिष्ठ गुरूची वृत्ति दुपेने आर्द्र होणारी असल्यामुळे दयापनत्वाचे ते ही मोहानुर शिष्याला सत्यवस्तूचा यथार्थ बोध करितात आणि त्याला मुक्तीचा मार्ग दाखवून देतात.

१ दुसऱ्या मुण्डकाच्या पहिल्या सहात मायोपार्थिक मूल्याचे सापेक्ष सत्यताला आत्म आहे यावरून श्रुतीचा अभिप्राय जीवास परब्रह्माकडे न्यायवाचा आहे, असे दिसेल. अग्नीचा दृशात विषयाची समजूत स्वच्छरीनीने पाडितो, यात शंका नाही. अज्ञानब्रह्मापासून अनेक स्वरूपांचे चैतन्यात्मक जीव वसे निर्माण होतात, अपरिच्छिन्न सचिदानदापासून परिच्छिन्न जीव वसा निर्माण होतो, निरवयवापासून सावयवाची उत्पत्ति करावी ! मायोशाचा मायादास जसा होतो, इत्यादि उल्कांतिकथने हे अग्नि आणि शुद्धीग या समर्पक दृष्टांताने फार उत्तमरीतीने समजते परंतु स्वप्नकला नित्यवय, एकरस, अनाद्यतन, प्राणशून्य, मन शून्य, उपाधिशून्य, स्वविलक्षण आणि सर्वोपर आहे. हे स्वरूपलक्षण निषेधात्मक आहे असे लक्षण वरणे मात्र श्रुतीला शक्य आहे सर्व दृश्याचा निरास वरून सर्व दर्शनसाधनांसाठी निरास करावयाचा आणि मग स्वरूपाचा अनुभव घ्यावयाचा, हा उपदेश करणे, इतक्यापर्यंत मात्र श्रुतीची मजल जाणार, या पटीवरडे त्या विचारीला जातां येत नाही अशी जर अपौरुषेय असणाऱ्या परविद्येची कथा, तर अज्ञान, सशय आणि विपरितभावना इत्यादि मनोवृत्तीनी यद् झालेल्या जीवाला मग समजत नाही, यात काय आश्चर्य आहे ! अस्तो, या उपाधी गुरूच्या उपदेशानें नार्होशा होतील, पण गुरूला मुद्दा 'मग हे' असे निर्दिष्ट करितां यावयाचें नाही गुरूपदेशाने झालेले श्रवण अज्ञान नार्हति करील दृश्य निभाच्या पलीकडे दृश्यविलक्षण मग्नवस्तु अस्तु ती सर्वांचा आधार आहे आणि तीच सवधि नियमन करिते, तीच वस्तु ज्ञानाचें स्वरूप आणि आनंदाचें निधान आहे, हे ज्ञान गुरूमुखांने झाले, म्हणजे अज्ञान जाहीर झाले याच उपदेशाच्या मन्तानें अत कर्णातील सर्व सशय दितलून जातान. परब्रह्माचे ठिकाणी पुण्यभावासहित मक्तीचा अनुद्रेक होतो, आणि शेवटी ध्यानाच्या साहाय्यानें तीच ब्रह्म आहे असे ज्ञानविज्ञान होऊन विपरीतज्ञानाचा निरास होतो याप्रमाणें अज्ञान आणि तज्याच सशयदि सर्वांचा ध्वस्त गुरूपदिष्टवस्तूच्या मदनध्यानानें होतो. ही वस्तु हा परविद्येचा विषय आहे आणि ही वस्तु कळली म्हणजे सर्व सृष्टीवस्तूंचे सामान्य आणि विशेष ज्ञान होतें

हा ज्ञानमार्ग होय तत्त्वज्ञान तें हें हें सर्व शास्त्रांच्या पलीकडेचे आहे या ज्ञानानें जीवाला मोक्ष मिळतो, पण हें सर्व अनुभवानें समजून घ्यावयाचें आहे भूमिनिष्ठ ज्ञानाला स्वानुभवानें विज्ञानस्वरूप देऊन दृश्यविलक्षण मग्नस्वरूप मात वरून देण्याची योग्यता आपल्या शुद्धचेतन्याला आपून देणें, हें आपल्या शुद्धबुद्धीनें होतें. एवच बुद्धीला मलीन करणारी अज्ञान नष्ट झालें म्हणजे मग्नरूप आविर्भूत होते.

१० परविद्येच्या सत्तेची ही मर्यादा आहे. त्याच्या अलीकडे शवलनज्ञाने सामान्य आहे हें साधनरूप म्हणजे श्रीमद्रामानुजचि मग्न होय याच्या अन्वयसाक्षात्कर्षी या सर्व दृश्य सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति, लयादि कार्ये होतात प्रथम हिरण्यवर्ग, नंतर विराट्स्वरूप

स्थापुं प्रजोषति कारणे अभिपर्जन्यादि आतिर्पचव, कृतेवादि वेद, यज्ञसामपी, कर्माम्भुन सर्व देव आणि सर्व इन्द्रिये, यज्ञ कारणे जीव, त्यांत अन्नप अन्नग्राहि मनोयोग्यतो, अवस्थ अन्नग्राहें विषय-विज्ञान-सामर्थ्य, इन्द्रिये, विषय आणि विषय-विज्ञान व जड-सृष्टि हीं क्रमानें आविर्भूत होतात. कारण, प्रथमतः जगत्सृष्टि निर्माण करण्याचा स्वल्प पूर्वकल्पाच्या अनुसारांनं कारणे परमेश्वर, त्याचें स्थूल, -पण जीवाच्या दृष्टीनं अल्पा सूक्ष्म-विष्णु स्वरूप उत्पादक, अग्नि, वेद, यज्ञ, यज्ञकर्ता जीव, त्याचे बाह्यज्ञान आणि जड सृष्टि ह्या क्रमानें शब्दरूप आगमय स्वतः हें विश्व नव्ण राह्णें आणि काहीं पालानंतर सर्व विषयाचा उपसहार करितें. सूर्यविकासिनी कमळ सूर्योत्पत्तीनंतर विकसित होऊन सूर्यस्तापयेत सूर्याच्या गत्यनुसार आरण स्वतः वस्तुत्कार करितें आणि सायंकाळीं निमीलित होतें अथवा मिटून राह्णें. पण पुन्हां सूर्योदय झाला म्हणजे पूर्व दिग्दर्शाचा कमळ अथाहून चालवितें, त्याचमार्गे पूर्वकल्पातील कार्यकारणांनीं नियमित सृष्टिन्या कार्णी शब्दरूप आविर्भूत झालें म्हणजे सृष्टीच्या विकसनाला प्रारंभ होतो, त्याचा काहीं काळपर्यंत विस्तार होतो, नंतर संकीर्चनाला प्रारंभ होऊन प्रलयकालीं हें सृष्टिकमळ अव्यक्त स्वरूपांत लीन होतें आणि पुनः सूर्याच्या विकसित होतें हा संकीर्णविकासाचा क्रम अनाद्यतन आहे आणि हा शब्दरूपाच्या सत्तेनं अनन्त-कालपर्यंत असाच चालवण्याचा आहे हा आचार्य म्हणतात किंवा प्रो० चण्देन म्हणतात, त्याचमार्गे गंगागदीच्या मध्य ओघासारखा नित्य आहे, वेगळीं व्यवहार-सृष्टीचा अपरसृष्टीनं आगम अनुभव येत असतो, तेव्हां आपल्यास या प्रवाहाचें अनुभवन स्पष्ट दिसतें पण परविद्येचा अधिगम झाला म्हणजे या ओघाची ज्ञानीजीवाचा सवध गुदतो आणि जीव स्वरूपाळा जाऊन मिळतो पण जोपर्यंत परविद्येचा उदय झाला नाहीं तोपर्यंत हा सृष्टीचा क्रम अनाद्यतनच रहावयाचा असतो.

असे, याप्रमाणें अपरविद्येनं सृष्टीमध्यं व्यवहारकर्त्री मात्र सत्य असणाऱ्या शास्त्रांचा अधिगम होऊन तीं तीं शास्त्रं जीवाची सत्ताखाच्या व्यवहाराकालीन सौख्य देणारीं होतात पण तें सौख्य अदित्य आहे, सोप्याविषयी कालभंगुर आहेत, असे ज्ञान निष्कामवर्नाच्या साहाय्यानें उत्पन्न होणाऱ्या सुखाला संकृत करिते आणि जीवाला मुक्तिमार्गाकडे जाण्याची प्रेरणा करिते एवच हीं शास्त्रं परविद्येच्या अगमून असताना, त्याचमार्गे चातील विषयहीं मज्ञाच्या अगमून असतात म्हणजे मज्ञाज्ञानामध्यं अथवा परविद्येमध्ये सर्व शास्त्रांचा अंतर्भाव होतो आणि एक व अद्वितीय मज्ञा सर्वत्र एकरातेनं नंदत आहे, जसें ज्ञानवितान होऊन परविद्येनें श्रीवर्षे अज्ञान नष्ट होतें.

११ परविद्येचा विषय श्री परमात्मा त्याचे ज्ञान सद्गुणें उपदिष्ट केलेल्या श्रुतीच्या अर्थश्रवणाने होतें. तसेंच मननानें मज्ञा हेंच दृश्य विश्व आणि त्यातील सामर्थ्ये आहेत असें ज्ञान होतें. आणि शेवटीं त्यानानें आत्मसाक्षात्कार होतो. या सर्व साधनांमून विषयार्थे दिग्दर्शन मार्गें केले आहे येथें इतकेंच सांगायलायें कीं, इन्द्रियोस जगोचर असणाऱ्या सूक्ष्म मज्ञाचें ज्ञान व ध्यान आंकारस्वरूपांनं करणें ज्याक पुनर आहे भाणोपासना, दहरोपासना इत्यादि प्या उपासना श्रुतीनं विहित केव्या आहेत त्यांत आंकारोपासना स्वथेष्ट आहे. मनुशुजोपाने इतर सर्व विषयांचा त्याग करून आंकारोपासनेचा दृढ अवलंब करावा, म्हणजे त्याला साक्षात्कार

होइल जो सर्वज्ञ आणि सर्वेश्वर परमात्मा आहे, ज्याचा महिमा मूलोपासासुन सत्य-
लोकपर्यंत प्रतिष्ठित झाला आहे, तोच आपल्या अन्नमय, माणसमय, मनोमय, विज्ञा-
नमय आणि आनंदमय कोशाचा नायक असून आपल्या हृदयामध्ये शासन्य करील
आहे, आपला आत्मा आणि परमात्मा एक रूप आहेत असे ओंकारस्वरूपी ध्यानान
दृढ ज्ञानविज्ञान करून घेतले म्हणजे सचिदानंद स्वरूपाचा साक्षात्कार होतो, मानेचा
समूह विलय होतो, आपण ब्रह्मरूप होतो, सर्वप्रकाशित होतो, आणि 'एकमेवा
द्वितीय' या श्रुतीचा अर्थ-साक्षात्कार होतो

या प्रमाणे धवण, मनन, आणि ध्यान या साधनास ओंकारोपासनेचा आश्रय
मिळाला म्हणजे शुद्ध ब्रह्मस्वरूपाचा आविर्भाव होतो मलीन झालेल्या व त्यामुळे
प्रतिबिंबाचे स्पष्ट चहण न करणाऱ्या किंमतुना विपरीत प्रतिबिंब ग्रहण करणाऱ्या
आदर्शाळा (आरााळा) पासून पुसून स्वच्छ केला म्हणजे आपल्या मुसंबिंबाचे
स्वच्छ प्रतिबिंब पडते आणि आपले स्वरूप आपल्यास समजते त्याप्रमाणे उपासीनी
बलुभित झालेल्या चिचांत उपन्न झालेले दोष आताच सांगितलेल्या एवाम ओंकारो
पासनेने नाहीते केले म्हणजे ते चित्त परमा मंबिंबाच उत्कृष्ट प्रदर्शन करिते, इतकच
नव्हे, तर आपण स्वतः विषयरूप होऊन स्वल्पमाझात्कार देते, अस श्रुतीचे सांगण
आहे बुद्धीचा तेंच सिद्ध करिते आणि अनुभव तसेच म्हणतो हें उघड आहे की,
आपली चित्तवृत्ति पूर्वजन्मतील सकारांनी दुष्ट झाली असल्यामुळे आपला अज्ञकार,
आपले चित्त, आपली बुद्धि, आपले मन आणि आपली इद्रिये हा सव ज्ञान-साधने
बद्धिमुस आणि परिच्छिन्न झालेली असतान त्याममागेच विषयसुखाचा आशा,
विषयाच ध्यान, विषय प्राप्त करून घेण्याविषयांचा प्रयत्न, विषयांचे पडण इत्यादि
जीवाच्या किपासकिही यासविषयाचा अस्मिन्वार करण्यामध्ये तत्पर होऊन परिच्छिन्न
झालेल्या असतान सारांश स्वरूपत सर्वज्ञ आणि सने शक्तिमान् जीवाच सर्वथा
मित्त नष्ट झालेले होऊन व्यनल्लारात तो अल्पत, अल्पशक्ति आणि परिच्छिन्न झाला
आहे, असे त्यास थात. हा सव मायेचा सेड आहे माया विषयभोगान उत्पन्न व
पुष्ट होते; षण आत्मज्ञानान नाहीशी होते भोगदृष्टि मायाजनक आहे आभरली
मायाविनाशी आहे, भोगांचे ध्यान दु सोत्पादक आहे; चित्त-विक्ती आहे आत्मज्ञान
सुतोपादक आणि शक्तिदायक आहे भोगमागने जन्ममरण येते; ज्ञानमागने
ने घटने असा उभयतांमध्ये विवेक आहे

१२ जीवापुढे असे हे दोन माग स्पष्टरीतीने मांडलेले आहेत अतमस होऊन
आत्मज्ञानाचा विचार करायचा निवा बद्धिमुस राहून विषयांचे आणि विषयसुखाचे
चित्तन कापचाच हें टगविर्ण प्रत्येक जीवाचा मत्वेक घेई व मत्वेक स्वर्डी स्थापित
आहे मायाची निवड करून ना घडण करण हें स्वातंत्र्य प्रत्येक जीवाला असते,
अस वटजादि उपनिषदांत सांगितले आहे ने सर्वथा सरे जाहे भोगाचा माग एकीकार-
रेत्या पुरुष भोगाधीन होऊन जडविधनीचे सपादून करितो आणि ज्ञानिकवध असणारा
पुरुष आत्मज्ञान करून घेऊन आत्मस्वरूपात जातो, असे एक कडाने सांगणाचा
श्रुती जीवांचे कल्याण करण्याकरिता अवतीण झाल्या आहेत त्यांचा उपदेश घेण न
येणे हें प्रत्येक जीवाच्या इच्छेचे काम आहे भोगमागने गेळ असता वास्तविक सुख
होऊन क्षणभर देह कल्याण होत. आणि ज्ञानमागने गेळ असता नित्य सुख

प्राप्त होऊन आत्मकल्याण होत. असा उमयतांमध्ये विवेक आहे. आयास म्हणजे थप दोन्हीचडे सारसोच असनात. सौं कल्याण कोणते, हे समजत नाही म्हणून देह-मोगास लागणारे ज्ञानशून्य आयास हे आत्मज्ञान मिळवू इच्छिणाऱ्या विवेकी पुरुषास कल्याण लागणाऱ्या यमादून कमी छदतर नाहीत असे अनुसुही जीव मागेकरत होतो, याचें कारण जावाचें छद्म अज्ञान हे होय

१३ चुभुशत घेणु किंवा मुमुक्षु श्रेष्ठ हा वाद जगाच्या आरम्भापासून अज्ञानापर्यंत चालत आला आहे, व तो जगाच्या अतापर्यंत तक्रार चालत राहिल, यात शका नाही आपले मूळस्वरूप काय ! आपल्यास जें जीवन प्राप्त झालें आहे, याचा हेतु काय ! आणि आपले अंतिम ध्येय कोणतें असाचें, या प्रश्नांसमधानें एकमत होईल तर हा वाद मिटल्याशिवाय राहणार नाही पण 'एकमत होईल तर' हेच अत्यंत अवघड आहे जीवाच्या मूल स्वरूपाविषयी निरानिराख्या धर्मपुस्तकांत आणि धार्मिकतत्व ज्ञानांत कारसें मतवैचित्र्य आढळत नाही सामान्यतः सर्व धार्मिकलोकांची अशी समजूत आहे की, बुद्ध, चिदपुन परमेश्वरानें आपल्या स्वरूपासुसार जीवाची उत्पत्ति केळी आहे जीव उत्पन्न झाला, किंवा परिणत झाला, किंवा तो स्वरूपान् स्वरूप असून आपण अज्ञानी आहों, अशी त्याला धांति घाली आहे या संघधानें वाद अस्तो, असेल, अतो, पण एववाक्यता ही आहे कीं तो ईश्वरानें ईश्वरी ज्ञानस्वरूप देऊन निर्माण केला आहे अधार्मिक शास्त्रेचे म्हणताना कीं जावत्स्वरूप हे जड सृष्टीचा एक गुण आहे आणि जड सृष्टि संपल्या बरोबर तोही नाहीसा होईल म्हणजे तात्पर्य हे कीं जडापासून जीव झाला तरी तो ज्ञानरूप आहे, असे याही श्रेण्यांस फजूल वरुणें लागणें मागेश, जीवाच्या ज्ञानस्वरूपासमर्धानें मतवैचित्र्य नाही धार्मिक लोकांत ज्ञानस्वरूपापासून ज्ञानी जीव झाला अशी समजूत आहे, आणि अधार्मिक लोकांत अज्ञानी अडापासून ज्ञानी जीव झाला असें म्हणण्याची पद्धति आहे अज्ञान-स्वरूपासून तद्विरुद्ध ज्ञान, आत्मज्ञान, तारतम्यज्ञान, पुरुषार्थ साध्य करणाऱ्याची तीव्र इच्छा, इत्यादि ज्ञानरूपे कशी उत्पन्न झाली किंवा परिणत झाली हे जोपर्यंत भौतिक शास्त्रज्ञास व्यापकदृष्टपद्धतानें सांगतां यत् नाहा, तोपर्यंत ज्ञानशून्य स्थितोत्तून ज्ञान उत्पन्न झालें असेल, असपासून सन् झालें असेल, अशी श्रद्धा किंवा असा निश्चय झालें, मानवा सुद्धीच्या कक्षेबाहेरचें काम आहे तेव्हां हा असत्यल सोडून देऊन ज्ञानस्वरूपा परमेश्वरापासून ज्ञानाज्ञानमिथित जाव आणि अज्ञानपूर्ण जड ही उत्पन्न झाली, अस म्हणणारी द्वैतमते येतलीं तरी मनाचें समाधान होत नाहीं येथेही अनाद्य सांगितलेला अडथळ दृष्ट उभी राहते पहा कीं, अज्ञानापासून ज्ञानाची उत्पत्ति होणें अस असम्भवमाय, नई। असाक्य आहे, तसेंच अज्ञानशून्य ज्ञानापासून अज्ञान उत्पन्न होणें ही अशक्य आहे द्वैतवादी म्हणतात कीं, मरुति (जड आणि जडसामर्थ्य) ही परमेश्वराची शक्ति आहे हे म्हणणें कजूल वेळ तर परमेश्वर ज्ञानाज्ञानमिथित आहे, असे म्हणण्याचा प्रसंग येतो आणि सर्व धर्मग्रंथांतोळ तत्त्वास हस्ताळ लागतो म्हणून अज्ञानाच्या अधिपत्याप्रमाणें धीमच्छकराचाय म्हणतात कीं जीव उत्पन्न झाला नाही, असेंच नाही, तर तो परमेश्वराप्रमाणे बुद्धज्ञानस्वरूप आहे मग अज्ञानाचा स्वरूपा काय ! या प्रश्नाला हे अस्वाभाव असे प्रतिबिम्बन करितात कीं, जडविभजन ही सच धांति आहे आणि ही धांति जनादि आहे. जोपर्यंत व्यवहार

चालेल, दृश्य सृष्टि जोपर्यंत निवत राहिल, तोपर्यंत ही भाति वायम राहिल म्हणून स्वरूपांत ही भाति नाही बसून पुढेचाला ही भाति नसते, व्यवहारात निमत झालेल्या परिच्छिन्न जीवाला ही भाति किंवा ही माया व्यवहारकार्ता मात्र असते, तरी त्याला या समजत नाही नात्यर्थे संसारी, जीवाला मायेची ओळख नसते पण शुद्ध मुक्ताची शुद्ध आवड जावस्वरूपाला नित्य आहे त्याला शुद्ध मुक्त हवे असतें व तें तर शुद्ध स्वरूपाचे सत्सारांत मिळत नाही, म्हणून सत्सारातील मुक्त अनित्य, दुःखमूलक, दुःसखरूपी आणि दुःसपर्यवसायी आहे, असं पाहून-मुक्त-विषयार्थे नित्य मुक्त न पावणाऱ्या जीवाला कष्ट लागतें म्हणजे त्यात असें समजतें कीं, सत्सारांत मुक्त पिविले व मिळतें, असे जे वाटत असतें, तें आपल्या ज्ञानाच्या परिच्छिन्नत्वामुळे बाधत असतें. त्याला समजतें कीं, शुद्ध मुक्ताचें अज्ञान उत्पन्न करणारी आणि अशुद्ध, अनित्य, वास्तु, परिच्छिन्न मुक्ताला शुद्ध मुक्त अस म्हणानवाच लावणारी ही माया आहे. साराण या वस्तूला मायेचे भात होतें एवच शुद्ध मत्सारात माया नाही, निर्भक्त अज्ञानात माया नाही, तर पूर्ण ज्ञानदाया कष्ट असणाऱ्या जाणाला आपल्या दुःसख्येमुक्ताची, स्वस्वरूपाची, जाणत्या ज्ञानरूपाची ओळख होऊं लागली म्हणजे माया उत्पन्न होते आणि शुद्ध स्वरूपाचा पूर्ण निश्चय झाला म्हणजे ही माया संपते. शिवाच पूर्ण वेदांतो म्हणतात कीं व्यवहारात मुद्धा माया आहे असें म्हणता येत नाही कारण ती नष्ट होते व्यवहारही नष्ट होतो. असो, ही अर्थां दर्शित आहे ही जर सृष्टि असेल तर मायेला अनिर्देशनीय (पट्ट बद्धन सांगतां न येणारी) आहे, असें जें विशेषण देतात ते सरे आहे, असें म्हणतां येईल मूळ सिद्धांत हा आहे कीं परमाश्रित जीव आणि मूळ एक आहेत, कारण उभयताही सच्चिदानंदस्वरूप आहेत ज्याप्रमाणे जडाचा अंत केव्हाही धावपाचा नाही, जडाला अवस्थांतर प्राप्त होईल पण जडाचे अस्तित्व केव्हाही गाडीतें न्हावपाचें नाही, हे तत्त्व आधुनिक शास्त्रांत माय झालें आहे. स्वायत्तमाय जीवाचें (ज्ञानाचें) अस्तित्व केव्हाही नाहीतें धावपाचें नाही हा सिद्धांतही आधुनिक शास्त्रांत माय झाला आहे, माय होईल आणि मान्य झाला पाहिजे जीवाच्या अवस्था बदलातील पण जाव कधीं नाहीता होईल, असें होणे सभ्यभाव नाही गीताकार म्हणतात त्यास अनुसरून 'पुरुष महति चैव विद्वेषनादि उभावपि' हा व्यवहारावर स्थापित झालेल्या शास्त्रांचा (Sciences of phenomena) सिद्धांत आहे पण व्यवहारासही अस्तित्व दुष्टान्या अतिभौतिक व अत्याधुनिक शास्त्रांचा, तत्त्वज्ञानाचा विचार करू लागलों म्हणजे (१) जाव आणि जाव ही एकाच कारणापासून उत्पन्न झाली असली पाहिजेत (२) एकाच कर्तृची ही निमित्तकार्य कारणाधिक स्वर्ण असली पाहिजेत, (३) किंवा एवच वस्तु द्वेषणाच्या भातीतें विविध स्वरूपांची दिशतें असें म्हणतें पाहिजे, या तीन पक्षपिकां पहिला पक्ष आरम्भवादाना आवश्य करितो, दुसरा पक्ष परिणामवादावर स्थापित होतो आणि तिसरा न्यातिकरूपी गीत गृहीत करून परमाधुनिश्चय झाला म्हणजे घातीचा स्वाग काततो, म्हणजे विस्तारवादाचा स्वरार करितो मला हा तिसरा पक्ष संभव आहे, असें मी अनेक वेळ सांगितलें आहे धुनीच्या अधिनाय हाच आहे पाश्चात्य व पौरुष्य तत्त्ववेत्ते मनीष्या आणि धार्मिक तत्त्वज्ञानाच्या जोशवर इच सिद्ध करितात जाणव मुक्तरूप जाई, सामरूप जाई, आणि अस्तित्व जाई असा आरंभ निश्चय

विचाराने होतो आणि अमरत्वज्ञानाची आणि आनदाची आपल्यांस तोव इच्छा असते, या अनुभवादरून आपला निश्चय द्विगुणित होतो एवंच धृत्यादि प्रमाणें, श्रुति आणि अनुभव एककदाचें परस्परार्थें एकरतात्मक शुद्धतत्त्व एकच आहे असे सांगतात आणि हें तत्त्व समजले म्हणजे विश्वाचें सामान्य आणि विशेष स्वरूप समजतें असें म्हणतात. यावरून दुःखात्मक बुभुक्षेपेक्षा सुखास्वरूप बुभुक्षा श्रेष्ठ आहे असें अद्वैतवादानें सिद्ध होतें, हें समजेल मोक्षासाठीं आणि मोक्षास उपयोगी पडणारे भोगांचा ध्याकार करावयाचा, भोगासाठीं भोग्यविषयांचा स्वात्ता करावयाचा नाहीं, असें शास्त्रांचे सांगणें आहे या सांगण्याप्रमाणें वागणे हेंच सरे वैराग्य होय. समाजामध्ये राहून परोपकारद्वारां निष्कामत्वाने इद्रियांचिं दमन केलें म्हणजे विवेकानें प्राप्त झालेले वैराग्य शुद्धतर होते आणि तें इद्रियांचिं दमन करण्याला अधिक समर्थ होते नास्य, मोक्ष श्रेष्ठ आहे असें दखले म्हणजे व्यवहारांत जशात असणाऱ्या विवेकाला स्थैर्य येते. विवेकाबरोबर वैराग्याचें आगमन होत व हीं दोही इद्रियदमनाने पुष्ट होऊन उद्दिष्ट जयाला (मनोजयाला) पुष्टतर करितात आणि शेषटी गुरुपदिष्टधर्मांक मननाने दिव्याससाध्य होऊन आपला पुस्त्वायं येदन्त्या येथें सिद्ध झेता.

मुसपयवरुन स्पष्ट दिसत होतें असो, वातदुक्तान दोन तान वेळ मधु केला, तथापि काहीं उत्तर घेईना हें पाहून त्याने पुणगाठ घाधून ठेविली कीं, या खाणीला कांहीं एक येत नाहीं काहीं ज्ञान नाहीं, म्हणून मसलक्षण व सांगतां शुद्ध मोनाचा घाने खाकार केला। बाहेर आन्वावर त्याचे तें घडवडणें ऐकून एक जाणता पुरुष म्हणाला, वेध्या। जे वाणीला सांगतां येत नाहीं, इद्रियास दिसत घासत नाहीं, तथापि जें सर्वांचे नियमन करितें ते वाणीला कांहीं गोचर होणार। जे वाणीला स्वध्यापाराविपर्यां प्रेरणा करितें त्या मसाचे लक्षण वाणानें सामणें म्हणजे सर्वध्यायी महाबाहेर परिच्छिन्न जीवान उभे राहून स्वार्थ वर्णन करणें होय मसु सर्वध्यायी आहे, म्हणून स्वध्यायी बाहेर जातां यावयाचे नाहीं तें घामनास अगोचर आहे, म्हणून त्याचें लक्षण करितां यावयाच नाहीं आणि वाजास सांगतां यावयाच नाहीं 'मीन स्थितीपाशी विसर हें मसाच यथाथ लक्षण आहे' असो तात्व्य हें आहे कीं, निरिंकन्य समाधिस्थितीत 'आठव नाठव गेलों विसरून' जशी स्थिति ध्यावयाची या स्थितीचे वजन द्वितीयमुण्डकान्या दुसऱ्या सदांतील अकराव्या मंत्रान वेळें आहे

१० वरील सनाधीनूत प्युथ्यान झालें, म्हणजे जाव-मूत्र पुरुष व्यक्तीत अग्रा अस्तां त्याला शरीररुपी वृक्षावर एकाच रूढपाये दोन पक्षी म्हणजे शिव आणि जाव यसले आहेत असें दिसतें हे निच सदचर आहेत यांचे गडी केव्हांही गुप्त नाहीं पातील एकजण म्हणजे जीव शरीरवृक्षावरिल हृदयकोशांत वास्तव्य करून उत्तरमाघा फलाचा, उपभोग घेत असतो आणि दुसरा पक्षी साक्षीरुपातें स्वस्थ यसलेला असतो पण विवेकी जीव नित्य किंवा नित्येतर कर्म जीं काच त्याला कर्तव्य लागतान किंवा त्याच्या ज्ञान होतान तीं कर्मफलसह सर्वध्यायीत पालेचरान्त समर्पण करित असल्या मुलें पूर्ण कथितानें मस होणारें सुसुदु साची तो ओळख विसरतो आणि त्याचा कर्मफलचा उपभोग घ्यावा लागतो नाहीं पण त्यापाहून होणाऱ्या सुसुदु हाचा उपभोग त्याला मुळीच होत नाहीं दुसरा पक्षी म्हणजे ईश्वर हा तर सर्व-साक्षी आहे नित्येन सांगितल्याप्रमाण या क्षेत्रज्ञाचें सब दम जावोवकारक असल्यामुलें त्याला ज्ञानरूप मात्र शरीर असतें आणि तें ज्ञान सुद्धा कम वरण्याचें असतें, शरीरद्वारां कर्मफल भागण्याचें नसतें तात्पर्य त्याला जड शरीर नसतें, म्हणून शारीरिक किंवा मानसिक उपाया त्याला नसतान आणि म्हणून तो साक्षीरुपातें वास्तव्य करितो हें ईश्वराचें सर्वसाक्षिच सर्वदेवायनन, इत्यादि मंगलगुण निरून ह्येयाचें परमज्ञ हान असो, हें आणि जीवमुक्ताच शीतोपवाहित्य सुम दु मशुन्वता इत्यादि सब प्रकार जीवमुक्ताला मात्र दिसतान आणि समजतान पण ससायी पुरुषाची स्थिति तशी नसते त्याचे अभिमान व दासनामय वित्त ससाराच्या अंत मद्रून गेलेलें असल्यामुळे त्याला केवळ परतंत्र होऊन, कर्मनन होऊन, केलेच्या फलाचा सुसुदु सामक फळ भोगावा लागतान आणि आपण सुसुदु हाचा अनुभव घेत आहों हें मस त्याला असते अथातच आहलें हें अकिल वास्तव्य पाहून तो वेडापून जातो आणि एकदारासा श्लोक करीत राहता सुम मस झालें असनाईः
१। दुसऱ्यात आणि दुसऱ्यात आहे, विषयाची व विषयमुक्ताची आणि संघन नाहीं, केव्हांही पूर्ण सुसुदुची माहि ज्ञान नाहीं, हातेले सुम अनित्य जमन, हा सब प्रकार भक्षणया ससारी पुरुषाला दुसऱ्या द्यातां होतो व मिश्रलेल्या सुसा

बहुल नित्य टोचित शास्त्रांश आता आणि मिळालेले सुख जेव्हा नष्ट होईल याचा दुःसायक भीति या उमयतामुळेही त्याचे चित्त गांभवन जाते आणि तो शस्त्राणा अतनी म्हणून दुःसमम होतो ही सत्तापत्नी स्वल्पपरिवृत्ति आहे पण जेव्हा त्याच पुरुचला आत्मस्वरूपाची ओळख होते, आत्मा हा कर्तृत्वभोक्तृत्वराज्य आहे, सुख-दुःखादि त्याच्या दिक्गर्णी काहीं नाही, तो ससार-विलक्षण असून सर्व-स्वामी आहे, मतत्र आहे. अशी त्या ' ज्ञेय ' आत्मस्वरूपाची ओळख पटते, तेव्हा आत्म्याचे स्वरूप तच जाणवते स्वरूप आहे, जीव चेतन्य आहे, चित्त नाही, कर्तृत्वादि धर्म चित्ताचे आहेत, ज्ञानरूपा जाणवते नाहींत, पित्त पतत्र आहे, माया-तत्र आहे, जीव स्वरूपतः स्वतंत्र असून मायास्वामी आहे, असं जेव्हा त्याला निश्चयाने कळते, तेव्हा तो शोक-सागर तरून जाऊन समाधान पावतो, तो ' वीतशोक ' र्हेवा आनंदरूप होते।

११. वरील स्थूल वर्ण वाचले असता वेदान्तरचक्षणासपधाने जो एक गेर समज झाला आहे तो अज्ञान नाहींसा होईल असें मला वाटते. सर्व वेदान्तानभिज्ञ विचारी पुरुषाचा, पौरुष्य आणि शास्त्रात्म्य नरचक्षणाचा असा एक ठाम ममज झालेला दिसतो की, वेदिन तरवज्ञान हे, सत्तादुःसमूलक आहे, असें सांगत असते, काहीं काहीं लोकां-तर पुढें जातान आणि अने म्हणण्यास घाडस करितान की, दुःस हेच जर सत्तापत्ते यान आहे आणि फल असेल, तर वेदान्ताने आत्महत्या करावी ! आणि या दुःस मूलक संसारापासून आपली शोचवणूक करून घ्यावी ! या शोचवण्या लोकांस आत्मा म्हणजे काय, याचे जे वेदिक वेदान्ती उत्तर देतान याचे यथार्थ ज्ञान मनात आत्मा कधी मते नाहीं किंवा मनात नाहीं हा वेदिक वेदान्ताचा पडिला सिद्धांत आहे. हा सृणमा र्कीटोडे ठेऊन आत्मा म्हणजे सुख-दुःस भोगणारा जीव असें जरी लक्षण घेतले, तरी पाई जीवस्वरूपाचा नाश करणे महानाशितकालाही शक्य नाही. कारण तो अमर आहे तिबाय, तो अमर नाही, असें सृणमा र्कीटोडे, तरी वस्तुचि योग्य कळ कर्याला मिळाले पाहिजे पण सताः माहून पेंऊन ते कळ भिषणार नाही ! असे, या लोकांस एकाचट ठेऊन असें बघू या की, ससार दुःसमय आहे, असें म्हणजे वेदान्ती या शास्त्राचा अर्थ जरी काय करितात ? दुःस म्हणजे प्रतिकूलवेदान्ता उदात्त करणारा वस्तु आपल्यास थ नरो असते ते माह होणे किंवा प्राप्त होण्याचा समय असतो व हेच असते न नमणे, या वस्तुचे नांव दुःस आहे, हे सर्वपक्षात अभिमत होईल असें मला वाटून आतां ससार किंवा व्यवहार यत्ना आहे तो पाहू प्रत्येक जीवाचा ससार एवार्ने व त्याचा पूर्वजांनी केलेल्या कर्मांचे फल असतो हे कळ कर्मांच्या विनाश-विषयाने ठरलेले असते जेमुळे हत्य केले असतां कर्मांची जी मानसिक स्थिति असेल, जी शारीरिक स्थिति असेल, कर्म करीत असतां जेथे व ज्यावेळी ते कर्म होत असते, तेथील परिस्थिति जरी असेल, त्या मानसिक क्रोमत्याही केलेल्या कर्मांचे फल उदात्त होत असते आतां कदाचित् आपली मानसिक स्थिति किंवा शारीरिक स्थिति आपल्यास इवी नशी करिता येईल येथे आपल्यास कांिसि स्वार्थीय असेल पण आपल्या समोसाच्या परिस्थिति पूर्वज्मर्मे ठरलेली असते म्हणजे तिच्या संकेपाने तो सर्वथा पारंग्य असतो, तेव्हा आपल्या सज्ज्यापमाणे सर्व गोष्टी पाहून घेतात असे सामान्यतः होत नाही पुढीलवेळा आपल्यास नवी असतात त्या गोष्टी होतान आणि ह्या असतात रवा गोष्टी होत नाहींत निदान आपल्या मनामणाने होत नाहीं. हा

अनुभव प्रत्येक जीवात् प्रत्येक क्षणी येत असतो आपल्या स मने अंतिले न होणे व हवे असेल ते न होणे याचे नाव दुःख आहे आणि प्रतिकूलस्थिति प्राप्त होते आणि अनुकूलस्थिति येत नाही हा आणखी अनुभव आहे म्हणून, सारांश आपण पुष्कळसे परतच असतो म्हणून हा सारांश दुःखमय आहे असे वैदिक वेदान्ती म्हणतात पुनः, आपल्यात हवी असते ती स्थिति जरी प्राप्त झाली तरी ती स्थिति नित्य सुख देईल किंवा ती सुख देणारा असला तर आपल्या मनाचा पूर्वस्थिति कायम राहिलेला असा तरी भरवसा काठे आहे ! परिक्षा पात झाली असता आपल्याला पुष्कळ सुख होईल, असे घाटणाऱ्या विद्यार्थ्याला तो पास झाल्यानंतर जे क्षणिकसुख होत, त्याची पुष्कळता काळाने पुष्कळच कर्मां होते, हा नित्याचा अनुभव आहे साधू, कर्मांचे होणारे फल अनिश्चित, त्यापासून प्राप्त होणारे सुख अनिश्चित आणि सुख झाले तरी ते अनित्य, असा येथील धारधार आहे शिवाय, जीवाची इच्छा किंवा आप्ता अमयाद आहे वाटेत तितकी व वाटेत नसली संपति अस्तु या, जावाचे समाधान म्हणून धारवाचे नाही आशा कायम राहणार, असमाधान असणार हे दुःखमय होय पण जीवाला नित्य सुख हवे आहे हे नित्यसुख आहे की नाही याच्या बद्दल वाद राहिल, पण त्याला नित्य सुख हवे आहे हे साय हा नित्य सुखाच्या आवड्याचा अनुभव नित्य देणारा आहे, म्हणून वैदिक वेदान्ती म्हणतात, उपनिषदे आणि गीतादिग्रंथ सांगतात, की जीवाने आपण स्वतंत्रत्व निष्कामपुत्रीय व निरभिमानपुत्रीय नेल पाहिजे नित्य बिंदिल केलेल्या कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या अनुकूल किंवा प्रतिकूल स्थितिविषया अत्यंत उदासीन असले पाहिजे आणि आपल जे निश्चिंत झालेले त्याच्या ठिकाणी मात्र आपले चित्तसर्वस्व व चित्तसर्वस्व अर्पण केले पाहिजे, म्हणजे नित्य सुख प्राप्त होईल आणि विषयाचे आणि विषयकलांचे मात्र एकाच धितन करणाऱ्या पुरुषास दुःखमय क्षिणारा सत्ता, निष्काम आणि निरभिमानपुत्रीय निजकृतत्व करणाऱ्या आमनीड व आत्मरत ज्ञानी पुरुषास नित्य सुखमय होईल सत्ता स्वल्पत सुखमय नाही किंवा दुःखमय नाही जोव ज्या दृष्टीने सत्तासकडे पाहतात, त्या दृष्ट्यानुसार सत्ता सुखमय किंवा दुःखमय होते सत्ता गोंड आहे असे आपण नित्य म्हणतो, पण काही रोगराह होऊन ज्याच रसनेद्रिय विपडले आहे, त्याला ती कडू लागते किंवा अति गोंड श्रोकदाचे वयेच्छ भोजन झाले असता मागाहून वाडली जाणारी खीर सपच लागते । तसम, रसनेद्रिय अनुकूल असेल तर, सत्ता गोंड लागते, नसेल तर तीच सत्ता सपच किंवा कडू लागते जीवाची सृष्टि जरी असेल त्या प्रमाणे सत्ता अनुकूल किंवा प्रतिकूल होईल आपले धार आणि आपली मनोवृत्ति आपल्या स्वाधीन ठेवण्यासाठी आत्मस्वरूपाचे त्याग करू आणि परिस्थितिविषयी उदासीन राहू, तुमचा सत्ता आनंदमय होईल पण नित्य सपच असणाऱ्या मनोवृत्तीचा पाठीमागे लागाल आणि नित्य प्राप्त होणाऱ्या अनुकूलप्रतिकूलस्थितींचे पर्याय आशा व भीति पाडणीत घटाल, काताविधी कराल, तर सत्ता दुःखमय होईल, हा वेदान्ताचा उपदेश आपल्यास देणाऱ्या नित्य अनुभवाला परव्यापारता आहे असे आहे म्हणून मला वाटते की वेदान्तींनी सत्ता दुःखमय आहे, असे म्हटले आहे ते पाहून सत्ताच्याचे नित्यसपच चित्त व चित्तसकल असणारी स्थितिविषयी

मनास जागृणु मूर्च्छं आहे पण ज्ञान निष्कामवृत्त्याचा जगांसार करून मित्र कर्तव्य करण्याचा संकल्प निश्चिन्ताने घेतला, येणाऱ्या किंवा जाणाऱ्या परिस्थितीसंबंधीने जो तटस्थ राहिला, इतकंच नव्हे तर परिस्थितीला ज्ञाने भाषयति केले, त्या निगल्लरुर्षीं दृढरूपे घालेल्या सूत्र व धन्य पुरुषाला हा सत्सारा सुसमय वाटेल यात शका नाही अशी, तात्पर्य हे आहे की, आनखितनास उपयोगी पंडेल इतक्या मात्र येताने सात्त्विक विषय मान होतील, असे निष्कामवृत्तीने कर्म करणे आणि गौर्तेत माहित-वाममार्ग परमेश्वराचे दयापनत्वादि गुण व्यवहाराने अगणव्याची प्रेरणा करणाऱ्या घित्ताला ज्ञानार्थी व लोकतोषेची कर्मे करायनास लावण हा निवृत्तीचा मार्ग आहे कर्म टाकून देणे ही निवृत्ति नव्हे, तर देहादि उपाधास मात्र पृष्ट करून आत्मस्वरूपार्थे ध्यान सकुचित करणाऱ्या कर्मापासून निवृत्त होणे हा सारी कर्मनिवृत्ति आहे हा सारा कर्मसंन्यास होय. दुःसमय सत्सारा आहे म्हणून कर्म टाकावयाच नाही, तर सज्जान कर्मे सत्साराला दुःसमयत्व देते म्हणून नसले कर्म टाकावयाचे आहे यामागे वस्तुतः सत्सारा दुःसमय नाही आणि सज्जान-वृत्त्याचा त्याग करणे म्हणजे कर्मसंन्यास नव्हे, असें जर यथार्थ समजेल तर हा व्यवहारादी आनंदमय होऊन त्याला परमार्थाची स्वरूप येईल 'गहापेण मया इविमं ह्यसौ ब्रह्मणा हृतम् । महेव तेन मतस्य जलकर्मसमाधिना ॥' या गीताश्लोकात तर हाच भावार्थ आहे आधुनिक वेदान्ती कर्मसंन्यासाचा जो अर्थ कर्तानास तो श्रुतीला मान्य नाही, असे मला वाटते या कर्मभोळ वेदात्म्यांनी कलेझी प्यारयर्ते आणि दिवेझी वचन ऐवून आमच्या जलीकडील विद्वान् पुरुषांचे मन सारापसल झाले हे दुर्देवाची मोट होय म्हणून या चोक्स व सात्त्विक कर्मशील विद्वान् लोकांनी जमल्यास गीताप्र-
थाचे पारायण स्वसारापनिसनार्थे करावे, निरोपत श्रीमच्छांकरमाध्यवार्थे त्याच प्रमार्थ ज्ञानमार्ग सांगणाऱ्या उपनिषदांचा व त्यातील भाष्यांचा परिचय करून घ्यावा, जशी त्यास या मनीस उन्हाहीवृत्तीच्या लोकांस, सावित्रसूचना कतिवोंन हा वस्तुत आनसुत परत व्यवहारस्थितीला प्रस्तुत विषय वैभव थावविता

निसन्या मुद्रकाच्या पडिन्या सहांनील निसन्या व चोप्या मर्चा जीवमुपरिथीचे वणन केले आहे त्यामदूनही मी म्हणतो असेच धुनीच मनोवन आहे अस मला वाटते सर्व कर्ता करविना परमेश्वर आहे, तो सर्वव्यापी आहे, सर्वमहात्ता आहे, निष्पपरिस्थितीचा स्वामी आहे, असें समजून जो साधक परमोमस्वरुपाचे अमर ध्यानने निमग्न राईल, व्यवहारात पुरुषोत्तमाच्या कर्तांचे नित्य अनुकरण करील आणि व्यवहारातही परमेश्वरी स्वरुपाकडे व्यापल्या गुण कर्मांनी आपल्या सोबाधिक गीताची उन्नति होणे जाई, असें निजकतेथ करित जाईल, तो पापपुण्या-
नास होऊन निर्मळ होईल, परमेश्वररुप होईल, त्याचे सर्व भाव नष्ट होतील आणि निजसहपाच्या नित्यार्जदामन्य तो नित्य रममाण होत राईल त्याच वर्तन संव्यवहार, त्याची मपश्यां ज्ञानरुप आणि त्याची नीति आनंदरुप आहेत आता मला येते हे सांगणे दूर वागते की, कोणीही आनिर किंवा नरिनिक विचारी पुरुषाने निगत्या मुण्डकातील पडिन्या सहात जगाजारे पांच व सहा दे मंत्र काटनीपुंके वाचवे, म्हणजे सत्य, तर आणि ब्रह्मचर्ये वा सुद्ध नीतिपर साधनाचे अफय श्रुतीस किती दिसून आहे, याचा अदमास कर्ता येईल 'सत्या-

परता नाही धर्म ! असे श्रीममर्थ साधुमहाराज म्हणतात, त्याचा प्रत्यय सहाव्या मंत्रात येणार आहे. शुद्धता आणि सम्याज्ञान ही परमार्थसाधनास अत्यंत अवश्य आहेत, असा वेदवेदांताचा अमग सिद्धांत आहे. असो, पुढील तीन मंत्र आत्म्याचे स्वरूप-वर्णन करितात आणि आत्मा व ब्रह्म एकच आहे असा सांगतात. पण या विषयाचे विवेचन मागे अनेक वेळ झाले आहे म्हणून त्यासबधाने येथे पुनः विष्टेपण करण्याचे प्रयोजन दिसत नाही. शेवटच्या मंत्रात शुद्धसत्त्वाचा धीवन्मुक्त मद्गत्मा जे जे सत्त्व करितो ते ते सर्व सत्य सत्त्व सिद्धिला जातात अशी जीवन्मुक्तस्थितीची फलश्रुति सांगितली आहे. सर्वेच आहे ज्याचे अतःकरण उपाधिभूय्यं शाल, ज्याचे विषयज्ञान आणि आत्मज्ञान निमंशंद शाले, साराधि जो सर्वज्ञ, सर्ववेत्ता आणि सर्वशुद्ध शाल्य, त्याचे सकल्प सत्त्वरूप असतात आणि म्हणून ते सिद्धीलाही जातात. पूर्वीचे महर्षि निषदानुग्रह करण्याला समर्थ असत, याचे रहस्यही हेच आहे. प्रकृत परिस्थिती पाहून पुढे कोणते प्रसंग प्राप्त होणार, हे समजण्याचे सामर्थ्य विषयज्ञानाने प्राप्त झाले आणि त ज्ञान आपल्या वैयक्तिक इच्छांनी आणि आशांनी व अभिमानानी कलुषित झालेले नसले म्हणजे पुढे काय होणार ! हे सांगता येणे अशक्य नाही. आपण स्थिरमनाने व शुद्धचित्तवृत्तीने गणिताचे प्रश्न सोडविते व गणितज्ञान टांक भसेल तर उत्तरेही बरा-बर येतात, हे सर्व नीट होते पण प्रश्न लिहिले असता पास नापास होण्याच्या भातीने चित्त मोथळून गेले, तर आपल्या मुद्दाला पक्षपाताचा झटका देतो, मन लले पडते, इद्रियांबरोबर आपले स्वामिन्व नष्ट होते आणि आपली उत्तरे चुकतात, हे अनुभवसिद्ध आहे हे एकच उदाहरण महर्षींच्या निषदानुग्रहसामर्थ्याची व आपणासाक्षात्काराच्या दुर्धर परतंत्रतेची सिद्धि करिते. नास्त्ये, पूर्ण ज्ञानी व शुद्ध चित्तात्मक पुण्याचे सर्व संकल्प सत्त्वस्वरूप असतात आणि सिद्धीलाही जातात. म्हणून असल्या पुण्याची आराधना करानी आणि या भक्तिपूर्वक आराधनेने त्याचे गुण आपल्याला लाभतील असे कराव, हा श्रुतीचा उपदेश आहे. हा गौड उपदेशाचा कोण स्विकार करणार नाही बरे !

वत्कालान् स्वाध्यायधर्मात् स्वात्मा अभिज्ञातु-भक्षणापी शिक्षा संश्रितौ तेषां एका
 इति आनन्दं धनपुस्तकं धारणं कुरुष्व च दुःखं ह्यत्र तस्मात् निसृज्यात्
 पातुत तो म्हात्माः शरीरान्निहन् । आत्कालं पर्यंतं माया अणुवत् है धनकल्प
 आहे, तावत्कालपर्यंतं माया सभावारं वेदलेला हा अग्नि मला नदागलाप्रमाण
 शीतल व तोपकरण वगैरे । असें म्हणत असतां धार्मिक प्राण सोडला तरीपि त्याला
 मृत्युसमयेच्या वेदना शाल्याचें पत्किचिन्ही दिवून ओळी नाही हिण्णकशिपूचा
 पुत्र मन्हाद याची ही गोष्ट आधीच आहे महात्मात्मील मसिद्ध शिवाजीचें सेवक
 राजनिरीक्षणार्थ आपल्या भाषाची आहुति देण्यास मार्गें पुढें पहात वसत हैं सान्नायी
 मालती, यानी देशभंड, हिंदीगी अरजद ह्यादिजांच्या उदाहरणांचून स्पष्ट होते फार
 मय कराला । राजपुत्राचा जीव सहाय्याच्या कार्यां एका एतद्देशाय अमलदामने
 आपला इह आनंद करण्यासाठी पुढें केला ही पपरा वर्षापूर्वी झालेली गोष्ट पण्यातील
 लान्याच्या लयात धमई राहून त्यांची राजभक्ति हळुकरिल यांत शका नाही साक्षात्
 एका गरीबाचा दुःखितनातें वाक्येण गोष्टाकडे लक्ष जात नाही, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट
 आहे हाच सिद्धांत महात्मानांनी पुरासतही टाकते अथवा लागतो एकाम महाभित्तनातें
 ज्याचें अंत करण महामय झालें, जो मह झाला, ता या जगान स्वयं आनंद आहे
 असें पाहू लागता आणि जेथ कडे भिन्नमात्र यूनता किंवा कभीपणा असत तथें
 तो आपल्या ज्ञानविज्ञानाचा मन्माला पाहून व आपल्या ज्ञानज्ञानधर्मातें विश्वाला
 आणि विश्वात्म्याला आपल्या तन्नातें चागाविमात लापून त्याच विश्वाला आनंदमय
 करून सादना तद्वा महात्मांच्या भीक्षानें वेदाती लोक समाविष्ट होताना हैं म्हणतें
 सत्या महान पुण्यानन्धानें यथार्थ नाही आपल्या स्वतःच्या पुण्यमाने प्राप्त झाल्या
 सुखदुःखाशी ह जेव्हा शोषाशाची करीत नाहींत हैं खरे, पण यांचे नियमाण अथवा
 ज्ञानात्तर इत्यादी निजकल्प अत्र सामर्थ्याची असतात की, त्यांच्या योगें त्यांच्या सत्ता
 आनंदमय होतो हे लोक सुखदुःखाना भिनात हैं खरें मजें तर उत्पन्न होऊन राबाला
 याग्यानी सुखदुःख यांच्या विभोते नसतात यानी सत्ताय कथाया त्याच वेलेला असता
 हा सत्ता प्रचार जाइ गित्वा वान्त जाणाऱ्या निष्कार कल्प्याया इ लोक यथ
 परीत नाहीं, निदान त्यांनी त्याच करू नये असा श्रुतीचा उपदेशही या मद्रांत
 मद्रजीवानां प्राप्त झाला आहे तातूच, नियमभोगाची मात्र प्राधान्य करणाऱ्या
 सुमुख्या सव सत्ता दुःखमय होतो असें याच बुद्ध्याच्या दुःखान्या मद्रांत सांगितलें
 आहे, त्याचप्रमाण श्रुतीची दृष्टि भोगनिषेधाकडे आहे, कतव्यनिषेधाकर नाहीं हे
 उपदेश आहे तेनां तत्त्वज्ञान साधून निजकर्तव्यास प्राप्तादिति करणाऱ्या पदोता
 विरह जनधन इत्यादी न वसिता वेदांतार्थें म्हणतें नीच समगून ध्याय आणि नंतर
 त्याच्या विरह फाय आपोच जाणावयाचे जाणतील ते जाणावे, जशी माही सव
 विचारी पुरातन सविनय विनयणी आहे

२२ दुसरी गोष्ट महामत्मानांच्या संप्रधान आहे वेदांत यथार्थ पुस्तक भवन केंद्र,
 जस्यवन करु बुध्दाम बुद्धानें अनक यम-कारिक अर्थ साधून काविते किंवा अनेक
 सर्वप्रथम वेदांतार्थी यथां चालदिनी किंवा प्रवचन केंद्रें, म्हणून मात्र महामत्मांनी स्पष्ट
 याची नाहीं जोपर्यंत जगताय स्थल नाहीं, जोपर्यंत ज्ञानात्मक बुद्धीला यथांगक-
 बुद्धीचा जाइ मिळाली नाहीं यथावदात्तर नि शीम मक्ति जाहून स्व स्वपर महामय

द्वारा नाहीं अविच्छिन्न ब्रह्मत्व तैलघोरप्रमाणें असंख्यतात साध्य झालें नाहीं, तों पर्यंत नुसत्या थपणादिकांनी किंवा अभ्यवनादिकांनी ब्रह्मप्राप्ति व्हावयाची नाहीं ब्रह्म प्राप्ति होण्याला आपलें तन-मन धन ब्रह्मापण वेंलें पाहिजे. सव शक्त्यांनी सांगितलेलीं ज्ञानें संपादित वरून जा एक ठाम निश्चय सिद्ध होईल. या निश्चयालाही आधार देणारें सर्वेद्रियागोचर ब्रह्म निश्चित होईल व ब्रह्माचे ठिकाणी अस्तित्वाची व रूप पूज्यत्वाची पूण निष्ठा (श्रद्धा) बसेल, त ही असंख्य समाधीमध्ये आमस्यद्वय आपोआप प्रकट होईल, इतकच न हे तर तें साधकालाही त्याचें ब्रह्मरूप परत देईल हा सिद्धांत आमच्या यथ विद्यमान असणाऱ्या वेदांच्याना लक्षात ठेविला पाहिजे. आजामंतोला सरे ब्रह्मज्ञ विद्येचा दर्शक पदतात याचें कारण मूळ रहस्यावर दृष्टि न ठेवतां नुसत्या चिन्हाचा दृष्ट अभिमान असणें हे होय. इल्लीं या वेदांच्यांत प्रवचन करणारे कुशाग्रबुद्धीचे व नित्य मत्प्रविशेष अभ्यास करणारे पक्कळ लोक जाडळप्यात घेतात व त्यांस मत्प्रवेत्ते असें हा टोपणनाव दण्यात येत. पण हे सर्व तकलोका सोडें होय ब्रह्मप्राप्ती होऊन न्याला. विरगणारा पुरन लासो ब्रह्मज्ञान एभादाच सापडेल. अथातच चिन्हावर मात्र दृष्ट भक्ति ठेवणाऱ्या वेदांच्यांचें सामर्थ्य अथत अल्प असत तथापि ब्रह्मज्ञान सांजिकपणें मिळणारे सव दृष्ट हे लोक लादून घेतात आणि आपल्या अशिक्षित वतनां वेदांतमताचा सयनास, आपली हानि आणि समानांत गोंधळ उचवून देतात. सारा ब्रह्मज्ञानाचें उल्लेखन करीत नाहीं. ता पुढें जातो व नाति सिद्धांतास आश्रय देतो. हा महामुद्दय आपली व समाजाची नीति, समाजाचे सामर्थ्य आणि समाजाचें ज्ञान वृद्धिगत करितो. हे सव घडवून आणण्यांत त्याचें ज्ञानचल अमग असतें त्याचें चित्त निघात असतें आथ त्याच तपश्चर्येचें प्येय अद्वितीय ब्रह्म मात्र असतें. असे लोक मात्र रुताथ स्तररुच शान ज्ञानतुम आणि

मल्लविषेण अथपन कल असतीं सव विद्यां आणि कलाशास्त्रांच सार आपण हातीं आले असे होत, पण हा पाट सिद्ध होण्याला प्रथमतः प्रत्येकानें वेदांगधर्म ज्या शास्त्राचा उद्देश प्रत्यक्ष झाला आहे किंवा प्रतीक्षार्थीनं ज्या शास्त्राचा उद्देश होतो, अथवा अनुपलब्ध वेदान्त ज्या भाषाच्या व कलांच्या उद्भव असला पाहिजे, त्यांतून आपल्या जीवनास उपयुगी पडणाऱ्या व आपले ज्ञान वाढविणाऱ्या शास्त्रांचा अभ्यास केला नसेल तर त्याचा दुष्ण फट असावा की, त्याच्या विशेष शास्त्रांतून मुख्य प्रमेय प्रवक्तृकारान उद्भूत झालेलीं असावीं निदान त्याच ज्ञान तरी अति सोप्याने करितां यावें म्हणजे तो पुरुष वदन्तज्ञानाला पात्र अधिकारी हातो व त्याच ज्ञानज्ञानाला विनाशार्थें स्वस्त घेतें यानंतर सामान्यतः निच सिद्धत कोणते आणि अनित्य कोणते याचा तरेक पाहण्यास करितां येतो तसेंच या व्यावहारिक शास्त्रांच्या अभ्यासपूर्वक व सत्कारान येषान्या अनुभवार्थे जीवितार्थ व ध्यानास उपयोगी व पडणाऱ्या व दुरुपयोगाचा सत्ता आणून देणाऱ्या विषयाचा आणि शास्त्रांचा त्याग करण्याची कृति संपन्न असली पाहिजे शास्त्राभ्यासन करण्याला व वेदान्त सिद्ध करण्याला मनोविजयाचा आदरवक्तृता नित्य आहे आपण निच असतें, संपन्न व्हावें आणि आपल्यास निचि काळत म्हण, ही तर प्रत्येक जीवाची इच्छा आहे तसेच आपण उपस्थितच अस्त नये, उपार्थान द्व मे उल्लेख होतात, तेही तिचा उपसंग नसावा सारांश आपल्या दुःखाच आत्मनिच विमोचन म्हणें ही गोष्टही प्रत्येक जीवाला इष्ट आहे म्हणजे मोक्षाची इच्छा प्रत्येकाला आहे ही असावी अस सांगण्यात कोणी प्रयोजन नाही, कारण निच अस्तित्व नित्य आहे म्हणून मोक्षाची निच इच्छा, विवेकीयित वेदांग सह असणारा मनोविजय, ही जोडा शास्त्राभ्यासान व विहितकर्मार्थे नाच झाली, म्हणजे महाविद्या रुपादन करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो

यादमार्गे या दर्शनप्रदाची इच्छात व यावर मुचल्ले विचारांची मरिक्ता आहे 'एक विज्ञान झाल असतीं सव विज्ञान ध्याव, अशी वस्तु कोणती तर ही मल्लवस्तु किंवा आत्मवस्तु होय आतां आत्मवस्तु ज्ञान झाली म्हणजे सव ज्ञानाचा उलगडा होत तो कसा ई विभाषान पाहणें इष्ट आहे. पण ह मोरान्त अपूर्व काय मंडुपवाये वेदा किंवा आणर्ता एसाद उपनिष प्रसर्गी करीत, अस अभिवचन देऊन हा लंपलेला उपनद्धार मरवितां

शब्दांचें सूचीपत्र.

मु० १ ख० १	एतत् ९	ध
अ	ओ	घोरा ६
अथवाय १	ओपपय ७	न.
अथर्वणे २	क	तु ३
अथवां २	कर्ता १	निरुक्त ५
अत्रिरसे २	कस्मिन् ३	निल ६
अत्रिरस ३	कल्प ५	नाम ९
अपरा ४, ५	केसलोमानि ७	प
अथर्ववेद ५	कर्मसु ८	प्रयम १
अक्षर ५	ग	पुत्राय १
अधिगम्यते ५	गोत्रा १	प्राह १, २
अदेश्य ६	गृहते ७	प्रवदेत २
अप्रात् ६	च	पुरा २
अगोन ६	च ४, ७, ८, ९	श्रीवाच २
अवर्णे ६	चीयत् ८	परावराम् २
अचमु श्रोत्र ६	छ.	पत्रच्छ ३
अपाणिपाद ६	छद ५	पत्त ४
अव्यय ६	ज	परिपश्यति ६
अक्षरान् ७	ज्येष्ठ १	पृथिव्या ७
अन्न ८, ९	ज्योतिष ५	पुरुषान् ७
अभिजायते ८	जायते ९	प्राण ८
अप्रात् ८	त	य
अमृत ८	तां २	मन्ना १, २
इ	तस्मि ४	मन्नाविद्या १, २
इद ३	तम् ५	मन्नाविद ४
इति ३, ४ ६	तत् ५ ६	मन्ना ८, ९
इद ३	तथा ७	भ
उ	तपसा ८	भुवनस्य १
उपसन्न ३	तत ८	भारद्वाजाय २
उवाच ४	तप ९	भारद्वाज २
ऊ	तस्मात् ९	भगव ३
ऊपनाभि ७	द	भवति ३
ऋ	देशानां १	भूतयोनि ६
ऋग्वेद ५	दे ४	म
ए.		महासात ३
एत ४		मन ८

य
या २
यत् ४, ५, ६
यत्पूर्व ५
यथा ५
यथा ७
य ९
यस्य ९

रुप ९

लोका ८

य

विश्वस्य १
विधिना ३
वे ३
विज्ञाने ३
विज्ञात ३
विद्ये ४
वेदितव्ये ४
वदति ४
व्याकरण ५
विभु ६
विश्व ७

शानक ३
शिक्षा ५

स्त.

सपभूव १
स १, २, ४
सर्वविद्याप्रतिष्ठा १
सत्यवहाय २
सर्व ३
स्म ४
सामवेद ५
सर्वगत ६

सुसूक्ष्म ६
सूक्त ७
सम्भवन्ति ७
सत ७
सम्भवति ७
सत्य ८
सर्वत ९
सर्वविद् ९

ह ३, ४

ज्ञानमय ९

मु० १ खड २

ख

अपदयन् १
अधि २
अन्तरेण २
अभिद्वेन ३
अदर्श ३
अपीर्णमात्र ३
अत्रानुमास्य ३
अनामयण ३
अतिथिर्वाजित ३
अहृत ३
अक्षिशवेव ३
अविधिना ३
अधिचारा ५
अभिवदन्ती ६
अर्चयत्य ६
अष्टादशोक्त ७
अवर ७
अरुदा ७
अभिवदन्ति ७
अधि ७
अविद्याया ८, ९
अतरे ८
अपेन ८

अथा ८
अभिमन्यन्ति ९
अन्यात् १०
अनुभूत्वा १०
अरुष्ये ११
अमृत ११
अन्यायात्मा ११
अकृत १२
आस्ति १२
अभिगच्छेत् १२
अक्षर १३

आ

आवरथ १
आम्यभावा २
आहुती २
आप्तमान् ३
आहुतय ५, ६
आददायन् ५
आतुरा ९
आयन् १२

इति ४, ६, ९
इष्टापूर्त १०
इय १०

उ
उपसखन्ति ११
उपसभाव १३

एतत् १, ७
एय १, ९
एतेषु ५
एता ५
एक ५
एहि ६
एते ७
एव ७, ८, १२

क
कर्माणि १
कथय १

काली ४
कराली ४
काल ५
कर्म ७
कृतार्थ ९
कर्मिण ९
कर्मवितान् १०
कृतेन १२
ग
गुह १२
घ
घ ३, ४ ५
घरते ५
घ्यवन्ते ९
घरत ११
ज
जिह्वा ४
जरामृत्यु ७
जन्मन्यमाना ८
त
तद् १
तानि १
नताया १
तदा २
तस्य ३
त ५, ६
ते ७, १०, ११
तेन ९
तद्विज्ञानार्थ १०
तस्मै १३
ता १३
द
देवी ४
देवानां ५
न
नियत १
नयति ५
नौयमाना ८

न ९, १०, १३
नाहस्य १०
निर्वद १२
प
पन्था १
प्रतिपादयेत् २
पति ५
पुण्य ६
प्रिया ६
प्रवा ७
पुन ७
पङ्क्तिमन्यमाना ८
प्रवेदवन्ति ९
प्रमूढा १०
दृष्टे १०
पुष्टय ११
प्रयान्ति ११
परीक्ष्य १२
पुष्टय १३
प्रोवाच १३
व.
बहुधा १, ९
अबालोक ६
बाला ९
भाङ्गना १२
ब्रह्मनिष्ठ १२
महाविद्या १३
भ
भ्राजमानेषु ५
भैक्षवर्षा ११
म.
मोक्षु १
मनोरजा ४
मूढा ७, ८
मन्यमाना १०
य.
यानि १
यथा २

यस्य ३
या ४
यः ५
यथा ५, ८
यत्र ५, ११
यजमान ६
येषु ७
यज्ञस्य ७
ये ७, ११
यन्ति ७
यत् ९
येन १३
र
रश्मय ७
रदिमभि ६
रामात् ९
ल
लोके १
लेलायते ३
लोकात् ३, १२
लेलायमाना ४
लोक १०
व
व १, ६
विश्वरूपी ४
वाच ६
वदन्ति ६
वर्तमान ८, ९
वय ९
वर्षिष्ठ १०
वेदयन्ते १०
वा १०
विरान्ति १०
विद्वांस ११
विरजा १२
विद्वात् १३
वेद १३

शेवः ७, १०	श. १३
शांताः ११	
शपःश्रद्धे ११	
श्रीशिवं १२	
शमान्विताय १३	
स.	
सायं १, १३	
संलतानि १	
सत्यकामाः १	
सुकृतस्य १	
सामिद्धे २	
शुलोहिला ४	
सुधूमवर्णा ४	
स्फुल्लिगिनी ४	
सप्त ४	
सूर्यस्य ५, ६	
सुवर्चसः ६	
सुहृतः ६	
स्वयंभीरा ८	
सुहृते १०	
सः ११, १२, १३	
सूर्यद्वारेण ११	
समित्वाणिः १३	
सम्यक्प्रशांतावेसाय १३	
श.	
हि २, ७, ११	
हृष्यवाहने २	
हुत ३	
दिवन्ति ३	
दीनतरं १०	
क्ष.	
शीगलौका. ९	
मुं० २ खं० १	
ख.	
असुरात् १, २	
अधि १	

अमूर्तः २	
अशः २	
अप्राणः २	
अमनाः २	
अभिः ४, १५	
अस्य ४	
अतः ९	
अस्मात् ९	
अंतरात्मा ९	
अविद्यार्थि १०	
आपः १	
	इ.
इमे ८	
इदं १०	
इह १०	
	श्रु.
इवः ६	
	ए.
एतत् १, १०	
एव १, १०	
एतस्मान् ३	
एषः ४, ९	
	ओ.
ओषधयः ५, ९	
	क.
कतवः ६	
कर्म ६०	
	ख.
खं ३	
	ग.
गुहाशयाः ८	
गिरयः ९	
गुहायां १०	
	घ.
घ १, ३, ६, ७, ९	
अधुपी ४	
अन्द्रपूर्वी ४	
अरन्ति ८	

ज.	
ज्योतिः १	
जायते ३	
	त.
तत् १	
तथा १	
तान् १	
तस्मान् ५, ६, ७, ८	
तपः ७, १०	
तिष्ठते ९	
	द.
दिव्यः २	
दिशः ४	
दीशाः ६	
दक्षिणः ६	
देवाः ७	
धारिणी ३	
	म.
निहितः ८	
निहितं १०	
	प.
प्रभवन्ते १	
पावकात् १	
प्रशयन्ते १	
पुदपः २, १०	
परतः २	
परः २	
प्राणः ३, ४	
शुषिवा ३, ४	
पदन्वा ४	
पत्रेभ्यः ५	
शुषिष्यां ५	
सुमान् ५	
पुरपात् ५	
प्रजाः ५	
पचते ६	
परावः ७	
प्राणापानी ७	
प्रभवन्ति ८	

चव्ही ५
 बहुधा ७
 प्रकाशय ७
 मदा १०
 नाव ९
 भूते ६
 म.
 मन ३
 मूर्धा ४
 मनुष्य ७
 य.
 यथा १
 यन्त्रि १
 यस्य ५
 योषिताया ५
 यजूषि ६
 यज्ञ ६
 यज्ञमान ६
 यत्र ६
 येषु ८
 येन ९
 य १०
 र
 रेत ५
 रस ९
 ल
 श्लोक ६
 ष
 विविध १
 वायु ३
 विशाख ३
 वेदा ४
 वाग्निवृत्ता ४
 विश्व ६, १०
 वसति ७
 श्रीहृषी ०

विधि ७
 वेद १०
 विकिरति १०
 श
 शुभ्र २
 शोच ४
 शब्दा ७
 स
 सखा १, ७
 शीम्य १ १०
 सुदीप्तान् १
 सहस्र १
 खुल्लिगा १
 गवाक्षाभ्यन्तर २
 सर्वदिवानि ३
 सर्वभूतातरात्मा ४
 समिध ७
 सर्व ५, ६
 रौमान् ५
 तिष्ठति ५
 सप्रसक्त ५
 सर्वे ६ ९
 समुद्रा ९
 साम ६
 सवस्तर ६
 सोम ६
 साध्या ७
 सप्तप्राणा ८
 सप्तर्षिषः ८
 सप्तसप्तमिषा ८
 सप्तद्वामा ८
 सप्तसप्त ८
 सर्वहन ९
 क्षिपवः ९
 स्यन्दते ९
 सर्व ९
 स १०

ह.
 हि २, ४
 हृदय ४
 मुह २ ख ० २
 व
 वज्र १
 वाचिभत् २
 वपुभ्य २
 वपु २
 वक्षर २, ३
 वामन २
 वप्रमत्तन ४
 वनरिक्त ५
 वन्य ५
 वरा ६
 वन्ता ६
 व दे ७
 वस्य ८
 वप १०
 वामि १०
 वपुभक्ति १०
 वमृत ११
 वष ११
 वा
 वानि १
 वायव्य ३
 वात्मा ४, ७
 वात्मान् ५, ६
 वात्मविद ९
 व
 वद ६
 इति ६
 इमा १०
 इद १०, ११
 उ
 उ ०
 उपासनिचित ३
 उन्वते ४

उत्तरेण ११	ऊ	तद्विज्ञानेन ७	गुवि ७
ऊर्ध्वे ११	ए	तास्मिन् ८	भियते ८
एतन् १ १		तत्र १०	भाति १०
एनन् १		तस्य १०	भाति १०
एव ३, ५, १० ११			भान्त १०
एष १, ६, ७		द.	भासा १०
एक ५		दौ ५	
एष ६	आ.	विष्ये ७	म.
		दृष्टे ८	मदत्पद १
ओम् ६		दक्षिणत ११	महाख ३
ओत ५		धनु ३, ४	मन ५
	औ	ध्यायथ ६	महिमा ७
औपनिषद् ३			मनोमय ७
	क	न	य
कर्माणि ८		नाम १	यन् १ २, ७, ९,
कृत १०		निमिषत् १	यस्मिन् २, ५
	ग	निहित २	यत्र ६
गुहापर १		नाभ्य ६	य ७
गदीत्वा ३		निष्कल ९	यस्य ७
गतन ३		न १०	र
	च	प.	रयनाभा ६
च १, २, ५, ७ ८ ११		प्राणत् १	ल
चतसा ३		प्राणान् १	लोका ३
चरत ६		प्राण २, ५	लाकिन २
चद्रतारक १०		प्रणय ४	लक्ष्य ३
छिद्यते ८		शुचिधी ७	य
	ज	परस्तात् ६	वरिष्ठ १, ११
जानथ १ ५		पाराय ६	वरेण्य १
जायमान ६		प्रतिष्ठित ६	विद्वानात् १
ज्यातिषो ९		परात्पर ८	वाचमन ३
	त	परकोश ९	वदन्त्यं २ ४
शत् १, २, ३ ७, ९		पुरस्तात् ११	विदि २, ३
तद्वापचतन ३		पश्चात् ११	वाच ५
तल्लर्थ ४		प्रथत ११	विमुचय ५
तमय ४		य	व ६
त ५, १०		यद्वा २, ४, ९, ११	व्योम्नि ७
तमघ ६		बहुधा ६	विमाते ७, १०
		मद्वपुर ७	विरज ९
		म	
		भरेत् ४	

	सु० ३ खं० १.	
विदु १	अ	ओत १
विदुत १०	अन्य १	कर्तार ३
विश ११	अति १	क्रियावान् ५
श	अनभ्रम् १	कर्मणा ८
शर ३	अभिधाकशीति १	कामान् १०
शर ५	अनीशया २	कामयते १०
शरवत् ५	अन्य ०	ग
शरनेता ७	अत्य २	गुह्यानां ७
शुभ्र ९	अतिवादी ५	गुह्यत ८
स	अत शरीरे ५	ख ७, १०
सनिहित १	अनृत ६	चक्षुषा ८
समर्पित १	अभित्यरूप ७	अतसा ९
सदसत् १	अतिके ७	नित ९
स २६	अपि ८	ज.
सख २	अन्ये ८	जुष्ट २
सोम्य २	अणु ९	ज्योतिर्मय ५
सथर्पात ३	अवयव १०	जयति ६
सर्वे ५	आ	जयते १०
सह ५	आत्मकाळ ५	ख
रोतु ५	आभरति ५	तयो १
सहिता ६	आत्मा ५, ९	तदा ३
स्वस्थि ६	आगतकाम ६	तपसा ५, ८
सबत ७	आक्रमन्ति ६	तद् ६, ७
सर्वेनिद्र ७	आत्मज्ञ १०	तु ८
सनिधाय ७	ह	तत ८
सर्वसमावा ८	दृष्ट २	त ८, १०
सूर्ज १०	ज्ञात २	तान् १०
सर्व १०	दृष्ट १७	तस्मात् १०
सर्वे १०	दृश ३	द
ह	उ	डा १
हि ५७	उपैति ३	दक्षयान ९
हृदय ७	कृ	दिव्य ७
हृदयप्रथि ८	कृष्य ६	द्व
हिरन्मय ९	प	
क्ष	एष ५, ५, ९	
क्षयते ८	एष ६	
	एव ७	

देव ८

ध्यायमान ८
घ
न

निमित्त २

निरञ्जन ३

न ४, ६, ८

निधाम ६

निदिष्ट ७

निष्कल ८

परिपरवजाते १
प

पिप्पल १

पुण्य २

पस्याति २

पश्य ३

पुरुष ३

पश्यत ३, ८

पुष्पपाप ३

परम ३, ६

प्राय ४

पदपानि ५

पञ्चा ६

पद्ममाला ७

प्रसादन ८

प्राण ९

पञ्चधा ९

प्रजापति ९

प्राणि ९

ब्रह्मपमानि ३

ब्रह्मविदा ४

ब्रह्मचर्येण ७

वह् ७

भवते ४

भूतिकाम १०

सुखमात्र ३

महिर्माने २

मनसा १०

य

मदा २, ३

य ४

य ५, १०

यत्प ८

येन ९

यन ६

यस्मिन् ९

य १०

यान् १०

र

रक्तनवर्ण ३

ल

सभ्य ८

लोक १०

व

वृष १

वृष्टे २

वीतशोक २

विधुय ३

विद्वान् ३, ४

विभाति ४, ७

विजानन् ४

वरिष्ठ ४

वितत ६

वाचा ८

वा ८

विपुद्गसत्वा ८, १०

वेदितव्य ९

विमुदे ९

विभवति ९

श

शोचति २

शुभ्र २

श

क्षपणां १

सयुजा १

सखाया १

समान १

स्वादु १

समाने २

साम्य ३

सर्वगतै ४

सत्येन ५, ६

साम्यगज्ञानेन ८

शय ६

शयस्य ६

सुहृन्मात्र ७

सुहृन्मात्र ७

सुहृते ७

सखिवेश ९

सखिभाति १०

ह

दि ४, ५, १०

क्ष

क्षीणदोषा ७

क्ष

ज्ञानप्रसादेन ८

सु० ३ र० २.

अ.

अकामा १

अतिवर्तन्ति १

अय ३, ४

अस्मिन्मात्र ४

अव्यये ७

अरत ८

अस्य ९

अत्रद्भवित् ९

असृत ९

अशुक्त १०

अतिरा ११

अनीलजत १०

अपीते ११

आमा ३ ४, ७
 आविशति ५
 इह २
 उ
 उपासते १
 उपाय ४
 उपोति ८
 उवान् ११
 ऋ
 ऋषय ५
 ऋचा १०
 ऋषि ११
 ए
 एतत् १ १०, ११
 एष २, ५ ९
 एष ३, ४
 एति ४
 एन ५
 एकीभवति ७
 एकादि १०
 एता १०
 व
 कामान् २
 कामपने २
 कामनि २
 कृष्णान् २ ७
 कामा २
 कला ७
 कामाणि ७
 कुले ९
 कृत्यावन्त १०
 म
 मत् ७
 मच्छन्ति ८
 गुह्यादिभिन् ९
 ख ४ ७

चाग १०
 ज
 जायते २
 जुद्धत १०
 त
 त १ ५ ६
 तत्र २
 तेन ३
 तस्य ३ ४
 तसु ३
 तपस ४
 तु ४ १०
 तथा ८
 तत् ९ १०, ११
 तरति ९
 तथा १०
 द
 दवा ७
 दिव्य ८
 ध
 धीमा १ ५
 न
 न ३ ४ ९ ११
 नद्य ८
 नामस्यै ८
 नामरूपात् ८
 नम ११
 प
 परम १ ९
 पुष्टय १ ८
 पयाशकामस्य २
 प्रविशीयन्ति २
 प्रवचनन ३
 प्रमाणान् ४
 प्रदान्ता ५
 प्राप्य ५
 परांपदाते ६
 पराशुक्रा ६
 परिशुष्यन्ति ६

पञ्चदश ७
 प्रतिष्ठा ७
 प्रतिदेवतासु ७
 परे ७
 परात्पर ८
 पाप्मान ९
 पुरा ११
 परमशुष्यन् ११
 ष
 मदापाम १, ४
 बहुना ३
 बरुहं मेन ४
 मदाकोकेषु ६
 मज्ज ९
 मद्गानिष्ठ १०
 मद्गविद्या १०
 म
 माति १
 भवति ९
 म
 मन्दमान २
 मेधया ३
 य
 यत्र १
 ये १
 य २ ४ ९
 य ३
 यतने ४
 युक्तमान ५
 यतय ६
 सन्यासयोगान् ६
 यथा ८
 ये १०
 ष
 षड्य १ ४
 ष
 से १ ९
 सिद्धिं १
 सिध १

वृणुत ३	वदेत १०	सर्वे २,६,७
विवृणुते ३		स्वाम् ३
वा ४	श	सप्राप्य ५
वपद्मान् ४	शुभ्र १	सर्वग ५
विशत ४	शुक १	सर्वत ५
वीतरामा ५	धृतेन ३	सर्वे ५
वेदान्ताविज्ञानमुनिशि तार्था ६	शुद्धसत्त्वा ६	स्यदमाना ८
विज्ञानमय ७	शोक ९	समुद्र ८
विहाय ८	शोत्रिय १०	स्वय १०
विमुक्त ८	श्रद्धयन्तः १०	सत्य ११
वै ९	शिरोवत १०	
विमुक्त ९	स	श
	स १,२,९	शानवृप्ता ५

स्वल्प किंमतीची

सुलभ-पुराण-ग्रंथमाला.

दासाक १००० पृष्ठांचा ग्रंथ—किंमत २ रु.

उमाजी नाईक.

हे पुस्तक म जे ना माणवत पांनी लिहिणें आडे पांत उमाजी पाडघोर, मुंगरूट कारणात रावोपी सर एन त्यारातापरच तो निव्वतनी, एक पत्तिप्रताया, गिर्लाभी, उदार, उच्चम मुदारी धोरणी धार्मिक नाईक आणि वजतदार भूर लोकांवर हाय वसविणार, रुपावदार जातानें हाडान पण मनानें मोग असा पुरुष होता, हें दासविळें आहें पुस्तकाची किंमत १॥ रुपये आहें पण इतुच वयगादारांत विम किंमतीत निव्वळ

बृहद्योगवासिष्ठसार.

सरळ गोष्टीच्या रूपानें सुलभ मराठी भाषांतर.

(चार भागांत संपूर्ण ग्रंथ.)

'वासिष्ठ महाप्रमाण' वा नांवाच्या बाल्मीकिमुनिप्रणीत यास सद्ग्रंथ श्लोकांचा एक सव्विस सखल पद्य आडे त्यांत श्रीपरतिष्ठांनी रामान केल्या जव्वून अष्टादश-उपदेश प्रथित केला आडे वसिष्ठमुनी वळे, व इतरतधिरान श्रीता असा देवी योग यांत आलेला आडे इतकें सांगितल्यावर त्याविषयी अधिक लिहिण्याची गरजच राहत नाहीं तथापि त्यांची सहा प्रकरणें असून तो बृहद्योगवासिष्ठ अथवा योग वासिष्ठ या नांवानें मसिद्द आडे त्या अद्वैतवेदान्त सिद्धान्त प्रतिपादक पद्यांचें मराठी भाषांतर आचार्यमक विष्णु धामन यापट शास्त्री पंजव्वून सोव्या मराठी भाषेंत काविलें आडे या अर्थाचा प्रथम भागांत वैद्यक्य मुमुक्षु [नवव्हा व उत्पत्ति वा जीव प्रकरणांचें] म्हणजे घरीत सद्ग्रंथ श्लोकांनील नऊ सद्ग्रंथ पद्यें] मारतल आलें असून, दुसऱ्या भागांत स्थिति व उपशम वा चवथ्या व पाचव्या प्रकरणांचें [म्हणजे आठ इतार श्लोकांचें] मारतल आलें आडे आणि तिसऱ्या व चवथ्या भागांत १५००० श्लोकांचें भाषांतर घेऊन निषण प्रकरण पुंरें केळें आडे पद्यांचें शेवटीं, वा विस्तृत पद्यांचा अधिनाथें पाचव्यांत ध्येयव्यांत सनगावा म्हणून त्यांचें एक खलन परिशिष्ट आणि ळडीन परिभाषिक शब्दांच्या अक्षरानुक्रमानें स्पष्टार्थ गावें एक परिशिष्ट सामनाचें होन परिशिष्टें जोडलें आडेन एकद्वीत मराठी भाषकांत हा प्रथ सुलभ होईल अशी व्यवस्था केली आडे चारी भाग निव्वळ एकद्वर वृद्धकरणा शुभर्त १८०० वर शासत असून तांप व काणद पागल वागला आडे आणि चारी भाग कापडी जाड पुरध्यांत यथिते आडेन प्रत्येक भागाची किंमत रु ३॥ मनाचें चारी भाग निव्वळ एकद्वर किंमत १० रुपये आडे परतु चारा भाग वेगारे वगणीद्वारात किंमत फक्त ६ रुपये देखिली आडे बाहेरगारचे लोकांत टपाल व्हा पी संचावद्धल चारी भाग निव्वळ १॥ रुपया देवता सर्व येदल

शामोवर सावळप्राम आणि मडळी, ठाकुप्यार-भुर्त

इंग्रजी-मराठी कोश

ले०—विद्याधर वामन भिडे, बी. ए.

पृष्ठसंख्या ६७१ वर, कागद ग्लेज, बांधणी कापडी पुढ्याची

उच्चारसह ३०००० चर शब्द !

मूळ किंमत २ रुपये परंतु जानेवारीपर्यंत घेणारांस

किंमत १। रुपया.

बाहेर गावच्या ग्राहकास व्ही. पी -/२

शिल्लक प्रती संपल्यावर हा लाभ मिळणार नाही.

आम्ही छापलेल्या ह्या डिक्शनरीच्या रोत्या दोन वर्षांत ७००० हजारावर प्रती संपल्या असून आमची डिक्शनरी सर्वांस पसत झाली आहे हल्ली ह्या डिक्शनरीच्या थांब्याच प्रती शिल्लक आहेत. व्यापारात चढाओढ करावयाची नाही असा आमचा नेहमीचा नियम असल्याने आम्हाजवळ असलेल्या थोड्या प्रती पाडित भावाने विद्यार्थ्यांस देऊन टाकण्याची व्यवस्था केली आहे सर्व प्रसिद्ध बुकसेलराकडे आमची डिक्शनरी विकत मिळेल. प्रती फार थोड्या शिल्लक आहेत, त्यासपल्यावर हा लाभ मिळणार नाही हे लक्षात ठेवा, आणि त्वरा करा ! हजीर तो बजीर.

तीन ग्रंथ ! विक्रीस तयार !!

शुद्धीय मराठी व्याकरण.

सत्तराथ तयार झाला. वर्णोदारांस किंमत १॥ रुपया.

मराठी भाषेच्या व्याकरणावर हा एक नवीन ग्रंथ प्रो. मोरो केसप दामले एम. ए., मुंबईटॅलेंट विटी स्कूल नागपुर यांनी लिहिता आहे. मराठी भाषेच्या व्याकरणाचे आजकाळ किती महत्त्व आहे, हे कोणास नव्याने सांगण्याची गरज नाही त्याचप्रमाणे दादोबांच्या व्याकरणानंतर जरी मराठीमध्ये दोन तीन मोठ-मोठे ग्रंथ या विषयावर प्रसिद्ध झाले तरी त्यांचा योदावहुत प्रसार होत आहे, तरी त्यांपैकी एकापैकी मराठीच्या व्याकरणाची समाधानकारक रचना झाली आहे, असे दिसत नाही आणि सर्व विषयाचा व्यापक व शास्त्रीय दृष्टीने योग्य विचार करून लिहिलेल्या व्याकरण ग्रंथाची फार उणीच मातहत आहे हात धरून नाही. अशा वेळी प्रकृत ग्रंथ तयार झाला असल्यामुळे त्याचे महत्त्व अधिकच वाढत आहे. या ग्रंथात लहान मोठ्या सर्व मुद्याचा सविस्तर उदाहरण आला असून, एकदर व्याकरणाची शास्त्रीय रचना करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. एकदर ग्रंथ फारच मोठा असून त्याची प्रकृत मूळ १००० पर जातो आहे.

हा ग्रंथ पूर्वी आणि उत्तरार्ध अशा प्रकारे दोन भागात छापला आहे. प्रत्येक भागाची किंमत २ रुपये आहे. परंतु वा. ३१ दिसेंबरपर्यंत वर्णो-दाराचे पटाचे नाव नोंदविणारास प्रत्येक भाग १॥ रुपया किंमतीस मिळेल. दोन्ही भाग एकत्र बाबलेच्या पुस्तकाची किंमत रु. ४॥ आहे, परंतु वा. ३१ दिसेंबरपर्यंत विणारास रु. ४ रु. पदेव, ट, ग्री. पी. खर्च येण्या पदेव.

मैसणीय स्पष्टवर्णनासह

मराठी रेल्वेगाईड वाटेचा सोबती

हा पुस्तकाने आरंभी रेल्वेसंस्थाने मारपूर भाहिनी दिल्ली असून हिंदुस्थानांत पाह-ण्यासारखीं जागीं शहरें व स्थाने कोणकोणती आहेत, त्यांत काय काय पाहण्यासारखें आहे, वगैरे तपयोगी भाहिनी देऊन, रेल्वे तांगा, किंवा गाडी यांच्या वाड्यांची भाहिनीही दिल्ली आहे मराठ बरणायांत हें पुस्तक काय महत्त्वाचे तर आहेच, परंतु प्रत्येक गृहस्थाश्रमी लोकांस ते सीमांत आहे मोठ्या तकीची पुस्तकाचा धमरावर असून काहीं सुद्ध झालेनेन व्हाकरां विमें आणि हिंदुस्थानचा सुद्ध मरणासाठी पुस्तकांत दिला आहे प्रस्तापार. हिमालय, पुद्ध याची मरणा विमेंही आहेत किंमत रुक ८ जाने आहे ट व्हा पी सर्व २ आजे परतु बगणीदारांनी मैसणीय पुस्तकावरोबर भागविल्यास ट व्हा पी सच भाष.

दामोदर सावळाराम आणि सहळी, ठाकुरद्वार मुंबई